Publications of the Department of Indian Philosophy

No. 4

General Editor : S. S. SURYANARAYANA SASTRI

THE

SIDDHĀNTALEŚASAṄGRAHA

OF

APPAYYA DĪKṢITA

VOLUME II

ŚANSKRIT TEXT

THE

SIDDHĀNTALEŚASAṄGRAHA

OF

APPAYYA DĪKṢITA

EDITED BY

S. S. SURYANARAYANA SASTRI
Department of Indian Philosophy

VOLUME II

SANSKRIT TEXT

UNIVERSITY OF MADRAS

1937

Thompson & Co., Ltd.,
Printers,
Madras.

PREFACE

The present volume contains the text of the *Siddhāntaleśasangraha*, notes containing variant readings and references, and a few appendices and indexes that may be of use to the critical student. Following the present practice of Orientalists, it has been thought desirable to give the text in Roman characters as well. To meet the needs of those who cannot use or do not care for a transliteration, a limited number of copies are issued with the text in Devanagari alone. In the transliterated text long compounds have been split up into hyphenated parts with a view to facilitate comprehension. The comparative novelty of this kind of printing in India, coupled with the illness of the editor for a time, has been responsible for the delay in issuing this volume as well as for the large number of corrections therein. In the preparation of both volumes the editor has received valuable help from the present Professor of Sanskrit, Presidency College, his immediate predecessor, the members of the University Department of Sanskrit, and the University Professor of Indian History and Archaeology; and he takes this opportunity of expressing his gratitude to them.

सिद्धान्तलेशसङ्ग्रहः

प्रथमः परिच्छेदः

अधिगतभिदा पूर्वाचार्यानुपेत्य सहस्रधा
सरिदिव महीभेदान् सम्प्राप्य शौरिपदोद्गता ।
जयति भगवत्पादश्रीमन्मुखाम्बुजनिर्गता
जननहरणी सूक्तिर्ब्रह्माद्वयैकपरायणा ॥ (१)

प्राचीनैर्व्यवहारसिद्धविषयेष्वा[1]त्मैक्यसिद्धौ परं
सन्नह्यद्भिरनादरात्सरणयो नानाविधा दर्शिताः ।
तन्मूलानिह सङ्ग्रहेण कतिचित्सिद्धान्तभेदान्धियः
शुद्ध्यै सङ्कलयामि तातचरणव्याख्यावचःख्यापितान् ॥ (२)

तेषूपपादनापेक्षान् पक्षान् प्रायो यथामति ।
युक्त्योपपादयन्नेव लिखाम्यनतिविस्तरम्[2] ॥ (३)

तत्र तावत् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः[3]" इत्यधीतसाङ्गस्वाध्यायस्य वेदान्तैरापातप्रतिपन्ने ब्रह्मात्मनि समुदितजिज्ञासस्य तज्ज्ञानाय वेदान्तश्रवणे विधिः प्रतीयमानः किंविध इति चिन्त्यते ।

तिस्रः खलु विधेर्विधाः—अपूर्वविधिः, नियमविधिः, परिसङ्ख्याविधिश्चेति । तत्र कालत्रयेऽपि कथमप्यप्राप्तस्य प्राप्तिफलको विधिराद्यः, यथा "व्रीहीन्प्रोक्षति"[4] इति । नात्र व्रीहीणां प्रोक्षणस्य संस्कारकर्मणो विना नियोगं[5] मानान्तरेण कथमपि प्राप्तिरस्ति । पक्षे प्राप्तस्याप्राप्तांशपरिपूरणफलको विधिर्द्वितीयः, यथा "व्रीहीनवहन्ति"[6] इति । अत्र विध्यभावेऽपि पुरोडाशप्रकृतिद्रव्याणां व्रीहीणां तण्डुलनिष्पत्त्याक्षेपादेवावहननप्राप्तिर्भविष्यतीति न तत्प्राप्त्यर्थोऽयं विधिः; किन्त्वाक्षेपादवहननप्राप्तौ तद्वदेव लोकावगतकारणत्वा-

विशेषात् नखविदलनादिरपि पक्षे प्राप्नुयादिति अवहननाप्राप्तांशस्य सम्भवात् तदंशपरिपूरणफलकः । द्वयोः शेषिणोरेकस्य शेषस्य वा, एकस्मिञ्छेषिणि द्वयोः शेषयोर्वा नित्यप्राप्तौ शेष्यन्तरस्य शेषान्तरस्य वा निवृत्तिफलको विधिस्तृतीयः, यथा अग्निचयने "इमामगृभ्णन्रशनामृतस्येत्यश्वाभिधानीमादत्ते"[7] इति; यथा वा चातुर्मास्यान्तर्गतेष्टिविशेषे गृहमेधीये "आज्यभागौ यजति" इति । अग्निचयने अश्वरशनाग्रहणं गर्दभरशनाग्रहणं चेति द्वयमनुष्ठेयम् । तत्राश्वरशनाग्रहणे "इमामगृभ्णन्" इति मन्त्रो लिङ्गादेव रशनाग्रहणप्रकाशनसामर्थ्यरूपान्नित्यं प्राप्नोतीति न तत्प्राप्त्यर्थः तदप्राप्तांशपरिपूरणार्थो वा विधिः; किं तु लिङ्गाविशेषात् गर्दभरशनाग्रहणेऽपि मन्त्रः प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः । तथा गृहमेधीयस्य दर्शपूर्णमासप्रकृतिकत्वादतिदेशादेवाज्यभागौ नित्यं प्राप्नुत इति न तत्र विधिस्तत्प्राप्त्यर्थः तन्नियमार्थो वा, किन्त्वतिदेशात् प्रयाजादिकमपि प्राप्नुयादिति तन्निवृत्त्यर्थः । गृहमेधीयाधिकरणपूर्वपक्षरीत्येदमुदाहरणं यत्र क्वचिदुदाहर्तव्यमित्युदाहृतम् ।

न च नियमविधावपि पक्षप्राप्तावहननस्याप्राप्तांशपरिपूरणे कृते तदवरुद्धत्वात् पाक्षिकसाधनान्तरस्य नखविदलनादेर्निवृत्तिरपि लभ्यत इतीतरनिवृत्तिफलकत्वाविशेषान्नियमपरिसङ्ख्ययोः फलतो विवेको न युक्त इति शङ्क्यम् । विधितोऽवहनननियमं विना आक्षेपलभ्यस्य नखविदलनादेर्निवर्तयितुमशक्यतया अप्राप्तांशपरिपूरणरूपस्य नियमस्य प्राथम्यात् विधेयावहननगतत्वेन प्रत्यासन्नत्वाच्च तस्यैव नियमविधिफलत्वोपगमात्, तदनुनिष्पादिन्या अविधेयगतत्वेन विप्रकृष्टाया इतरनिवृत्तेः सन्निकृष्टफलसम्भवे फलत्वानौचित्यात् ।

एवं विविक्तासु तिसृषु विधेः[8] विधासु किंविधः श्रवणविधिराश्रीयते ?

प्रकटार्थकारादयः केचिदाहुः—अपूर्वविधिरयमप्राप्तत्वात् । न हि वेदान्तश्रवणं ब्रह्मसाक्षात्कारे हेतुरित्यत्र अन्वयव्यतिरेकप्रमाणमस्ति, लोके कृतश्रवणस्यापि बहुशस्तदनुत्पत्तेः, अकृतश्रवणस्यापि गर्भगतस्य वामदेवस्य तदुत्पत्तेरुभयतो व्यभिचारात् । न वा श्रवणमात्रं श्रोतव्यार्थसाक्षात्कारहेतुरिति

शास्त्रान्तरश्रवणे गृहीतः सामान्यनियमोऽस्ति, येनात्र विशिष्यहेतुत्वग्राहकाभावेऽपि सामान्यमुखेनैव हेतुत्वं प्राप्यत इत्याशङ्क्येत। गान्धर्वादिशास्त्रश्रवणस्य षड्जादिसाक्षात्कारहेतुत्वाभ्युपगमेऽपि, कर्मकाण्डादिश्रवणात् तदर्थधर्मादिसाक्षात्कारादर्शनेन व्यभिचारात्। तस्मादपूर्वविधिरेवायम्। भाष्येऽपि "सहकार्यन्तरविधिः पक्षेण तृतीयं तद्वतो विध्यादिवत्"[9] इत्यधिकरणे "विद्यासहकारिणो मौनस्य बाल्यपाण्डित्यवद्विधिरेवाश्रयितव्योऽपूर्वत्वात्" इति पाण्डित्यशब्दशब्दिते श्रवणेऽपूर्वविधिरेवाङ्गीकृतः—इति।

वेदान्तश्रवणस्य नित्यापरोक्षब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वं नाप्राप्तम्, अपरोक्षवस्तुविषयप्रमाणावच्छेदेन साक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तेः शाब्दापरोक्षवादे व्यवस्थापनात्। तदर्थमेव हि तत्प्रस्तावः। न च तावता ब्रह्मप्रमाणत्वेनापातदर्शनसाधारणब्रह्मसाक्षात्कारहेतुत्वप्राप्तावप्यविद्यानिवृत्त्यर्थमिष्यमाणसत्तानिश्चयरूपतत्साक्षात्कारहेतुत्वं श्रवणस्य न प्राप्तमिति वाच्यम्; विचारमात्रस्य विचार्यनिर्णयहेतुत्वस्य ब्रह्मप्रमाणस्य तत्साक्षात्कारहेतुत्वस्य च प्राप्तौ विचारितवेदान्तशब्दज्ञानरूपस्य श्रवणस्य तद्धेतुत्वप्राप्तेः। न चोक्त उभयतो व्यभिचारः, सहकारिवैकल्येनान्वयव्यभिचारस्यादोषत्वात्; जातिस्मरस्य जन्मान्तरश्रवणात् फलसम्भवेन व्यतिरेकव्यभिचाराभावात्। अन्यथा व्यभिचारेणैव हेतुत्वबाधे श्रुत्यापि तत्साधनताज्ञानासम्भवात्। घटसाक्षात्कारे चक्षुरतिरेकेण त्वगिन्द्रियमिव ब्रह्मसाक्षात्कारे श्रवणातिरेकेण उपायान्तरमस्तीति शङ्कायां व्यतिरेकव्यभिचारस्याप्यदोषत्वाच्च। तथा च प्राप्तत्वान्नापूर्वविधिः। अत एव "आवृत्तिरसकृदुपदेशात्"[10] इत्यधिकरणभाष्ये "दर्शनपर्यवसानानि हि श्रवणादीन्यावर्त्यमानानि दृष्टार्थानि भवन्ति; यथावघातादीनि तण्डुलनिष्पत्तिपर्यवसानानि" इति श्रवणस्य ब्रह्मदर्शनार्थस्य दृष्टार्थतया दार्शपूर्णमासिकावघातन्यायप्राप्तावावृत्त्युपदेशः। अपूर्वविधित्वे तु स न सङ्गच्छते[11], सर्वौषधावघातवत्। अग्निचयने "सर्वौषधस्य पूरयित्वावहन्ति अथैतदुपदधाति" इत्युपधेयोलूखलसंस्कारार्थत्वेन विहितस्यावघातस्य दृष्टार्थत्वाभावान्नावृत्तिरिति हि तन्त्रलक्षणे [12] स्थितम्।

अतो नियमविधिरेवायम् । तदभावे हि यथा वस्तु किञ्चिच्चक्षुषा वीक्षमाणस्तत्र स्वागृहीते सूक्ष्मे विशेषान्तरे केनचित् कथिते तदवगमाय तस्यैव चक्षुषः पुनरपि सप्रणिधानं व्यापारे प्रवर्तते, एवं मनसा अहमिति गृह्यमाणे जीवे वेदान्तैरध्ययनगृहीतैरुपदिष्टं निर्विशेषब्रह्मचैतन्यरूपत्वमाकर्ण्य तदवगमाय तत्र सावधानं मनस एव प्रणिधाने कदाचित् पुरुषः प्रवर्तेतेति वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तिः पाक्षिकी स्यात् । "अप्राप्य मनसा सह"[13] इति तु "मनसैवानुद्रष्टव्यम्"[14] "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या"[15] इत्यपि श्रवणेनानवहितमनोविषयेति शङ्कासम्भवात् ।

अथ वा "जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति वीतशोकः"[16] इत्यादिश्रवणाद्भिन्नात्मज्ञानान्मुक्तिरिति भ्रमसम्भवे मुक्तिसाधनज्ञानाय भिन्नात्मविचाररूपशास्त्रान्तरश्रवणेऽपि पक्षे प्रवृत्तिस्स्यादित्यद्वितीयात्मपरवेदान्तश्रवणे नियमविधिरस्तु; इहात्मशब्दस्य "इदं सर्वं यदयमात्मा"[16a] इत्यादिप्रकरणपर्यालोचनया अद्वितीयात्मपरत्वात् । न हि वस्तुसत्साधनान्तरप्राप्तावेव नियमविधिरिति कुलधर्मः, येन वेदान्तश्रवणनियमार्थवत्त्वाय नियमादृष्टजन्यस्वप्रतिबन्धककल्मषनिवृत्तिद्वारा सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारस्य वेदान्तश्रवणैकसाध्यत्वस्याभ्युपगन्तव्यत्वेन तत्र वस्तुतः साधनान्तराभावान्न नियमविधिर्युज्यत इत्याशङ्क्येत ; किं तु यत्र साधनान्तरतया सम्भाव्यमानस्य पक्षे प्राप्त्या विधित्सितसाधनस्य पाक्षिक्यप्राप्तिर्निवारयितुं[17] न शक्यते, तत्र नियमविधिः ; तावतैवाप्राप्तांशपरिपूरणस्य तत्फलस्य सिद्धेः ।

अथ वा गुरुमुखाधीनादिव[18] निपुणस्य स्वप्रयत्नमात्रसाध्यादपि वेदान्तविचारात् सम्भवति सत्तानिश्चयरूपं ब्रह्मापरोक्षज्ञानम्; किं तु गुरुमुखाधीनवेदान्तवाक्यश्रवणनियमादृष्टमविद्यानिवृत्तिं प्रति कल्मषनिरासेनोपयुज्यत इति तदभावेन प्रतिबद्धमविद्यामनिवर्तयत् परोक्षज्ञानकल्पमवतिष्ठते । न च ज्ञानोदयेऽज्ञानानिवृत्त्यनुपपत्तिः; प्रतिबन्धकाभावस्य सर्वत्रापेक्षितत्वेन सत्यपि प्रत्यक्षविशेषदर्शने उपाधिना प्रतिबन्धात् प्रतिबिम्बभ्रमानिवृत्तिवत् तदनिवृत्त्युपपत्तेः[19] ।

एवं च लिखितपाठादिनापि स्वाध्यायग्रहणप्रसक्तौ गुरुमुखाधीनाध्ययननियमविधिवत् स्वप्रयत्नमात्रपूर्वकस्यापि वेदान्तविचारस्य सत्तानिश्चयरूपब्रह्मसाक्षात्कारार्थत्वेन पक्षे प्राप्तौ गुरुमुखाधीनश्रवणनियमविधिरयमस्तु । न च "तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्"[20] इति गुरूपसदनविधिनैव गुरुरहितविचारव्यावृत्तिसिद्धेर्विफलो नियमविधिरिति शङ्कयम्; गुरूपसदनस्य श्रवणाङ्गतया श्रवणविध्यभावे तद्विधिरेव नास्तीति तेन तस्य वैफल्याप्रसक्तेः । अन्यथा अध्ययनाङ्गभूतोपगमनविधिनैव लिखितपाठादिव्यावृत्तिरित्यध्ययननियमोऽपि विफलः स्यात् ।

अथ वा अद्वैतात्मपरभाषाप्रबन्धस्य श्रवणस्य पक्षे प्राप्त्या वेदान्तश्रवणे नियमविधिरस्तु । न च "न म्लेच्छितवै"[21] इत्यादिनिषेधादेव तदप्राप्तिः; शास्त्रव्युत्पत्तिमान्द्यात् वेदान्तश्रवणमशक्यमिति पुरुषार्थनिषेधमुल्लङ्घ्यापि भाषाप्रबन्धेनाद्वैतं जिज्ञासमानस्य तत्र प्रवृत्तिसम्भवेन नियमविधेरर्थवत्त्वोपपत्तेः । अभ्युपगम्यते हि कर्त्रधिकरणे[22] व्युत्पादितं पुरुषार्थेऽनृतवदननिषेधे सत्यपि दर्शपूर्णमासमध्ये कुतश्चिद्धेतोरङ्गीकृतनिषेधोल्लङ्घनस्याविकलां क्रतुसिद्धिं कामयमानस्यानृतवदने प्रवृत्तिः स्यादिति पुनः क्रत्वर्थतया दर्शपूर्णमासप्रकरणे "नानृतं वदेत्"[23] इति निषेध इति क्रत्वर्थतया निषेधस्यार्थवत्त्वम् ।

यद्वा यथा "मन्त्रैरेव मन्त्रार्थस्मृतिः साध्या" इति नियमः[23a] तन्मूलकल्पसूत्रात्मीयग्रहणकवाक्यादीनामपि पक्षे प्राप्तेः, तथा वेदान्तमूलेतिहासपुराणपौरुषेयप्रबन्धानामपि पक्षे प्राप्तिसम्भवान्नियमोऽयमस्तु ।

सर्वथा नियमविधिरेवायम् । "सहकार्यन्तरविधिः" इत्यधिकरणे भाष्ये अपूर्वविधित्वोक्तिस्तु नियमविधित्वेऽपि पाक्षिकाप्राप्तिसद्भावात् तदभिप्रायेति तत्रैव "पक्षेण" इति पाक्षिकाप्राप्तिकथनपरसूत्रपदयोजनेन स्पष्टीकृतमिति विवरणानुसारिणः[24] ।

कृतश्रवणस्य प्रथमं शब्दान्निर्विचिकित्सं परोक्षज्ञानमेवोत्पद्यते, शब्दस्य परोक्षज्ञानजननस्वाभाव्येन क्लृप्तसामर्थ्यानतिलङ्घनात् । पश्चात्तु कृतमनननिदिध्यासनस्य सहकारिविशेषसम्पन्नात् तत एवापरोक्षज्ञानं जायते । तत्तांशगोचर-

ज्ञानजननासमर्थस्यापीन्द्रियस्य तत्समर्थसंस्कारसाहित्यात् प्रत्यभिज्ञानजनकत्ववत् स्वतोऽपरोक्षज्ञानजननासमर्थस्यापि शब्दस्य विधुरपरिभावितकामिनीसाक्षात्कार-स्थले तत्समर्थत्वेन क्लृप्तभावनाप्रचयसाहित्यादपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तम् । ततश्च शब्दस्य स्वतः स्वविषये परोक्षज्ञानजनकत्वस्य भावनाप्रचयसहकृतज्ञान-करणत्वावच्छेदेन विधुरान्तःकरणवदपरोक्षज्ञानजनकत्वस्य च प्राप्तत्वात् पूर्व-वन्नियमविधिरिति तदेकदेशिनः ।

वेदान्तश्रवणेन न ब्रह्मसाक्षात्कारः, किं तु मनसैव ; "मनसैवानुद्रष्ट-व्यम्" इति श्रुतेः [25] ; "शास्त्राचार्योपदेशशमदमादिसंस्कृतं मन आत्म-दर्शने करणम्" इति गीताभाष्यवचनाच्च । [26] श्रवणं तु निर्विचिकित्सपरोक्ष-ज्ञानार्थमिति तादर्थ्येनैव नियमविधिरिति केचित् [27] ।

अपरोक्षज्ञानार्थत्वेनैव श्रवणे नियमविधिः, "द्रष्टव्यः" [28] इति फल-कीर्तनात् । तादर्थ्यं च तस्य करणभूतमनःसहकारितयैव, न साक्षात् ; शब्दाद-परोक्षज्ञानानङ्गीकरणात् [29] । न च तस्य तेन रूपेण तादर्थ्यं न प्राप्तमित्यपूर्व-विधित्वप्रसङ्गः ; श्रावणेषु षड्जादिषु समारोपितपरस्पराविवेकनिवृत्त्यर्थगान्धर्व-शास्त्रश्रवणसहकृतश्रोत्रेण परस्परासङ्कीर्णतद्याथार्थ्यापरोक्षदर्शनेन प्रकाशमाने वस्तुन्यारोपिताविवेकनिवृत्त्यर्थशास्त्रसद्भावे तच्छ्रवणं तत्साक्षात्कारजनकेन्द्रिय-सहकारिभावेनोपयुज्यत इत्यस्य क्लृप्तत्वात्—इत्यपरे ।

वेदान्तवाक्यानामद्वितीये ब्रह्मणि तात्पर्यनिर्णयानुकूलन्यायविचारात्मक-चेतोवृत्तिविशेषरूपस्य श्रवणस्य न ब्रह्मणि परोक्षमपरोक्षं वा ज्ञानं फलम्, तस्य शब्दादिप्रमाणफलत्वात् । न चोक्तरूपविचारावधारिततात्पर्यविशिष्टशाब्दज्ञान-मेव श्रवणमस्तु, तस्य ब्रह्मज्ञानं फलं युज्यत इति वाच्यम् ; ज्ञाने विध्यनुपपत्तेः, श्रवणविधेर्विचारकर्तव्यताविधायकजिज्ञासासूत्रमूलत्वोपगमाच्च ऊहापोहात्मकमान-सक्रियारूपविचारस्यैव श्रवणत्वौचित्यात् । न च विचारस्यैव तात्पर्यनिर्णयद्वारा तज्जन्यतात्पर्यभ्रमादिपुरुषापराधरूपप्रतिबन्धकविगमद्वारा वा ब्रह्मज्ञानं फलम-स्त्विति वाच्यम् ; तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दज्ञाने कारणत्वानभ्युपगमात्, कार्ये

क्वचिदपि प्रतिबन्धकाभावस्य कारणत्वानुपगमाच्च तयोर्द्वारत्वानुपपत्तेः । ब्रह्म-ज्ञानस्य विचाररूपातिरिक्तकारणजन्यत्वे तत्प्रामाण्यस्य परतस्त्वापत्तेश्च । तस्मात्तात्पर्यनिर्णयद्वारा पुरुषापराधनिरासार्थत्वेनैव विचाररूपे श्रवणे नियमविधिः । "द्रष्टव्यः" इति तु दर्शनार्हत्वेन स्तुतिमात्रम्, न श्रवणफलसङ्कीर्तनमिति सङ्क्षेपशारीरकानुसारिणः[30] ।

ब्रह्मज्ञानार्थं वेदान्तश्रवणे प्रवृत्तस्य चिकित्साज्ञानार्थं चरकसुश्रुतादि-ग्रन्थश्रवणे प्रवृत्तस्येव मध्ये मध्ये व्यापारान्तरेऽपि प्रवृत्तिः प्रसज्यत इति तन्नि-वृत्तिफलकः "श्रोतव्यः" इति परिसङ्ख्याविधिः ; "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति"[31] इति छान्दोग्येऽनन्यव्यापारत्वस्य मुक्त्युपायत्वावधारणात्, सम्पूर्वस्य तिष्ठतेः समाप्तिवाचितया ब्रह्मसंस्थाशब्दशब्दिताया ब्रह्मणि समाप्तेरनन्यव्यापारत्वरूपत्वात्, "तमेवैकं जानथ आत्मानं अन्या वाचो विमुञ्चथ"[31a] इत्याथर्वणे कण्ठत एव व्यापारान्तरप्रतिषेधाच्च ; "आ सुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया" इत्यादिस्मृतेश्च । न च ब्रह्मज्ञानानुपयोगिनो व्यापारान्तरस्य एकस्मिन् साध्ये श्रवणेन सह समुच्चित्य प्राप्त्यभावान्न तन्निवृत्त्यर्थः परिसङ्ख्याविधिर्युज्यत इति वाच्यम् ; "सहकार्यन्तरविधिः"[32] इत्यादिसूत्रे "यस्मिन् पक्षे भेददर्शन-प्राबल्यान्न प्राप्नोति, तस्मिन्नियमविधिः" इति तद्भाष्ये[33] च कृतश्रवणस्य शाब्दज्ञानमात्रात् कृतकृत्यतां मन्वानस्याविद्यानिवर्तकसाक्षात्कारोपयोगिनि निदिध्यासने प्रवृत्तिर्न स्यादित्यतत्साधन[34]पक्षप्राप्तिमात्रेण निदिध्यासने नियम-विधेरभ्युपगततया तन्न्यायेनासाधनस्य समुच्चित्य प्राप्तावपि तन्निवृत्तिफलकस्य परिसङ्ख्यविधेः सम्भवादिति,

"नियमः परिसङ्ख्या वा विध्यर्थोऽत्र भवेद्यतः ।
अनात्मादर्शनेनैव परात्मानमुपास्महे ॥"

इति[35] वार्तिकवचनानुसारिणः केचिदाहुः ।

"आत्मा श्रोतव्यः" इति मननादिवदात्मविषयकत्वेन निबध्यमानं श्रवणमागमाचार्योपदेशजमात्मज्ञानमेव, न तु तात्पर्यविचाररूपमिति न तत्र

कोऽपि विधिः । अत एव समन्वयसूत्रे[36] आत्मज्ञानविधिनिराकरणानन्तरं भाष्यम् "किमर्थानि तर्हि 'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यः' इत्यादीनि वचनानि विधिच्छायानि ? स्वाभाविकप्रवृत्तिविषयविमुखीकरणार्थानीति ब्रूमः" इत्यादि । यदि च वेदान्ततात्पर्यविचारः श्रवणं तदा तस्य तात्पर्यनिर्णयद्वारा वेदान्ततात्पर्यभ्रमसंशयरूपप्रतिबन्धकनिरास एव फलम्, न प्रतिबन्धकान्तर-निरासो ब्रह्मावगमो वा । तत्फलकत्वं च तस्य लोकत एव प्राप्तम्, साधनान्तरं च किञ्चिद्विकल्प्य समुच्चित्य वा न प्राप्तमिति न तत्र विधित्रयस्याप्यवकाशः ।

विचारविध्यभावेऽपि विज्ञानार्थतया विधीयमानं गुरूपसदनं दृष्टद्वार-सम्भवेऽदृष्टकल्पनायोगात् गुरुमुखाधीनवेदान्तविचारद्वारैव विज्ञानार्थे[37] पर्य-वस्यतीति । अत एव स्वप्रयत्नसाध्यविचारव्यावृत्तिः । अध्ययनविध्यभावे तूप-गमनं[38] विधीयमानमक्षरावाप्त्यर्थत्वेनाविधीयमानत्वान्न तदर्थं गुरुमुखोच्चारणा-नूच्चारणमध्ययनं द्वारीकरोतीति लिखितपाठादिव्यावृत्त्यसिद्धेः सफलोऽध्ययन-नियमविधिः ।

न च तात्पर्यादिभ्रमनिरासाय वेदान्तविचारार्थिनः कदाचित् द्वैत-शास्त्रेऽपि प्रवृत्तिः स्यात्, तत्रापि तदभिमतयोजनया वेदान्तविचारसत्त्वादित्य-द्वैतात्मपरवेदान्तविचारनियमविधिरर्थवानिति वाच्यम्; स्वयमेव तात्पर्यभ्रमहेतो-स्तस्य तन्निरासकत्वाभावेन साधनान्तरप्राप्त्यभावात् । तन्निरासकत्वभ्रमेण तत्रापि कस्यचित्प्रवृत्तिः स्यादित्येतावता "श्रोतव्यः" इति नियमविधेरभ्युपगम इत्यपि न; ईश्वरानुग्रहलब्धा[38a]-द्वैतश्रद्धारहितस्य श्रोतव्यवाक्येऽपि पराभिमतयोजनया सद्वितीयात्मविचारविधिपरत्वभ्रमसम्भवेन भ्रमप्रयुक्ताया अन्यत्र प्रवृत्तेर्विधिशते-नाप्यपरिहार्यत्वात् ।

न च व्यापारान्तरनिवृत्त्यर्था परिसङ्ख्येति युक्तम्; असंन्यासिनो व्या-पारान्तरनिवृत्तेरशक्यत्वात्, संन्यासिनस्तन्निवृत्तेः ब्रह्मसंस्थया सह संन्यासविधाय-केन "ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति"[38b] इति श्रुत्यन्तरेण सिद्धतया संन्यासविधायक-श्रुत्यन्तरमपेक्ष्य श्रोतव्यवाक्येन तस्य व्यापारान्तरनिवृत्त्युपदेशस्य व्यर्थत्वात् ।

न च विचारविध्यसम्भवेऽपि विचारविषयवेदान्ते नियमविधिः संभवति, भाषाप्रबन्धादिव्यावर्त्यसत्त्वात्[39] इति शङ्क्यम्; सन्निधानादेव वेदान्तनियमस्य लब्धत्वेन विधिविषयत्वायोगात्; "स्वाध्यायोऽध्येतव्यः"[39a] इत्यर्थावबोधार्थनियमविधिबलादेवाध्ययनगृहीतवेदोत्पादितं वेदार्थज्ञानं फलपर्यवसायि, न कारणान्तरोत्पादितमित्यस्यार्थस्य लब्धत्वेन वेदार्थे ब्रह्मणि मोक्षाय ज्ञातव्ये भाषाप्रबन्धादीनामप्राप्तेश्च।

न च "सहकार्यन्तरविधिः" इत्यधिकरणे[40] बाल्यपाण्डित्यमौनशब्दितेषु श्रवणमनननिदिध्यासनेषु विधिरभ्युपगत इति वाच्यम्; विचारे विचार्यतात्पर्यनिर्णयहेतुत्वस्य वस्तुसिद्ध्यनुकूलयुक्त्यनुसन्धानरूपे मनने तत्प्रत्ययाभ्यासरूपे निदिध्यासने च वस्त्वगमवैशद्यहेतुत्वस्य च लोकसिद्धत्वेन नेषु विध्यनपेक्षणात्; विधिच्छायार्थवादस्येव प्रशंसाद्वारा प्रवृत्त्यतिशयकरत्वमात्रेण तत्र विधित्वव्यवहारात्। एवं च श्रवणविध्यभावात् कर्मकाण्डविचारवत् ब्रह्मकाण्डविचारोऽप्यध्ययनविधिमूलः—इत्याचार्यवाचस्पतिपक्षानुसारिणः[41]।

विचार्यस्य ब्रह्मणो जगज्जन्मस्थितिलयकारणत्वं लक्षणमुक्तम् "यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते"[42] इत्यादिश्रुत्या। जगज्जन्मस्थितिलयेषु एकैककारणत्वमप्यनन्यगामित्वाल्लक्षणं भवितुमर्हतीति चेत्, सत्यम्, लक्षणत्रयमेवेदं परस्परनिरपेक्षम्। अत एव "अत्ता चराचरग्रहणात्" इत्याद्यधिकरणेषु[43] सर्वसंहर्तृत्वादिकं प्रत्येकं ब्रह्मलिङ्गतयोपन्यस्तम्—इति कौमुदीकाराः[44]।

अन्ये तु[45]—जन्मकारणत्वस्य स्थितिकारणत्वस्य च निमित्तकारणसाधारण्यात् उपादानत्वप्रत्यायनाय प्रपञ्चस्य ब्रह्मणि लयो दर्शितः। अस्तु ब्रह्म जगदुपादानम्, तज्जन्मनि घटजन्मनि कुलालवत्, तत्स्थितौ राज्यस्थेम्नि राजवच्च उपादानादन्यदेव निमित्तं भविष्यतीति शङ्काव्यवच्छेदाय तस्यैव जगज्जननजीवननियामकत्वमुक्तम्। तथा चैकमेवेदं लक्षणमभिन्ननिमित्तोपादानतयाद्वितीयं ब्रह्मोपलक्षयति—इत्याहुः।

ब्रह्मणश्च उपादानत्वमद्वितीयकूटस्थचैतन्यरूपस्य न परमाणूनामिवारम्भकत्वरूपं न वा प्रकृतेरिव परिणामित्वरूपम्, किं त्वविद्यया वियदादिप्रपञ्चरूपेण विवर्तमानत्वलक्षणम् । वस्तुनस्तत्समसत्ताकोऽन्यथाभावः परिणामः, तदसमसत्ताको विवर्त इति वा, कारणसलक्षणोऽन्यथाभावः परिणामः तद्विलक्षणो विवर्त इति वा, कारणाभिन्नं कार्यं परिणामः, तद्भेदं विनैव तद्व्यतिरेकेण दुर्वचं कार्यं विवर्त इति वा विवर्तपरिणामयोर्विवेकः ।

अथ शुद्धं ब्रह्म उपादानमिष्यते, ईश्वररूपम्, जीवरूपं वा ?

अत्र सङ्क्षेपशारीरकानुसारिणः केचिदाहुः—शुद्धमेवोपादानम्, जन्मादिसूत्रतद्भाष्ययोरुपादानत्वस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वोक्तेः[46] । तथा च "आत्मन आकाशस्सम्भूतः"[47] इत्यादिकारणवाक्येषु शबलवाचिनामात्मादिशब्दानां शुद्धे लक्षणैव[48]—इति ।

विवरणानुसारिणस्तु—"यस्सर्वज्ञस्सर्वविद् यस्य ज्ञानमयं तपः तस्मादेतद् ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते"[49] इत्यादिश्रुतेः सर्वज्ञत्वादिविशिष्टं मायाशबलमीश्वररूपमेव ब्रह्म उपादानम् । अत एव भाष्ये "अन्तस्तद्धर्मोपदेशात्"[50] "सर्वत्र प्रसिद्धोपदेशात्"[51] इत्याद्यधिकरणेषु "सैव ऋक् तत्साम तदुक्थं तद्यजुस्तद् ब्रह्म सर्वकर्मा सर्वकामः सर्वगन्धः सर्वरसः"[52] इत्यादिश्रुत्युक्तं सर्वोपादानत्वप्रयुक्तं सर्वात्मकत्वं जीवव्यावृत्तमीश्वरलिङ्गमित्युपवर्णितम् । जीवेश्वरानुस्यूतचैतन्यमात्रस्य सर्वोपादानत्वे तु न तज्जीवव्यावृत्तमीश्वरलिङ्गं स्यात् । सङ्क्षेपशारीरके शबलोपादानत्वनिराकरणमपि[53] मायाविशिष्टोपादानत्वनिराकरणाभिप्रायम्, न तु निष्कृष्टेश्वररूपचैतन्योपादानत्वनिराकरणपरम्; तत्रैव प्रथमाध्यायान्ते[54] जगदुपादानत्वस्य तत्पदार्थवृत्तित्वोक्तेः । एवं च ईश्वरगतमपि कारणत्वं तदनुगतमखण्डचैतन्यं शाखाचन्द्रमसमिव तटस्थतयोपलक्षयितुं शक्नोतीति तस्य ज्ञेयब्रह्मलक्षणत्वोक्तिः—इति मन्यन्ते[55] ।

वियदादिप्रपञ्च ईश्वराश्रितमायापरिणाम इति तत्रेश्वर उपादानम् । अन्तःकरणादिकं तु ईश्वराश्रितमायापरिणाममहाभूतोपसृष्टजीवाविद्याकृतभूत-सूक्ष्मकार्यमिति तत्रोभयोरुपादानत्वम् । अत एव "एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाष्षोडशकलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति"[56] इति श्रुतौ कलाशब्द-वाच्यानां प्राणमनःप्रभृतीनां विदुषो विदेहकैवल्यसमये[57] विद्यानिवर्त्याविद्या-कार्यांशाभिप्रायेण विद्ययोच्छेदो दर्शितः; "गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठाः"[58] इति श्रुत्यन्तरे तदनिवर्त्यमायाकार्यमहाभूतपरिणामरूपोपष्टम्भकांशाभिप्रायेण तेषां स्वस्वप्रकृतिषु लयो दर्शितः—इति मायाविद्याभेदवादिनः ।

यथा वियदादिप्रपञ्च ईश्वराश्रितमायापरिणाम इति तत्र ईश्वर उपादानम्, तथान्तःकरणादि जीवाश्रिताविद्यापरिणाम इति तत्र जीव एव उपादानम् । न चान्तःकरणादौ मायाकार्यमहाभूतानामप्यननुप्रवेशे उदाहृतश्रुतिद्वयव्यवस्थानुप-पत्तिः; कलानां विद्ययोच्छेदश्रुतिस्तत्त्वविद्दृष्टिविषया, "गताः कलाः" इति श्रुतिस्तु म्रियमाणे तत्त्वविदि समीपवर्तिनः पुरुषाः नश्यद्घटवत्तदीयशरीरादीना-मपि भूम्यादिषु लयं मन्यन्त इति तटस्थपुरुषप्रतीतिविषयेति व्यवस्थायाः कला-लयाधिकरणभाष्ये[59] स्पष्टत्वात्—इति मायाविद्याभेदवादिष्वेकदेशिनः ।

तदभेदवादिष्वपि केचित्—यद्यपि वियदादिप्रपञ्चस्य ईश्वर उपादानम्, तथाप्यन्तःकरणादीनां जीवतादात्म्यप्रतीतेः जीव एवोपादानम् । अत एवाध्यास-भाष्ये[60] अन्तःकरणादीनां जीवे एवाध्यासो दर्शितः । विवरणे[61] च प्रतिकर्म-व्यवस्थायां ब्रह्मचैतन्यस्योपादानतया घटादिसङ्गित्वम्, जीवस्य तदसङ्गित्वेऽप्यन्तः-करणादिसङ्गित्वं च वर्णितम्—इत्याहुः ।

"एतस्माज्जायते प्राणो मनस्सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणी ॥"[62]

इत्यादिश्रुतेः कृत्स्नव्यावहारिकप्रपञ्चस्य ब्रह्मैव उपादानम्, जीवस्तु प्रातिभासि-कस्य स्वप्नप्रपञ्चस्य च । "कृत्स्नप्रसक्तिर्निरवयवत्वशब्दकोपो वा"[63] इत्यधि-करणे ब्रह्मणो जगदुपादानत्वे तस्य कार्त्स्न्येन जगदाकारेण परिणामे विकराति-

रेकेण ब्रह्माभावो वा एकदेशेन परिणामे निरवयवत्वश्रुतिविरोधो वा प्रसज्यते इति पूर्वपक्षे "आत्मनि चैवं विचित्राश्च हि"[64] इति सूत्रेण विवर्तवादाभिप्रायेण स्वप्नदृशि जीवात्मनि स्वरूपानुपमर्देनानेकाकारस्वप्नप्रपञ्चसृष्टिवत् ब्रह्मणि वियदादिसृष्टिरुपपद्यते इति सिद्धान्तितत्वात्—इत्यन्ये ।

जीव एव स्वप्नद्रष्टृवत् स्वस्मिन्[65] ईश्वरत्वादिसर्वकल्पकत्वेन सर्वकारणमित्यपि केचित् ।

अथ "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्"[66] इति श्रुतेः, मायाजाड्यस्य घटादिष्वनुगमाच्च माया जगदुपादानं प्रतीयते ; कथं ब्रह्मोपादानम् ?

अत्राहुः पदार्थतत्त्वनिर्णयकाराः—ब्रह्म माया चेत्युभयमुपादानमित्युभयश्रुत्युपपत्तिः, सत्ताजाड्यरूपोभयधर्मानुगत्युपपत्तिश्च । तत्र ब्रह्म विवर्तमानतयोपादानम्, अविद्या परिणममानतया । न च विवर्ताधिष्ठाने पारिभाषिकमुपादानत्वम्, स्वात्मनि कार्यजनिहेतुत्वस्योपादानलक्षणस्य तत्राप्यविशेषात्[67] ।

केचित्तूक्तामेव प्रक्रियामभ्युपगम्य[68] विवर्तपरिणाम[69]-साधारणमन्यलक्षणमाहुः—स्वाभिन्नकार्यजनकत्वमुपादानत्वम् । अस्ति प्रपञ्चस्य सद्रूपेण ब्रह्मणा विवर्तमानेन जडेनाज्ञानेन परिणामिना चाभेदः ; "सन् घटः" "जडो घटः" इति सामानाधिकरण्यानुभवात् । न च "तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्यः"[70] इति सूत्रे "अनन्यत्वं व्यतिरेकेणाभावः"[71] "न खल्वनन्यत्वमित्यभेदं ब्रूमः, किन्तु भेदं व्यासेधामः"[72] इति भाष्यभामतीनिबन्धाभ्यां प्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदनिषेधादभेदाभ्युपगमेऽपसिद्धान्त इति वाच्यम् ; तयोर्ब्रह्मरूपधर्मिसमानसत्ताकाभेदनिषेधे तात्पर्येण शुक्तिरजतयोरिव प्रातीतिकाभेदाभ्युपगमेऽपि विरोधाभावात्—इति ।

सङ्क्षेपशारीरककृतस्तु—ब्रह्मैवोपादानम् ; कूटस्थस्य स्वतः कारणत्वानुपपत्तेर्माया द्वारकारणम् ; अकारणमपि द्वारं कार्येऽनुगच्छति, मृद इव तद्गतश्लक्ष्णत्वादेरपि घटेऽनुगमनदर्शनात्—इत्याहुः[73] ।

वाचस्पतिमिश्रास्तु—जीवाश्रितमायाविषयीकृतं ब्रह्म स्वत एव जाड्याश्रयप्रपञ्चाकारेण विवर्तमानतयोपादानमिति माया सहकारिमात्रम्, न कार्यानुगतं द्वारकारणम्—इत्याहुः [74]।

सिद्धान्तमुक्तावलीकृतस्तु—मायाशक्तिरेवोपादानम्, न ब्रह्म, "तदेतद् ब्रह्मापूर्वमनपरमबाह्यम्"[75] "न तस्य कार्यं करणं च विद्यते"[76] इत्यादिश्रुतेः; जगदुपादानमायाधिष्ठानत्वेन तूपचारादुपादानम्; तादृशमेवोपादानत्वं लक्षणे विवक्षितम्—इत्याहुः [77]।

अथ क ईश्वरः, को वा जीवः ?

अत्रोक्तं प्रकटार्थविवरणे—अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिश्चिन्मात्रसम्बन्धिनी माया, तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः, तस्या एव परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेष्वावरणविक्षेपशक्तिमत्सु अविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीवः—इति [77a]।

तत्त्वविवेके [78] तु—त्रिगुणात्मिकाया मूलप्रकृतेः "जीवेशावाभासेन करोति माया चाविद्या च स्वयमेव भवति"[79] इति श्रुतिसिद्धौ द्वौ रूपभेदौ, रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया, तदभिभूतमलिनसत्त्वा अविद्येति मायाविद्याभेदं परिकल्प्य, मायाप्रतिबिम्ब ईश्वरः, अविद्याप्रतिबिम्बो जीवः—इत्युक्तम्।

एकैव मूलप्रकृतिर्विक्षेपप्राधान्येन मायाशब्दिता ईश्वरोपाधिः, आवरणप्राधान्येनाविद्याज्ञानशब्दिता जीवोपाधिः; अत एव तस्या जीवेश्वरसाधारणचिन्मात्रसम्बन्धित्वेऽपि जीवस्यैव "अज्ञोऽस्मि" इत्यज्ञानसम्बन्धानुभवः, नेश्वरस्येति जीवेश्वरविभागः क्वचिदुपपादितः।

सङ्क्षेपशारीरके तु—"कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः" इति श्रुतिमनुसृत्य, अविद्यायां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः, अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीवः; न चान्तःकरणरूपेण द्रव्येण घटेनाकाशस्येव चैतन्यस्यावच्छेदसम्भवादवच्छिन्नमेव चैतन्यं जीवोऽस्त्विति वाच्यम्; इह परत्र च जीवभावेनावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य

भेदेन कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्गात्; प्रतिबिम्बस्तूपाधेर्गतागतयोरवच्छेद्यवन्न भिद्यत इति प्रतिबिम्बपक्षे नायं दोषः—इत्युक्तम्।[80]

एवमुक्तेष्वेतेषु जीवेश्वरयोः प्रतिबिम्बविशेषत्वपक्षेषु यत् बिम्बस्थानीयं ब्रह्म तत् मुक्तप्राप्यं शुद्धचैतन्यम्।

चित्रदीपे[81]—"जीव ईशो विशुद्धा चित्" इति त्रैविध्यप्रक्रियां विहाय यथा घटावच्छिन्नाकाशो घटाकाशः, तदाश्रिते जले प्रतिबिम्बितस्साभ्रनक्षत्रो जलाकाशः, अनवच्छिन्नो महाकाशः, महाकाशमध्यवर्तिनि मेघमण्डले वृष्टिलक्षणकार्यानुमेयेषु जलरूपतदवयवेषु तुषाराकारेषु प्रतिबिम्बितो मेघाकाशः इति वस्तुत एकस्याप्याकाशस्य चातुर्विध्यम्, तथा स्थूलसूक्ष्मदेहद्वयस्याधिष्ठानतया वर्तमानं तदवच्छिन्नं चैतन्यं कूटवन्निर्विकारत्वेन स्थितं कूटस्थम्, तत्र कल्पितेऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं संसारयोगी जीवः, अनवच्छिन्नं चैतन्यं ब्रह्म, तदाश्रिते मायातमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां धीवासनासु प्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वरः इति चैतन्यस्य चातुर्विध्यं परिकल्प्यान्तःकरणधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिभेदेन जीवेश्वरविभागो दर्शितः ✓ अयं चापरस्तदभिहितो विशेषः—चतुर्विधेषु चैतन्येषु जीवः अहम् इति प्रकाशमानः, कूटस्थेऽविद्यातिरोहितासङ्गानन्दरूपविशेषांशे शुक्तौ रूप्यवदध्यस्तः। अत एवेदन्त्वरजतत्वयोरिवाधिष्ठानसामान्यांशाध्यस्तविशेषांशरूपयोः स्वयन्त्वाहन्त्वयोः सह प्रकाशः "स्वयमहं करोमि" इत्यादौ। अहन्त्वं हि[82] अध्यस्तविशेषांशरूपम्, पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरे अहम् इतिव्यवहाराभावेन व्यावृत्तत्वात्। स्वयन्त्वं चान्यत्वप्रतियोग्यधिष्ठानसामान्यांशरूपम् "स्वयं देवदत्तो गच्छति" इति पुरुषान्तरेऽपि व्यवहारेणानुवृत्तत्वात्। एवं परस्पराध्यासादेव कूटस्थजीवयोरविवेको लौकिकानाम्। विवेकस्तु तयोर्बृहदारण्यके—"प्रज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति"[83] इति जीवाभिप्रायेणोपाधिविनाशानुविनाशप्रतिपादनेन, "अविनाशी वा अरेऽयमात्मा"[84] इति कूटस्थाभिप्रायेणाविनाशप्रतिपादनेन च स्पष्टः।

अहमर्थस्य जीवस्य विनाशित्वे कथमविनाशिब्रह्माभेदः ? नेदमभेदे सामानाधिकरण्यम्, किं तु बाधायाम् । यथा "यः स्थाणुरेष पुमान्" इति पुरुषत्वबोधेन स्थाणुत्वबुद्धिर्निवर्त्यते, एवम् "अहं ब्रह्मास्मि" इति कूटस्थब्रह्मरूपत्वबोधेनाध्यस्ताहमर्थरूपत्वं निवर्त्यते ।

"योऽयं स्थाणुः पुमानेष पुंधिया स्थाणुधीरिव ।
ब्रह्मास्मीति धियाशेषा ह्यहंबुद्धिर्निवर्त्यते ॥"[85]

इति नैष्कर्म्यसिद्धिवचनात् । यदि च विवरणाद्युक्तरीत्या इदमभेदे सामानाधिकरण्यम्[86] तदा जीववाचिनोऽहंशब्दस्य लक्षणया कूटस्थपरत्वमस्तु, तस्यानध्यस्तस्य[87] ब्रह्माभेदयोग्यत्वात् । यस्तु मेघाकाशतुल्यो धीवासनाप्रतिबिम्ब ईश्वर उक्तः, सोऽयम् "सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक्"[88] इति माण्डूक्यश्रुतिसिद्धसौषुप्तानन्दमयः, तत्रैव तदनन्तरम् "एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोऽन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम्"[89] इति श्रुतेः । सर्ववस्तुविषयसकलप्राणिधीवासनोपाधिकस्य तस्य सर्वज्ञत्वस्य, तत एव सर्वकर्तृत्वादेरप्युपपत्तेश्च । न चास्मद्बुद्धिवासनोपहितस्य कस्यचित् सार्वज्ञ्यं नानुभूयत इति वाच्यम्; वासनानां परोक्षत्वेन तदुपहितस्यापि परोक्षत्वात्—इति[90]॥

ब्रह्मानन्दे[91] तु—सुषुप्तिसंयोगात् माण्डूक्योक्तानन्दमयो जीव इत्युक्तम् । तथा हि—जाग्रदादिषु भोगप्रदस्य कर्मणः क्षये निद्रारूपेण विलीनमन्तःकरणं पुनर्भोगप्रदकर्मवशात् प्रबोधे घनीभवति; तदा तदुपाधिको जीवो विज्ञानमय इत्युच्यते । स एव पूर्वं सुषुप्तिसमये विलीनावस्थोपाधिकः सन्नानन्दमय इत्युच्यते । स एव माण्डूक्ये "सुषुप्तस्थानः" इत्यादिना दर्शितः—इति ।

एवं सति तस्य सर्वेश्वरत्वादिवचनं कथं सङ्गच्छताम् ? इत्थम् । सन्त्यधिदैवतमध्यात्मं च परमात्मनः सविशेषाणि त्रीणि त्रिणि रूपाणि । तत्राधिदैवतं त्रीणि शुद्धचैतन्यं चेति चत्वारि रूपाणि चित्रपटदृष्टान्तेन चित्रदीपे[92] समर्थितानि । यथा स्वतश्शुभ्रः पटो धौतः, अन्नलिप्तो घट्टितः, मष्याकारयुक्तो

लाञ्छितः, वर्णपूरितो रञ्जितः इत्यवस्थाचतुष्टयमेकस्यैव चित्रपटस्य, तथा परमात्मा मायातत्कार्योपाधिरहितः शुद्धः, मायोपहित ईश्वरः, अपञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिसूक्ष्मशरीरोपहितो हिरण्यगर्भः, पञ्चीकृतभूतकार्यसमष्टिस्थूलशरीरोपहितो विराट्पुरुष इत्यवस्थाचतुष्टयम्[93] एकस्यैव परमात्मनः। अस्मिंश्च चित्रपटस्थानीये परमात्मनि चित्रस्थानीयः स्थावरजङ्गमात्मको निखिलः प्रपञ्चः। यथा चित्रगतमनुष्याणां चित्राधारवस्त्रसदृशा वस्त्राभासा लिख्यन्ते, तथा परमात्माध्यस्तदेहिनामधिष्ठानचैतन्यसदृशाश्चिदाभासाः कल्प्यन्ते; ते च जीवनामानः संसरन्तीति। अध्यात्मं तु विश्वतैजसप्राज्ञभेदेन त्रीणि रूपाणि। तत्र सुषुप्तौ विलीनेऽन्तःकरणेऽज्ञानमात्रसाक्षी प्राज्ञः, योऽयमिहानन्दमय उक्तः। स्वप्ने व्यष्टिसूक्ष्मशरीराभिमानी तैजसः। जागरे व्यष्टिस्थूलशरीराभिमानी विश्वः। तत्र माण्डूक्यश्रुतिरहमनुभवे प्रकाशमानस्यात्मनो विश्वतैजसप्राज्ञतुरीयावस्थाभेदचतुष्टयम् "सोऽयमात्मा चतुष्पात्"[93a] इत्युपक्रम्य पूर्वपूर्वपादप्रविलापनेन निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मकतुरीयपादप्रतिपत्तिसौकर्याय स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मतरोपाधिसाम्यात् विराडादीन् विश्वादिष्वन्तर्भाव्य "जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः" इत्यादिना विश्वादिपादान्यरूरुपत्। अतः प्राज्ञशब्दितानन्दमयेऽव्याकृतस्येश्वरस्यान्तर्भावं विवक्षित्वा तत्र सर्वेश्वरत्वादितद्धर्मवचनमिति। इत्थमेव भगवत्पादैर्गौडपादीयविवरणे[94] व्याख्यातम्। ✓

दृग्दृश्यविवेके[95] तु चित्रदीपव्युत्पादितं कूटस्थं जीवकोटावन्तर्भाव्य चित्रैविध्यप्रक्रियैवालम्बितेति विशेषः। तत्र ह्युक्तम्—जलाशयतरङ्गबुद्बुदन्यायेनोपर्युपरि कल्पनाज्जीवः त्रिविधः, पारमार्थिको व्यावहारिकः प्रातिभासिकश्चेति। तत्रावच्छिन्नः पारमार्थिको जीवः; तस्मिन्नवच्छेदकस्य कल्पितत्वेऽपि अवच्छेद्यस्य तस्याकल्पितत्वेन ब्रह्मणोऽभिन्नत्वात्। तमावृत्य स्थितायां मायायां कल्पितान्तःकरणे चिदाभासोऽन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या अहमित्यभिमन्यमानो व्यावहारिकः; तस्य मायिकत्वेऽपि यावद्व्यवहारमनुवृत्तेः। स्वप्ने तमप्यावृत्य स्थितया मायावस्थाभेदरूपया निद्रया कल्पिते स्वाप्नदेहादावहमभिमानी प्रातिभासिकः; स्वप्नप्रपञ्चेन सह तद्द्रष्टुर्जीवस्यापि प्रबोधे निवृत्तेरिति।

एवमेते प्रतिबिम्बेश्वरवादिनां पक्षभेदा दर्शिताः ॥

विवरणानुसारिणस्त्वाहुः[96]—

"विभेदजनकेऽज्ञाने नाशमात्यन्तिकं गते ।
आत्मनो ब्रह्मणो भेदमसन्तं कः करिष्यति ॥"

इति स्मृत्यैकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वरविभागोपाधित्वप्रतिपादनात् बिम्बप्रतिबिम्बभावेन जीवेश्वरयोर्विभागः; नोभयोरपि प्रतिबिम्बभावेन, उपाधिद्वयमन्तरेणोभयोः प्रतिबिम्बत्वायोगात् । तत्रापि प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बस्थानीय ईश्वरः । तथा सत्येव लौकिकबिम्बप्रतिबिम्बदृष्टान्तेन स्वातन्त्र्यमीश्वरस्य, तत्पारतन्त्र्यं जीवस्य च युज्यते ।

"प्रतिबिम्बगताः पश्यन्नृजुवक्रादिविक्रियाः ।
पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्थविक्रियाः ॥"[97]

इति कल्पतरूक्तरीत्या "लोकवत्तु लीलाकैवल्यम्"[98] इति सूत्रमपि सङ्गच्छते । अज्ञानप्रतिबिम्बितस्य जीवस्यान्तःकरणरूपोऽज्ञानपरिणामभेदो विशेषाभिव्यक्तिस्थानम्, सर्वतः प्रसृतस्य सवितृप्रकाशस्य दर्पण इव । अतस्तस्य तदुपाधिकत्वव्यवहारोऽपि । नैतावताज्ञानोपाधिपरित्यागः, अन्तःकरणोपाधिपरिच्छिन्नस्यैव चैतन्यस्य जीवत्वे योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः । न च योगप्रभावाद्योगिनोऽन्तःकरणं कायव्यूहाभिव्यक्तियोग्यं वैपुल्यं प्राप्नोतीति तदवच्छिन्नस्य कायव्यूहाधिष्ठानत्वं युज्यत इति वाच्यम्; "प्रदीपवदावेशस्तथा हि दर्शयति"[99] इति शास्त्रोपान्त्याधिकरणभाष्यादिषु कायव्यूहे प्रतिदेहमन्तःकरणस्य चक्षुरादिवत् भिन्नस्यैव योगप्रभावात् सृष्टेरुपवर्णनात् । प्रतिबिम्बे बिम्बात् भेदमात्रस्याध्यस्तत्वेन स्वरूपेण तस्य सत्यत्वान्न प्रतिबिम्बरूपजीवस्य मुक्त्यन्वयासम्भव इति न तदतिरेकेण मुक्त्यन्वयायावच्छिन्नजीवान्तरं वा प्रतिबिम्बजीवातिरिक्तं जीवेश्वरविलक्षणं कूटस्थशब्दितं चैतन्यान्तरं वा कल्पनीयम् । "अविनाशी वा अरेऽयमात्मा"[100] इति श्रवणं जीवस्य तदुपाधिनिवृत्तौ प्रतिबिम्बभावापगमेऽपि स्वरूपं न विनश्यतीत्येतत्परम्, न तदतिरिक्त-

कूटस्थनामकचैतन्यान्तरपरम् । जीवोपाधिना अन्तःकरणादिनावच्छिन्नं चैतन्यं बिम्बभूत ईश्वर एव; "यो विज्ञाने तिष्ठन्"[101] इत्यादिश्रुत्या ईश्वरस्यैव जीव-सन्निधानेन तदन्तर्यामिभावेन विकारान्तरवस्थानश्रवणादिति ।

अन्ये तु—रूपानुपाहितप्रतिबिम्बो न युक्तः; सुतरां नीरूपे[102] । गगन-प्रतिबिम्बोदाहरणमप्ययुक्तम्, गगनाभोगव्यापिनि सवितृकिरणमण्डले सलिले प्रतिबिम्बिते गगनप्रतिबिम्बत्वव्यवहारस्य भ्रममात्रमूलकत्वात् । ध्वनौ वर्णप्रति-बिम्बवादोऽप्ययुक्तः; व्यञ्जकतया सन्निधानमात्रेण ध्वनिधर्माणामुदात्तादिस्वराणां वर्णेष्वारोपोपपत्तेः ध्वनेर्वर्णप्रतिबिम्बग्राहित्वकल्पनाया[103] निष्प्रमाणकत्वात् । प्रतिध्वनिरपि न पूर्वशब्दप्रतिबिम्बः; पञ्चीकरणप्रक्रियया पटहपयोनिधिप्रभृति-शब्दानां क्षितिसलिलादिशब्दत्वेन प्रतिध्वनेरेवाकाशशब्दत्वेन तस्यान्यशब्द-प्रतिबिम्बत्वायोगात् । वर्णरूपप्रतिशब्दोऽपि न पूर्ववर्णप्रतिबिम्बः; वर्णाभि-व्यञ्जकध्वनिनिमित्तकप्रतिध्वनेर्मूलध्वनिवदेव वर्णाभिव्यञ्जकत्वोपपत्तेः । तस्मात् घटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः, तदनवच्छिन्नम् ईश्वरः । न च—एवमण्डान्तर्वर्तिनश्चैतन्यस्य तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेनाव-च्छेदात् तदवच्छेदरहितचैतन्यरूपस्येश्वरस्याण्डाद्बहिरेव सत्त्वं स्यादिति, "यो विज्ञाने तिष्ठन्"[101] इत्यादावन्तर्यामिभावेन विकारान्तरवस्थानश्रवणं विरुध्येत; प्रतिबिम्बपक्षे तु जलगतस्वाभाविकाकाशे सत्येव प्रतिबिम्बाकाशदर्शनात् एकत्र द्विगुणीकृत्य वृत्तिरुपपद्यते—इति वाच्यम्; यतः प्रतिबिम्बपक्षेऽप्युपाधावनन्त-र्गतस्यैव चैतन्यस्य तत्र प्रतिबिम्बो वाच्यः, न तु जलचन्द्रन्यायेन कृत्स्नप्रति-बिम्बः; तदन्तर्गतभागस्य तत्र प्रतिबिम्बासम्भवात् । न हि मेघावच्छिन्नस्या-काशस्यालोकस्य वा जले प्रतिबिम्बवत् जलान्तर्गतस्यापि तत्र प्रतिबिम्बो दृश्यते । न वा मुखादीनां बहिःस्थितिसमय इव जलान्तर्निमज्जनेऽपि प्रतिबिम्बोऽस्ति । अतो जलप्रतिबिम्बं प्रति मेघाकाशादेरिवान्तःकरणाद्युपाधिप्रतिबिम्बं प्रति तद-नन्तर्गतस्यैव बिम्बत्वं स्यादिति बिम्बभूतस्य विकारान्तरवस्थानायोगात् ईश्वरे अन्तर्यामिब्राह्मणाज्ञस्याभावस्तुल्यः । एतेनावच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसम-

ययोस्तत्र तत्रान्तःकरणावच्छेद्यचैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इति निरस्तम् । प्रतिबिम्बपक्षेऽपि स्वान्तर्गतस्य स्वसन्निहितस्य चैतन्यप्रदेशस्यान्तःकरणे प्रतिबिम्बस्य वक्तव्यतया तत्र तत्रान्तःकरणस्य गमने बिम्बभेदात् तत्प्रतिबिम्बस्यापि भेदावश्यम्भावेन दोषतौल्यात् । न च—अन्तःकरणप्रतिबिम्बो जीव इति पक्षे दोषतौल्येऽपि अविद्याप्रतिबिम्बो जीवः, तस्य च तत्र तत्र गत्वरमन्तःकरणं जलाशयव्यापिनो महामेघमण्डलप्रतिबिम्बस्य तदुपरि विसृत्वरस्फीतालोक इव तत्र तत्र विशेषाभिव्यक्तिहेतुरिति पक्षे नायं दोषः, अन्तःकरणवदविद्याया गत्यभावेन प्रतिबिम्बभेदानापत्तेः—इति वाच्यम्; तथैवावच्छेदपक्षेऽपि अविद्यावच्छिन्नो जीवः इत्यभ्युपगमसम्भवात्; तत्राप्येकस्य जीवस्य क्वचित् प्रदेशे कर्तृत्वं प्रदेशान्तरे भोक्तृत्वमित्येवं कृतहानादिदोषापनुत्तये वस्तुतो जीवैक्यस्य शरणीकरणीयत्वेन[104] तन्न्यायादन्तःकरणोपाधिपक्षेऽपि वस्तुतश्चैतन्यैक्यस्य तदवच्छेदकोपाध्यैक्यस्य च तन्त्रत्वाभ्युपगमेन[105] तद्दोषनिराकरणसम्भवाच्च । न चावच्छेदपक्षे

"यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान्
अपो भिन्ना बहुधैकोऽनुगच्छन् ।
उपाधिना क्रियते भेदरूपो
देवः क्षेत्रेष्वेवमजोऽयमात्मा ॥"

"अत एव चोपमा सूर्यकादिवत्"[106] इति श्रुतिसूत्राभ्यां विरोधः । "अम्बुवदग्रहणात्तु न तथात्वम्"[107] इत्युदाहृतसूत्रानन्तरसूत्रेण यथा सूर्यस्य रूपवतः प्रतिबिम्बोदययोग्यं ततो विप्रकृष्टदेशं रूपवज्जलं गृह्यते नैवं सर्वगतस्यात्मनः प्रतिबिम्बोदययोग्यं किञ्चिदस्ति ततो विप्रकृष्टमिति प्रतिबिम्बासम्भवमुक्त्वा, "वृद्धिह्रासभाक्त्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्"[108] इति तदनन्तरसूत्रेण यथा जलप्रतिबिम्बितः सूर्यो जलवृद्धौ वर्धत इव, जलह्रासे ह्रसतीव, जलचलने चलतीवेति तस्याध्यासिकं जलानुरोधिवृद्धिह्रासादिभाक्त्वम्, तथा

आत्मनोऽन्तःकरणादिनावच्छेदेन उपाध्यन्तर्भावादाध्यासिकं तदनुरोधिवृद्धि-ह्रासादिभाक्त्वमित्येवं दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोस्सामञ्जस्यादविरोध इति स्वयं सूत्र-कृतैवावच्छेदपक्षे तयोस्तात्पर्यकथनात्;

"घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥"[109]

"अंशो नानाव्यपदेशात्"[110] इति श्रुतिसूत्राभ्यामवच्छेदपक्षस्यैव परिग्रहाच्च । तस्मात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणादिनावच्छेदोऽवश्यम्भावीति आवश्यक-त्वात् अवच्छिन्नो जीवः इति पक्षं रोचयन्ते ।[111]

अपरे तु—न प्रतिबिम्बो नाप्यवच्छिन्नो जीवः, किं तु कौन्तेयस्यैव राधेयत्ववदविकृतस्य ब्रह्मण एव अविद्यया जीवभावः, व्याधकुलसंवर्धितराज-कुमारदृष्टान्तेन ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति, स्वविद्यया मुच्यते इति बृहदा-रण्यकभाष्ये[112] प्रतिपादनात्;

"राजसूनोः स्मृतिप्राप्तौ व्याधभावो निवर्तते ।
यथैवमात्मनोऽज्ञस्य तत्त्वमस्यादिवाक्यतः ॥"[113]

इति वार्तिकोक्तेश्च । एवं च स्वाविद्यया जीवभावमापन्नस्यैव ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्च-कल्पकत्वात् ईश्वरोऽपि सह सर्वज्ञत्वादिधर्मैः[114] स्वप्नोपलब्धदेवतावज्जीव-कल्पितः—इत्याचक्षते ।

अथायं जीव एकः, उतानेकः ?

अनुपदोक्तपक्षावलम्बिनः केचिज्जीवैक्यमाश्रित्याहुः—एको जीवः; तेन चैकमेव शरीरं सजीवम्; अन्यानि स्वप्नदृष्टशरीराणीव निर्जीवानि; तदज्ञान-कल्पितं जगत्; तस्य स्वप्नदर्शनवद्यावदविद्यं सर्वो व्यवहारः; बद्धमुक्त-व्यवस्थापि नास्ति जीवस्यैकत्वात्; शुकमुक्त्यादिकमपि स्वाप्नपुरुषान्तर-मुक्त्यादिकमिव कल्पितम्; अत्र च सम्भावितसकलशङ्कापङ्कप्रक्षालनं स्वप्न-दृष्टान्तसलिलधारयैव कर्तव्यम्—इति ।

अन्ये त्वस्मिन्नेकशरीरैकजीववादे मनःप्रत्ययमलभमानाः, "अधिकं तु भेदनिर्देशात्"[115] "लोकवत्तु लीला कैवल्यम्"[116] इत्यादिसूत्रैर्जीवाधिक ईश्वर एव जगतः स्रष्टा, न जीवः, तस्याप्तकामत्वेन प्रयोजनाभावेऽपि केवलं लीलयैव जगतः सृष्टिरित्यादिप्रतिपादयद्भिर्विरोधं च मन्यमानाः—हिरण्यगर्भ एको ब्रह्मप्रतिबिम्बो मुख्यो जीवः, अन्ये तु तत्प्रतिबिम्बभूताश्चित्रपटलिखित-मनुष्यदेहार्पितपटाभासकल्पा जीवाभासाः संसारादिभाजः—इति सविशेषानेक-शरीरैकजीववादमातिष्ठन्ते ।

अपरे तु हिरण्यगर्भस्य प्रतिकल्पं भेदेन कस्य हिरण्यगर्भस्य मुख्यं जीवत्वमित्यत्र नियामकं नास्तीति मन्यमानाः—एक एव जीवोऽविशेषेण सर्वं शरीरमधितिष्ठति ; न चैवं शरीरावयवभेद इव शरीरभेदेऽपि परस्परसुखाद्यनु-सन्धानप्रसङ्गः, जन्मान्तरीयसुखाद्यनुसन्धानादर्शनेन शरीरभेदस्य तदननु-सन्धानप्रयोजकत्वक्लृप्तेः ; योगिनस्तु कायव्यूहसुखाद्यनुसन्धानं व्यवहितार्थ-ग्रहणवद्योगप्रभावनिबन्धनमिति न तदुदाहरणम्—इति अविशेषानेकशरीरैक-जीववादं रोचयन्ते ।

इतरे त्वत्रापि बन्धमुक्तिव्यवस्थाभावस्य तुल्यत्वेन "तद्यो यो देवानां प्रत्यबुध्यत स एव तदभवत्"[117] इत्यादिश्रुतेः, "प्रतिषेधादिति चेन्न शारी-रात्"[118] इत्यधिकरणे बद्धमुक्तत्वप्रतिपादकभाष्यस्य[119] च नाञ्जस्यमि-त्यपरितुष्यन्तोऽन्तःकरणादीनां जीवोपाधित्वाभ्युपगमेनानेकजीववादमाश्रित्य बद्ध-मुक्तव्यवस्थां प्रतिपद्यन्ते ।

तेषु केचिदेवमाहुः—यद्यपि शुद्धब्रह्माश्रयविषयमेकमेवाज्ञानम्, तन्नाश एव च मोक्षः, तथापि जीवन्मुक्तावज्ञानलेशानुवृत्त्यभ्युपगमेनाज्ञानस्य सांश-त्वात् तदेव क्वचिदुपाधौ ब्रह्मावगमोत्पत्तावंशेन निवर्तते, उपाध्यन्तरेषु यथापूर्वमं-शान्तरैरनुवर्तते—इति ।

अन्ये तु—यथा न्यायैकदेशिमते भूतले घटात्यन्ताभावस्य वृत्तौ घट-संयोगाभावो नियामक इति अनेकेषु प्रदेशेषु तद्वत्सु संसृज्यवर्तमानो घटा-

त्यन्ताभावः क्वचित्प्रदेशे घटसंयोगोत्पत्त्या तदभावनिवृत्तौ न संसृज्यते, एवमज्ञानस्य चैतन्ये वृत्तौ मनो नियामकमिति तदुपाधिना चैतन्यप्रदेशेषु संसृज्यवर्तमानमज्ञानं क्वचिद् ब्रह्मदर्शनोत्पत्त्या "भिद्यते हृदयग्रन्थिः"[120] इतिश्रुत्युक्तरीत्या मनसो निवृत्तौ न संसृज्यते; अन्यत्र यथापूर्वमवतिष्ठते; अज्ञानसंसर्गासंसर्गाविव च बन्धमोक्षौ—इत्याहुः।

अपरे तु—नाज्ञानं शुद्धचैतन्याश्रयम्, किं तु जीवाश्रयं ब्रह्मविषयम्; तच्चान्तःकरणप्रतिबिम्बरूपेषु सर्वेषु जीवेषु व्यक्तिषु जातिवत् प्रत्येकपर्यवसायितया[121] वर्तमानमुत्पन्नविद्यं कंचित् त्यजति,[122] नष्टां व्यक्तिमिव जातिः; स एव मोक्षः; अन्यं यथापूर्वमाश्रयतीति व्यवस्था—इत्याहुः।[123]

इतरे तु प्रतिजीवमविद्याभेदमभ्युपगम्यैव तदनुवृत्तिनिवृत्तिभ्यां बन्धमुक्तिव्यवस्थां[124] समर्थयन्ते[125]।

अस्मिन् पक्षे कस्याविद्यया प्रपञ्चः कृतोऽस्त्विति चेत्, विनिगमकाभावात् सर्वाविद्याकृतोऽनेकतन्त्वारब्धपटतुल्यः; एकस्य मुक्तौ तदविद्यानाशे एकतन्तुनाशे पटस्येव तत्साधारणप्रपञ्चस्य नाशः, तदैव विद्यमानतन्त्वन्तरैः पटान्तरस्येव इतराविद्याभिः सकलेतरसाधारणप्रपञ्चान्तरस्योत्पादनम्—इत्येके।

तत्तदज्ञानकृतप्रातिभासिकरजतवत् न्यायमते तत्तदपेक्षाबुद्धिजन्यद्वित्ववच्च तत्तदविद्याकृतो वियदादिप्रपञ्चः प्रतिपुरुषं भिन्नः, शुक्तिरजते "त्वया यद् दृष्टं रजतं तदेव मयापि" इतिवदैक्यभ्रममात्रम्—इत्यन्ये।[126]

जीवाश्रिताविद्यानिवहाद्भिन्ना मायैव ईश्वराश्रिता प्रपञ्चकारणम्;[127] जीवानामविद्यास्तु आवरणमात्रे प्रातिभासिकशुक्तिरजतादिविक्षेपेऽपि च[128] उपयुज्यत—इत्यपरे।[129]

अवसितमुपादानत्वं तत्प्रसक्तानुप्रसक्तं च।

अथ कीदृशं कर्तृत्वम्?

केचिदाहुः—"तदैक्षत"[130] "सोऽकामयत"[131] "तदात्मानं स्वयमकुरुत"[132] इति श्रवणान्न्यायमत इव कार्यानुकूलज्ञानचिकीर्षाकृतिमत्त्वरूपमिति।

अन्ये तु—चिकीर्षाकृतिकर्तृत्वनिर्वाहाय चिकीर्षाकृत्यन्तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात् कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमेव ब्रह्मणः कर्तृत्वम्; न च ज्ञानेऽप्येष प्रसङ्गः, तस्य ब्रह्मस्वरूपत्वेनाकार्यत्वात्; एवं च विवरणे जीवस्य सुखादिकर्तृत्वोक्तिः, वीक्षणमात्रसाध्यत्वात् वियदादि वीक्षितम्, हिरण्यगर्भद्वारा वीक्षणाधिकप्रयत्नसाध्यत्वात् भौतिकं स्मितमिति कल्पतरूक्तिश्च [133] सङ्गच्छते—इति वदन्ति ।

अपरे तु—कार्यानुकूलस्रष्टव्यालोचनरूपज्ञानवत्त्वं कर्तृत्वम्, न कार्यानुकूलज्ञानवत्त्वमात्रम्, शुक्तिरजतस्वाप्नभ्रमादिषु अध्यासानुकूलाधिष्ठानज्ञानवत्त्वेन जीवस्य कर्तृत्वप्रसङ्गात्; न चेष्टापत्तिः, "अथ रथान् रथयोगान् पथः सृजते स हि कर्ता" [134] इत्यादिश्रुत्यैव जीवस्य स्वप्नप्रपञ्चकर्तृत्वोक्तेरिति वाच्यम्; भाष्यकारैः [135] "लाङ्गलं गवादीनुद्वहतीतिवत् कर्तृत्वोपचारमात्रं रथादिप्रतिभाननिमित्तत्वेन" इति व्याख्यातत्वात्—इत्याहुः ।

अनेनैव निखिलप्रपञ्चरचनाकर्तृभावेनार्थसिद्धं सर्वज्ञत्वं ब्रह्मणः "शास्त्रयोनित्वात्" [136] इत्यधिकरणे वेदकर्तृत्वेनापि समर्थितम् ।

अथ कथं ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वं सङ्गच्छते, जीववदन्तःकरणाभावेन ज्ञातृत्वस्यैवायोगात्?

अत्र सर्ववस्तुविषयसकलप्राणिधीवासनोपरक्ताज्ञानोपाधिक ईश्वरः, अतस्तस्य सर्वविषयवासनासाक्षितया सर्वज्ञत्वमिति भारतीतीर्थादिपक्षः प्रागेव दर्शितः । [137]

प्रकटार्थकारास्त्वाहुः—यथा जीवस्य स्वोपाध्यन्तःकरणपरिणामाश्चैतन्यप्रतिबिम्बग्राहिण इति तद्योगात् ज्ञातृत्वम्, एवं ब्रह्मणः स्वोपाधिमायापरिणामाश्चित्प्रतिबिम्बग्राहिणस्सन्तीति तत्प्रतिबिम्बितैः स्फुरणैः कालत्रयवर्तिनोऽपि प्रपञ्चस्यापरोक्षेणावकलनात् सर्वज्ञत्वम् [137a]—इति ।

तत्त्वशुद्धिकारास्तु [138]—उक्तरीत्या ब्रह्मणो विद्यमाननिखिलप्रपञ्चसाक्षात्कारसम्भवात् तज्जनितसंस्कारवत्तया च स्मरणोपपत्तेरतीतसकलवस्त्ववभास-

सिद्धिः, सृष्टेः प्राङ्मायायाः सृज्यमाननिखिलपदार्थस्फुरणरूपेण जीवादृष्टानुरोधेन विवर्तमानत्वात् तत्साक्षितया तदुपाधिकस्य ब्रह्मणोऽपि तत्साधकत्वसिद्धेः अनागतवस्तुविषयविज्ञानोपपत्तिः—इति सर्वज्ञत्वं समर्थयन्ते।

कौमुदीकृतस्तु वदन्ति—स्वरूपज्ञानेनैव ब्रह्मणः स्वसंसृष्टसर्वावभासकत्वात् सर्वज्ञत्वम्; अतीतानागतयोरप्यविद्यायां चित्रभित्तौ विमृष्टानुन्मीलितचित्रवत् संस्कारात्मना सत्त्वेन तत्संसर्गस्याप्युपपत्तेः; न तु वृत्तिज्ञानैस्तस्य सर्वज्ञत्वम्, "तमेव भान्तमनु भाति सर्वम्"[139] इति सावधारणश्रुतिविरोधात्; सृष्टेः प्राक् "एकमेवाद्वितीयम्"[140] इत्यवधारणानुरोधेन महाभूतानामिव वृत्तिज्ञानानामपि प्रलयस्य वक्तव्यतया ब्रह्मणस्तदा सर्वज्ञत्वाभावापत्त्या प्राथमिकमायाविवर्तरूपे ईक्षणे तत्पूर्वकमहाभूतादौ च स्रष्टृत्वाभावप्रसङ्गाच्च। एवं सति ब्रह्मणस्सर्वविषयज्ञानात्मकत्वमेव स्यात् न तु सर्वज्ञातृत्वरूपं सर्वज्ञत्वमिति चेत्, सत्यम्, सर्वविषयज्ञानात्मकमेव ब्रह्म, न तु सर्वज्ञातृ, तस्य न कर्तृत्वरूपं ज्ञातृत्वमस्ति;[141] अत एव "वाक्यान्वयात्"[142] इत्यधिकरणे विज्ञातृत्वं जीवलिङ्गमित्युक्तं भाष्यकारैः; "यस्सर्वज्ञः" इत्यादिश्रुतिरपि द्रष्टृत्वावच्छिन्नजीवरूपेणैव योजनीया—इति।

यद्यपि ब्रह्म स्वरूपचैतन्येनैव स्वसंसृष्टसर्वावभासकम्, तथापि तस्य स्वरूपेणाकार्यत्वेऽपि दृश्यावच्छिन्नरूपेण तु ब्रह्मकार्यत्वात् "यस्सर्वज्ञः"[143] इति ज्ञानजननकर्तृत्वश्रुतेरपि न कश्चिद्विरोधः—इति आचार्यवाचस्पतिमिश्राः।[143a]

नन्वीश्वरवज्जीवोऽपि वृत्तिमनपेक्ष्य स्वरूपचैतन्येनैव किमिति विषयान्नावभासयति?

अत्रोक्तं विवरणे[144]—ब्रह्मचैतन्यं सर्वोपादानतया सर्वतादात्म्यापन्नं सत् स्वसंसृष्टं सर्वमवभासयति, न जीवचैतन्यम्, तस्याविद्योपाधिकतया सर्वगतत्वेऽप्यनुपादानत्वेनासङ्गित्वात्। यथा सर्वगतं गोत्वसामान्यं स्वभावादश्वादिव्यक्तिसङ्गित्वाभावेऽपि सास्नावद्व्यक्तौ संसृज्यते, एवं विषयासङ्ग्यपि जीवः

स्वभावादन्तःकरणे संसृज्यते । तथा च यदान्तःकरणपरिणामो वृत्तिरूपो नयनादिद्वारेण निर्गत्य विषयपर्यन्तं चक्षूरश्मिवत् झटिति दीर्घप्रभाकारेण परिणम्य विषयं व्याप्नोति, तदा तमुपारुह्य तं विषयं गोचरयति । केवलाग्न्यदाह्यस्यापि तृणादेरयःपिण्डसमारूढाग्निदाह्यत्ववत् केवलजीवचैतन्याप्रकाश्यस्यापि घटादेरन्तःकरणवृत्त्युपारूढस्य तत्प्रकाश्यत्वं युक्तम् ।

यद्वान्तःकरणोपाधिकत्वेन जीवः परिच्छिन्नः, अतः संसर्गाभावान्न घटादिकमवभासयति, वृत्तिद्वारा तत्संसृष्टविषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तौ तु तं विषयं प्रकाशयति ।

अथ वा जीवः सर्वगतोऽप्यविद्यावृतत्वात् स्वयमप्यप्रकाशमानतया विषयाननवभासयन्विषयविशेषे वृत्त्युपरागादावरणतिरोधानेन तत्रैवाभिव्यक्तस्तमेव विषयं प्रकाशयति । एवं च चिदुपरागार्थत्वेन वा विषयचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थत्वेन वा आवरणाभिभवार्थत्वेन वा वृत्तिनिर्गममपेक्ष्य तत्संसृष्टविषयमात्रावभासकत्वात् जीवस्य किञ्चिज्ज्ञत्वमप्युपपद्यते—इति ।

अत्र प्रथमपक्षे सर्वगतस्य जीवस्य वृत्त्यधीनः को विषयोपरागः ? वृत्त्यापि हि पूर्वसिद्धयोर्निष्क्रिययोर्विषयजीवचैतन्ययोस्तादात्म्यस्य संयोगस्य वा न सम्भवत्याधानम् ।

अत्र केचिदाहुः—विषयविषयिभावसम्बन्ध एवेति ।

अन्ये तु—विषयविषयिभावमात्रनियामिका वृत्तिश्चेदनिर्गताया अप्यैन्द्रियकवृत्तेस्तन्नियामकत्वं नातिप्रसङ्गावहमिति तन्निर्गमाभ्युपगमवैयर्थ्यापत्तेः स नाभिसंहितः ; किं तु विषयसन्निहितजीवचैतन्यतादात्म्यापन्नाया वृत्तेर्विषयसंयोगे तस्यापि तद्द्वारकः परम्परासम्बन्धो लभ्यते इति स एव चिदुपरागोऽभिसंहितः—इत्याहुः ।

अपरे तु—साक्षादपरोक्षचैतन्यसंसर्गिण [145] एव सुखादेरापरोक्ष्यदर्शनात् अपरोक्षविषये साक्षात्संसर्ग एष्टव्यः ; तस्माद् वृत्तेर्विषयसंयोगे वृत्तिरूपावच्छेदकलाभात् तदवच्छेदेन तदुपादानस्य जीवस्यापि संयोगजसंयोगः सम्भवति, कारणा-

कारणसंयोगात् कार्याकार्यसंयोगवत् कार्याकार्यसंयोगात् कारणाकारणसंयोगस्यापि युक्तितौल्येनाभ्युपगन्तुं युक्तत्वात्—इत्याहुः[146]।

एकदेशिनस्तु—अन्तःकरणोपहितस्य विषयावभासकचैतन्यस्य विषयतादात्म्यापन्नब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्तिद्वारा विषयतादात्म्यसम्पादनमेव चिदुपरागोऽभिसंहितः; सर्वगततया सर्वविषयसन्निहितस्यापि जीवस्य तेन रूपेण विषयावभासकत्वे तस्य साधारणतया पुरुषविशेषापरोक्ष्यव्यवस्थित्ययोगेन तस्यान्तःकरणोपहितत्वरूपेणैव विषयावभासकत्वात्; एवं च विषयापरोक्ष्ये आध्यासिकसम्बन्धो नियामक इति सिद्धान्तोऽपि सङ्गच्छते; न चैवं द्वितीयपक्षसाङ्कर्यम्, जीवस्य सर्वगतत्वे प्रथमः पक्षः, परिच्छिन्नत्वे द्वितीयः, इत्येव तयोर्भेदात्—इत्याहुः।

अथ द्वितीयपक्षे केयमभेदाभिव्यक्तिः?

केचिदाहुः—कुल्याद्वारा तटाककेदारसलिलयोरिव विषयान्तःकरणावच्छिन्नचैतन्ययोर्वृत्तिद्वारा एकीभावोऽभेदाभिव्यक्तिः;[147] एवं च यद्यपि विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यमेव विषयप्रकाशकम्, तथापि तस्य वृत्तिद्वारा एकीभावेन जीवत्वं सम्पन्नमिति जीवस्य विषयप्रकाशकोपपत्तिः—इति॥

अन्ये त्वाहुः—बिम्बस्थानीयस्य विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणः प्रतिबिम्बभूतेन जीवेन एकीभावो नामेदाभिव्यक्तिः, व्यावर्तकोपाधौ दर्पण इव जाग्रति तयोरेकीभावायोगात्; वृत्तिकृताभेदाभिव्यक्त्या विषयावच्छिन्नस्य ब्रह्मणो जीवत्वप्राप्तौ ब्रह्मणस्तदा तद्विषयसंसर्गाभावेन तद्द्रष्टृत्वासम्भवे[148] सति तस्य सर्वज्ञत्वाभावापत्तेश्च; किं तु विषयावच्छिन्नं ब्रह्मचैतन्यं विषयसंसृष्टाया वृत्तेरग्रभागे विषयप्रकाशकं प्रतिबिम्बं समर्पयतीति तस्य प्रतिबिम्बस्य जीवेनैकीभावः; एवं चान्तःकरणतद्वृत्तिविषयावच्छिन्नचैतन्यानां प्रमातृप्रमाणप्रमेयभावेन असङ्करोऽप्युपपद्यते; न च वृत्त्युपहितचैतन्यस्य विषयप्रमात्वे तस्य विषयाधिष्ठानचैतन्यस्येव विषयेणाध्यासिकसम्बन्धाभावात् विषयापरोक्ष्ये आध्यासिकसम्बन्धस्तन्त्रं न स्या-

दिति वाच्यम्; विषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैव विषयेणावच्छिन्नस्य वृत्तौ प्रतिबिम्बिततया तदभेदेन तत्सम्बन्धसत्त्वात्[149]—इति।

अपरे त्वाहुः—बिम्बभूतविषयाधिष्ठानचैतन्यमेव साक्षादाध्यासिकसम्बन्धलाभात् विषयप्रकाशकमिति तस्यैव बिम्बत्वविशिष्टरूपेण भेदसद्भावेऽपि तदुपलक्षितचैतन्यात्मना एकीभावोऽभेदाभिव्यक्तिः; न चैवं सति जीवब्रह्मसाङ्कर्यम्, न वा ब्रह्मणः सर्वज्ञत्वविरोधः, बिम्बात्मना तस्य यथापूर्वमवस्थानात्—इति।

अथ तृतीयपक्षे को नामावरणाभिभवः? अज्ञाननाशश्चेत्, घटज्ञानेनैवाज्ञानमूलः प्रपञ्चो निवर्तेतेति चेत्, अत्र केचिदाहुः—

चैतन्यमात्रावारकस्याज्ञानस्य विषयावच्छिन्नप्रदेशे खद्योतादिप्रकाशेन महान्धकारस्येव ज्ञानेनैकदेशेन नाशो वा, कटवत् संवेष्टनं वा, भीतभटवदपसरणं वाभिभवः—इति।

अन्ये तु—अज्ञानस्यैकदेशेन नाशे उपादानाभावात् पुनस्तत्र कन्दलनायोगेन सकृदपगते समयान्तरेऽप्यावरणाभावप्रसङ्गात्, निष्क्रियस्यापसरणसंवेष्टनयोरसम्भवाच्च न यथोक्तरूपोऽभिभवः सम्भवति; अतः चैतन्यमात्रावरकस्याप्यज्ञानस्य तत्तदाकारवृत्तिसंसृष्टावस्थविषयावच्छिन्नचैतन्यानावरकत्वस्वाभाव्यमेवाभिभवः; न च विषयावगुण्ठनपटवद्विषयचैतन्यमाश्रित्य स्थितस्याज्ञानस्य कथं तदनावरकत्वं युज्यते इति शङ्क्यम्; "अहमज्ञः" इति प्रतीत्या अहमनुभवे प्रकाशमानचैतन्यमाश्रयत एव तस्य तदनावरकत्वप्रतिपत्तेः[150]—इत्याहुः।

अपरे तु—"घटं न जानामि" इति घटज्ञानविरोधित्वेन "घटज्ञाने सति घटाज्ञानं निवृत्तम्" इति तन्निवर्त्यत्वेन चानुभूयमानं न मूलाज्ञानम्, शुद्धचैतन्यविषयस्य तज्ज्ञाननिवर्त्यस्य[151] च तस्य तथात्वायोगात्, किन्तु घटावच्छिन्नचैतन्यविषयमूलाज्ञानस्यावस्थाभेदरूपमज्ञानान्तरमिति तन्नाश एवाभिभवः; न चैवमेकेन ज्ञानेन तन्नाशे तत्समानविषयाणां ज्ञानान्तराणामावरणानभिभावकत्वापत्तिः[152], यावन्ति ज्ञानानि तावन्ति तन्निवर्त्यानि[153] अज्ञानानीत्यभ्युपगमात्[154]—इत्याहुः।

इमानि चावस्थारूपाण्यज्ञानानि मूलाज्ञानवदज्ञानत्वादनादीनि—इति केचित् ।

व्यावहारिकौ जगज्जीवावावृत्य स्वाप्नौ जगज्जीवौ विक्षिपन्ती निद्रा तावदावरणविक्षेपशक्तियोगात् अज्ञानावस्थाभेदरूपा, तथा सुषुप्त्यवस्थाप्यन्तःकरणादौ विलीने "सुखमहमस्वाप्सं न किञ्चिदवेदिषम्" इति परामर्शदर्शनात् मूलाज्ञानवत् सुषुप्तिकाले अनुभूयमानाज्ञानावस्थाभेदरूपैव, तयोश्च जाग्रद्भोगप्रद-कर्मोपरमे सत्येवोद्भवात् सादित्वमिति तद्वद् अन्यदप्यज्ञानमवस्थारूपं सादि—इत्यन्ये ।

ननु "अनादित्वपक्षे घटे प्रथममुत्पन्नेनैव ज्ञानेन सर्वतदज्ञाननाशो भवेत्, विनिगमनाविरहात्, तदवच्छिन्नचैतन्यावरकसर्वाज्ञानानाशे विषयप्रकाशायोगाच्च; अतः पाश्चात्यज्ञानानामावरणानभिभावकत्वं तदवस्थमेव"—इति चेत्,

अत्र केचिदाहुः—यथा ज्ञानप्रागभावानामनेकेषां सत्त्वेऽप्येकज्ञानोदये एक एव प्रागभावो निवर्तते संशयादिजननशक्ततया तदावरणरूपेषु प्रागभावान्तरेषु सत्स्वपि विषयावभासः तथैकज्ञानोदये एकमेवाज्ञानं निवर्तते अज्ञानान्तरेषु सत्स्वपि विषयावभासः—इति ।

अन्ये तु, "आवृतस्यापरोक्ष्यं[155] विरुद्धम्, एकज्ञानोदये च प्रागभावान्तरसत्त्वेऽपि यावद्विशेषदर्शनाभावकूटरूपमावरणं विशेषदर्शनात्[156] नास्ति" इति मन्यमानाः, वदन्ति—यदा यदज्ञानमावृणोति तदा तेन ज्ञानेन तस्यैव नाशः; सर्वं च सर्वदा नावृणोति वैयर्थ्यात्; किं त्वावरकाज्ञाने वृत्त्या नाशिते तद्वृत्त्युपरमे अज्ञानान्तरमावृणोति; न चैवं सति ब्रह्मावगमोत्पत्तिकालेऽनावरकत्वेन स्थितानामज्ञानानां ततोऽप्यनिवृत्तिप्रसङ्गः; तेषां साक्षात्तद्विरोधित्वाभावेऽपि तन्निवर्त्यमूलाज्ञानपरतन्त्रतया अज्ञानसम्बन्धादिवत् तन्निवृत्त्यैव निवृत्त्युपपत्तेः; एतदर्थमेव तेषां तदवस्थाभेदरूपतया तत्पारतन्त्र्यमिष्यते—इति ।

अपरे तु—"अज्ञानस्य सविषयस्वभावत्वात् उत्सर्गतः सर्वं सर्वदावृणोत्येव; न च विषयोत्पत्तेः प्रागावरणीयाभावेनावरकत्वं न युज्यत इति

वाच्यम्, तदापि सूक्ष्मरूपेण तत्सत्त्वात्" इति मन्यमानाः कल्पयन्ति—यथा बहुजनसमाकुले प्रदेशे कस्यचिच्छिरसि पतन्[157] अशनिरितरानप्यपसारयति, यथा वा सन्निपातहरमौषधमेकं दोषं निवर्तयद्दोषान्तरमपि दूरीकरोति, एवमेकमज्ञानं नाशयज्ज्ञानमज्ञानान्तराण्यपि तिरस्करोति; तिरस्कारश्च यावद्ज्ञानस्थिति तावदावरणशक्तिप्रतिबन्धः—इति ।

नन्वेवं सति धारावाहिकस्थले द्वितीयादिवृत्तीनामावरणानभिभावकत्वे[158] वैफल्यं स्यात्, प्रथमज्ञानेनैव निवर्तनतिरस्काराभ्यामावरणमात्रस्याभिभवादिति ।

अत्राहुः—वृत्तितिरस्कृतमप्यज्ञानं तदुपरमे पुनरावृणोति, प्रदीपतिरस्कृतं तम इव प्रदीपोपरमे; वृत्त्युपरमसमये वृत्त्यन्तरोदये तु तिरस्कृतमज्ञानं तथैवावतिष्ठते, प्रदीपोपरमसमये प्रदीपान्तरोदये तम इव; तथा च यस्मिन् सति अग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वम्, यद्व्यतिरेके चासत्त्वम्, तत् तज्जन्यम् इति प्रागभावपरिपालनसाधारणलक्षणानुरोधेनानावरणस्य द्वितीयादिवृत्तिकार्यत्वस्यापि लाभान्न तद्वैफल्यम्—इति ।

न्यायचन्द्रिकाकृतस्त्वाहुः—केनचिज्ज्ञानेन कस्याचिदज्ञानस्य नाश एव, न त्वावरकाणामप्यज्ञानान्तराणां तिरस्कारः; तथा च धारावाहिकद्वितीयादिवृत्तीनामप्येकैकाज्ञाननाशकत्वेन साफल्यम्; न चैवं ज्ञानोदयेऽप्यावरणसम्भवात्[159] विषयानवभासप्रसङ्गः; अवस्थारूपाण्यज्ञानानि हि तत्तत्कालोपलक्षित-[160] स्वरूपावरकाणि, ज्ञानानि च यावत्स्वकालोपलक्षितविषयावरकाज्ञाननाशकानि; तथा च किञ्चिज्ज्ञानोदये तत्कालीनविषयावरकाज्ञानस्य नाशात् विद्यमानानामज्ञानान्तराणामन्यकालीनविषयावारकत्वाच्च, न तत्कालीने विषयावभासे काचिदनुपपत्तिः; कारीरीफले वृष्टावासन्नसमयस्येवाज्ञानविषये घटादौ तत्कालस्योपलक्षणतया विषयकोटावननुप्रवेशेन सूक्ष्मतत्तत्कालभेदाविषयैर्धारावाहिकाद्वितीयादिज्ञानैरज्ञानानां निवृत्तावपि न काचिदनुपपत्तिः—इति ।

केचित्तु—प्रथमज्ञाननिवर्त्यमेवाज्ञानं स्वरूपावरकम्, द्वितीयादिज्ञाननिवर्त्यानि तु देशकालादिविशेषणान्तरविशिष्टविषयाणि । अत एव सत्तानिश्चय-

रूपे अज्ञाननिवर्तके चैत्रदर्शने सकृज्जाते "चैत्रं न जानामि" इति स्वरूपावरणं नानुभूयते, किं तु "इदानीं स कुत्रेति न जानामि" इत्यादिरूपेण विशिष्टावरणमेव । विस्मरणशालिनः क्वचित् सकृद्दृष्टेऽपि न जानामि इति स्वरूपावरणं दृश्यते चेत् तत्र तथास्तु ; अन्यत्र सकृद्दृष्टे विशिष्टविषयाण्येवाज्ञानानि ज्ञानानि च । न च "एवं सति धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानानामज्ञाननिवर्तकत्वं न स्यात्, स्थूलकालविशिष्टाज्ञानस्य प्रथमज्ञानेनैव निवृत्तेः, पूर्वापरज्ञानव्यावृत्तसूक्ष्मकालविशिष्टाज्ञानस्य तदविषयैर्द्वितीयादिज्ञानैर्निवृत्त्ययोगात्" इति वाच्यम् ; धारावहनस्थले प्रथमोत्पन्नाया एव वृत्तेस्तावत्कालावस्थायित्वसम्भवेन [161] वृत्तिभेदानभ्युपगमात्, तदभ्युपगमेऽपि बहुकालावस्थायिपञ्चषवृत्तिरूपत्वसम्भवेन परस्परव्यावृत्तस्थूलकालादिविशेषणभेदविषयत्वोपपत्तेः, प्रतिक्षणोद्यदनेकवृत्तिसन्तानरूपत्वाभ्युपगमेऽपि द्वितीयादिवृत्तीनामधिगतार्थमात्रविषयतया प्रामाण्याभावेनावरणानिवर्तकत्वेऽप्यहानेश्च । न हि विषयाबाधमात्रं प्रामाण्यम्, प्रागवगतानवगतयोः पर्वततद्गतपावकयोरनुमितिविषययोरबाधस्याविशेषेण उभयत्राप्यनुमितेः प्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः ; वह्नावनुमितिः प्रमाणम् इतिवत् पर्वतेऽप्यनुमितिः प्रमाणम् इति व्यवहारादर्शनात्, विवरणे साक्षिसिद्धस्याज्ञानस्याभावव्यावृत्तिप्रत्यायनार्थानुमानादिविषयत्वेऽपि प्रमाणावेद्यत्वोक्तेश्च [162] । तस्मात् द्वितीयादिवृत्तीनां प्रामाण्याभावात् उपासनादिवृत्तीनामिवाज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि न हानिः, प्रमाणवृत्तीनामेव तन्निवर्तकत्वाभ्युपगमात् ।

ननु नायमपि नियमः, परोक्षवृत्तेरनिर्गमेनाज्ञाना [163] निवर्तकत्वात्, इति चेत्,

अत्र केचिदाहुः—द्विविधं विषयावरकमज्ञानम् ; एकं विषयाश्रितं रज्ज्वादिसंभिन्न- [164] विक्षेपोपादानभूतं कार्यकल्प्यम् ; पुरुषाश्रितमन्यत् "[165]इदमहं न जनामि" इत्यानुभाविकम् ; पुरुषाश्रितस्य विषयसंभिन्नविक्षेपोपादानत्वासम्भवेन विषयाश्रितस्य "इदमहं न जानामि" इति साक्षिरूपप्रकाशसंसर्गायोगेन द्विविधस्याप्यावश्यकत्वात् ; एवं च परोक्षस्थले वृत्तेर्निर्गमनाभावात्, दूरस्थवृक्षे आप्तवाक्यात् परिमाणविशेषावगमेऽपि तद्विपरीतपरिमाणविक्षेपदर्शनाच्च [166] विषय-

गताज्ञानानिवृत्तावपि पुरुषगताज्ञाननिवृत्तिरस्त्येव, "शास्त्रार्थं न जानामि" इत्यनुभूताज्ञानस्य तदुपदेशानन्तरं निवृत्त्यनुभवात्; अत एव "अनुमेयादौ सुषुप्तिव्यावृत्तिः" इति विवरणस्य तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिरर्थ इत्युक्तं तत्त्वदीपने[167]—इति।

अन्ये तु—नयनपटलवत् पुरुषाश्रितमेवाज्ञानं विषयावरकम्; न तदतिरेकेण विषयगताज्ञाने प्रमाणमस्ति; न च "पुरुषाश्रितस्य विषयगतविक्षेपपरिणामित्वं न सम्भवति, तत्संभवे वा दूरस्थवृक्षपरिमाणे परोक्षज्ञानादज्ञाननिवृत्तौ विपरीतपरिमाणविक्षेपो न सम्भवति" इति वाच्यम्; वाचस्पतिमते सर्वस्य प्रपञ्चस्य जीवाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वेन तद्वच्छुक्तिरजतादेः पुरुषाश्रिताज्ञानविषयीकृतब्रह्मविवर्तत्वोपपत्तेः; परोक्षवृत्त्या एकावस्थानिवृत्तावपि अवस्थान्तरेण विपरीतपरिमाणविक्षेपोपपत्तेश्च—इत्याहुः।

अपरे तु—शुक्तिरजतादिपरिणामोपपत्त्याज्ञस्याद्विषयावगुण्ठनपटवद्विषयगतमेवाज्ञानं तदावरकम्; न च तथा सति अज्ञानस्यान्तःकरणोपहितसाक्ष्यसंसर्गेण ततः प्रकाशानुपपत्तिः, परोक्षवृत्तिनिवर्त्यत्वासम्भवश्च दोष इति वाच्यम्; अवस्थारूपाज्ञानस्य साक्ष्यसंसर्गे-[168]ऽपि तत्संसृष्टमूलाज्ञानस्यैव "शुक्तिमहं न जानामि" इति प्रकाशोपपत्तेः; शुक्त्यादेरपि मूलाज्ञानविषयचैतन्याभिन्नतया तद्विषयत्वानुभवाविरोधात्, विवरणादिषु[169] मूलाज्ञानसाधनप्रसङ्गे एव "इदमहं न जानामि" इति प्रत्यक्षप्रमाणोपदर्शनाच्च; "अहमज्ञः" इति सामान्यतोऽज्ञानानुभव एव मूलाज्ञानविषयः, "शुक्तिमहं न जानामि" इत्यादिविषयविशेषालिङ्गिताज्ञानानुभवस्त्ववस्थाज्ञानविषय इति विशेषाभ्युपगमेऽप्यवस्थावस्थावतोरभेदेन मूलाज्ञानस्य साक्षिसंसर्गाद्वा साक्षिविषयचैतन्ययोः वास्तवैक्याद्वा विषयगतस्याप्यवस्थाज्ञानस्य साक्षिविषयत्वोपपत्तेः, परोक्षज्ञानस्याज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि ततस्तन्निवृत्त्यनुभवस्य सत्तानिश्चयरूपपरोक्षवृत्तिप्रतिबन्धकप्रयुक्ताननुभवनिबन्धनभ्रान्तित्वोपपत्तेः, अपरोक्षज्ञानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वनियमाभ्युपगमात्—इत्याहुः।

ननु, नायमपि नियमः, अविद्याहङ्कारसुखदुःखादितद्धर्मप्रत्यक्षस्याज्ञाननिवर्तकत्वानभ्युपगमादिति चेत्, न; अविद्यादिप्रत्यक्षस्य साक्षिरूपत्वेन वृत्तिरूपापरोक्षज्ञानस्यावरणनिवर्तकत्वनियमानपायात्।

अथ कोऽयं साक्षी जीवातिरेकेण व्यवह्रियते?

अत्रोक्तं कूटस्थदीपे[170]—देहद्वयाधिष्ठानभूतं कूटस्थचैतन्यं स्वावच्छेदकस्य देहद्वयस्य साक्षादीक्षणान्निर्विकारत्वाच्च साक्षीत्युच्यते । लोकेऽपि ह्यौदासीन्यबोधाभ्यामेव साक्षित्वं प्रसिद्धम् । यद्यपि जीवस्य वृत्तयः सन्ति देहद्वयभासिकाः तथापि सर्वतः प्रसृतेन स्वावच्छिन्नेन कूटस्थचैतन्येन ईषत् सदाभास्यमेव देहद्वयं जीवस्वरूपचैतन्यप्रतिबिम्बगर्भादन्तःकरणाद्विच्छिद्य विच्छिद्योद्गच्छद्भिर्वृत्तिज्ञानैर्भास्यते, अन्तरालकाले तु सह वृत्त्यभावैः कूटस्थचैतन्येनैव भास्यते । अत एवाहंकारादीनां सर्वदा प्रकाशसंसर्गात्संशयाद्यगोचरत्वम्, अन्यज्ञानधाराकालीनाहंकारस्य "एतावन्तं कालमिदमहं पश्यन्नेवासम्" इत्यनुसन्धानं च । न च कूटस्थप्रकाशिते कथं जीवस्य व्यवहारस्मृत्यादिकमिति शङ्क्यम्, अन्योऽन्याध्यासेन जीवैकत्वापत्त्या कूटस्थस्य जीवान्तरङ्गत्वात् । न च जीवचैतन्यमेव साक्षी भवतु, किं कूटस्थेनेति वाच्यम्; लौकिकवैदिकव्यवहारकर्तुस्तस्योदासीनद्रष्टृत्वासम्भवेन "साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च"[171] इति श्रुत्युक्तसाक्षित्वायोगात्; "तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति"[172] इति कर्मफलभोक्तुर्जीवादुदासीनप्रकाशरूपस्य साक्षिणः पृथगाम्नानाच्च—इति ॥

नाटकदीपेऽपि[173] नृत्यशालास्थदीपदृष्टान्तेन साक्षी जीवाद्विविच्य दर्शितः । तथा हि—

"नृत्यशालास्थितो दीपः प्रभुं सभ्यांश्च नर्तकीम् ।
दीपयेदाविशेषेण तदभावेऽपि दीप्यते ॥"[174]

तथा चिदाभासविशिष्टाहंकाररूपं जीवं विषयभोगसाकल्यवैकल्याभिमानप्रयुक्तहर्षविषादवत्त्वात् नृत्याभिमानिप्रभुतुल्यम्, तत्परिसरवर्तित्वेऽपि तद्राहित्यात् सभ्यपुरुषतुल्यान् विषयान्, नानाविधविकारत्वात्[175] नर्तकीतुल्यां धियं च दीपयन् सुषुप्त्यादावहंकाराद्यभावेऽपि दीप्यमानः चिदाभासविशिष्टाहंकाररूप-

जीवभ्रमाधिष्ठानकूटस्थचैतन्यात्मा साक्षी—इति ।

एवं जीवाद्विवेचितोऽयं साक्षी न ब्रह्मकोटिरपि ; किं तु अस्पृष्टजीवेश्वरविभागं चैतन्यमित्युक्तं कूटस्थदीपे[176] ।

तत्त्वप्रदीपिकायामपि[177] मायाशबलिते सगुणे परमेश्वरे "केवलो निर्गुणः" इति विशेषणानुपपत्तेः सर्वप्रत्यग्भूतं विशुद्धं ब्रह्म जीवाभेदेन[178] साक्षीति प्रतिपद्यते इत्युदितम्[179] ।

कौमुद्यां तु—

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च ॥"[180]

इति देवत्वादिश्रुतेः परमेश्वरस्यैव रूपभेदः कश्चिज्जीवप्रवृत्तिनिवृत्त्योरनुमन्ता स्वयमुदासीनः साक्षी नाम ; स च कारणत्वादिधर्मानास्पदत्वादपरोक्षो जीवगतमज्ञानाद्यवभासयंश्च जीवस्यान्तरङ्गः ; सुषुप्त्यादौ च कार्यकारणोपरमे जीवगताज्ञानमात्रस्य व्यञ्जकः प्राज्ञशब्दितः ; "तद्यथा प्रियया स्त्रिया सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरमेवमेवायं पुरुषः प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किंचन वेद नान्तरम्"[181] "प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन् याति"[182] इति श्रुतिवाक्याभ्यां सुषुप्त्युत्क्रान्त्यवस्थयोर्जीवाद्भेदेन प्रतिपादितः परमेश्वर इति सुषुप्त्युत्क्रान्त्यधिकरणनिर्णयोऽपि[183] साक्षिपरः—इत्युपवर्णितम् ।

तत्त्वशुद्धावपि—यथा "इदं रजतम्" इति भ्रमस्थले वस्तुतः शुक्तिकोट्यन्तर्गतोऽपीदमंशः प्रतिभासतो रजतकोटिः, तथा ब्रह्मकोटिरेव साक्षी प्रतिभासतो जीवकोटिरिति जीवस्य सुखादिव्यवहारे तस्योपयोगः—इत्युक्त्यायमेव पक्षः समर्थितः ।

केचित्तु—अविद्योपाधिको जीव एव साक्षाद् द्रष्टृत्वात् साक्षी; लोकेऽपि ह्यकर्तृत्वे सति द्रष्टृत्वं साक्षित्वं प्रसिद्धम् ; तच्चासङ्गोदासीनप्रकाशरूपे जीव एव साक्षात् सम्भवति, जीवस्यान्तःकरणतादात्म्यापत्त्या कर्तृत्वाद्यारोपभाक्त्वेऽपि स्वयमुदासीनत्वात् ; "एको देवः" इति मन्त्रस्तु[184] ब्रह्मणो जीवभावाभिप्रायेण साक्षित्वप्रतिपादकः ; "द्वा सुपर्णा" इति मन्त्रः[185] गुहाधि-

करणन्यायेन [186] जीवेश्वरोभयपरः, [187] गुहाधिकरणभाष्योदाहृतपैङ्गिरहस्य-ब्राह्मणव्याख्यातेन प्रकारेण जीवान्तःकरणोभयपरो वेति न कश्चिद्विरोधः— इत्याहुः ।

अन्ये तु—सत्यं जीव एव साक्षी, न तु सर्वगतेनाविद्योपहितेन रूपेण पुरुषान्तरान्तःकरणादीनामपि पुरुषान्तरं प्रति स्वान्तःकरणभासकसाक्षिसंसर्गाविशेषेण प्रत्यक्षत्वापत्तेः; न चान्तःकरणभेदेन प्रमातृभेदात्तदनापत्तिः, साक्षिभास्येऽन्तःकरणादौ सर्वत्र साक्ष्यभेदे सति प्रमातृभेदस्याप्रयोजकत्वात्; तस्मादन्तःकरणोपधानेन जीवः साक्षी; तथा च प्रतिपुरुषं साक्षिभेदात् पुरुषान्तरान्तःकरणादेः पुरुषान्तरसाक्ष्यसंसर्गाद्वा तदयोग्यत्वाद्वा अप्रकाश उपपद्यते; सुषुप्तावपि सूक्ष्मरूपेणान्तःकरणसद्भावात् तदुपहितः साक्षी तदाप्यस्त्येव; न चान्तःकरणोपहितस्य प्रमातृत्वेन न तस्य साक्षित्वम्, सुषुप्तौ प्रमात्रभावेऽपि साक्षिसत्त्वेन तयोर्भेदश्चावश्यं वक्तव्य इति वाच्यम्; विशेषणोपाध्योर्भेदस्य सिद्धान्तसम्मतत्वेनान्तःकरणविशिष्टः प्रमाता, तदुपहितः साक्षीति भेदोपपत्तेः— इत्याहुः [188] ।

ननूक्तरूपस्य साक्षिणः चैतन्यमात्रावरकेणाज्ञानेनावरणमवर्जनीयमिति कथमावृतेनाविद्याहङ्कारादिभानमिति चेत्, राहुवदविद्या स्वावृतप्रकाशप्रकाश्येति केचित् [189] ।

वस्तुतोऽविद्यान्तःकरणतद्धर्मावभासकं साक्षिचैतन्यं विहायैवाज्ञानं चैतन्यमावृणोतीत्यनुभवानुसारेण कल्पनान्न कश्चिद्दोषः । अत एव सर्वदा तेषामनावृतप्रकाशसंसर्गात् अज्ञानविपरीतज्ञानसंशयागोचरत्वम् । साक्षिचैतन्यस्यानावृतत्वे तत्स्वरूपभूतस्यानन्दस्यापि प्रकाशापत्तिरिति चेत् न; इष्टापत्तेः; आनन्दरूपप्रकाशप्रयुक्तस्यात्मनि निरुपाधिकप्रेम्णो दर्शनात्, "भासत एव परमप्रेमास्पदत्वलक्षणं सुखम्" इति विवरणाच्च [190] ।

स्यादेतत्; इदानीमप्यानन्दप्रकाशे मुक्तिसंसारयोरविशेषप्रसङ्गः । ननु कल्पितभेदस्य साक्ष्यानन्दस्य प्रकाशेऽपि अनवच्छिन्नस्य ब्रह्मानन्दस्यावृतस्य

संसारदशायामप्रकाशेन विशेषोऽस्तीति चेत्, न; आनन्देऽनवच्छिन्नांशस्यापुरुषार्थत्वादानन्दापरोक्षमात्रस्य चेदानीमपि सत्त्वात्। ननु "अवच्छिन्नस्साक्ष्यानन्दस्सातिशयः, सुषुप्तिसाधारणादनतिस्पष्टात्[191], ततो वैषयिकानन्देष्वतिशयानुभवात्, अनवच्छिन्नो ब्रह्मानन्दस्तु निरतिशयः, आनन्दवल्ल्यां मानुषानन्दाद्युत्तरोत्तरशतगुणोत्कर्षोपवर्णनस्य ब्रह्मानन्दे समापनात्" इति चेन्न; सिद्धान्ते साक्ष्यानन्दविषयानन्दब्रह्मानन्दानां वस्तुत एकत्वेनोत्कर्षापकर्षासम्भवात्। मानुषानन्दादीनामुत्तरोत्तरमुत्कर्षं श्रुतिर्वदतीति चेत्, को वा ब्रूते श्रुतिर्न वदतीति? किं तु अद्वैतवादे तदुपपादनमशक्यमित्युच्यते। नन्वेकस्यैव सौरालोकस्य करतलस्फटिकदर्पणाद्यभिव्यञ्जकविशेषोपधानेनाभिव्यक्तितारतम्यदर्शनादेकत्वेऽप्यानन्दस्याभिव्यञ्जकसुखवृत्तिभेदोपधानेनाभिव्यक्तितारतम्यरूपमुत्कर्षापकर्षवत्त्वं युक्तमिति चेन्न; दृष्टान्तासम्प्रतिपत्तेः; सर्वतः प्रसृमरस्य सौरालोकस्य गगने विना करतलादिसम्बन्धमस्पष्टं प्रकाशमानस्य निम्नतले प्रसृमरस्य जलस्येव करतलसम्बन्धेन गतिप्रतिहतौ बहुलीभावादधिकप्रकाशः, भास्वरदर्पणादिसम्बन्धेन गतिप्रतिहतौ बहुलीभावात्तदीयदीप्तिसंवलनाच्च ततोऽप्यधिकप्रकाश इति तत्राभिव्यञ्जकोपाधिकाभिव्यक्तितारतम्यानभ्युपगमात्; दृष्टान्तसम्प्रतिपत्तौ च गगनप्रसृतसौरालोकवत् अनवच्छिन्नानन्दस्यास्पष्टता, करतलाद्यवच्छिन्नसौरालोकवत् सुखवृत्त्यवच्छिन्नानन्दस्याधिकाभिव्यक्तिरिति मुक्तितः संसारस्यैवाभ्यर्हितत्वापत्तेश्च। एतेन संसारदशायां प्रकाशमानोऽप्यानन्दो मिथ्याज्ञानतत्संस्कारविक्षिप्ततया तीव्रवायुविक्षिप्तप्रदीपप्रभावदस्पष्टं प्रकाशते, मुक्तौ तदभावात् यथावदवभासते इत्यपि निरस्तम्; निर्विशेषस्वरूपानन्दे प्रकाशमाने तत्र विक्षेपदोषादप्रकाशमानस्य मुक्त्यन्वयिनोऽतिशयस्यासम्भवात्। तस्मात् साक्ष्यानन्दस्यानावृतत्वकल्पनमयुक्तम्।

अत्राहुरद्वैतविद्याचार्याः—यथात्युत्कृष्टस्यैकस्यैव धवलरूपस्य मालिन्यतारतम्ययुक्तेष्वनेकेषु दर्पणेषु प्रतिबिम्बे सत्युपाधिमालिन्यतारतम्यात्तत्र तत्र प्रतिबिम्बे धावल्यापकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते, एवं वस्तुतो निरतिशयस्यैकस्यैव

स्वरूपानन्दस्यान्तःकरणप्रतिबिम्बिततया साक्ष्यानन्दभावे प्राक्तनसुकृतसंपत्त्यधीन-विषयविशेषसंपर्कप्रयुक्तसत्त्वोत्कर्षापकर्षरूपशुद्धितारतम्ययुक्तसुखरूपान्तःकरण-वृत्तिप्रतिबिम्बिततया विषयानन्दभावे च तमोगुणरूपोपाधिमालिन्यतारतम्यदोषा-दपकर्षस्तारतम्येनाध्यस्यते इति संसारदशायां प्रकाशमानेऽप्यानन्दे अध्यस्तापकर्ष-तारतम्येन सातिशयत्वादतृप्तिः, विद्योदये निखिलापकर्षाध्यासनिवृत्तेरारोपितसा-तिशयत्वापायात् कृतकृत्यतेति विशेषोपपत्तेः निरुपाधिकप्रेमगोचरतया प्रकाश-मानस्साक्ष्यानन्दोऽनावृत एव—इति ।

अन्ये तु—प्रकाशमानोऽप्यानन्दः "मयि नास्ति, न प्रकाशते" इत्या-वरणानुभवात् आवृत एव; एकस्मिन्नपि साक्षिण्यविद्याकल्पितरूपभेदसम्भवेन चैतन्यरूपेणानावरणस्यानन्दरूपेणावरणस्य चाविरोधात्, स्वरूपप्रकाशस्यावरणा-निवर्तकतया प्रकाशमाने आवरणस्याविरोधाच्च, "त्वदुक्तमर्थं न जानामि" इति प्रकाशमाने एवावरणदर्शनाच्च[102] । न च तत्रानावृतसामान्याकारावच्छेदेन विशेषावरणमेवानुभूयते इति वाच्यम्; अन्यावरणस्यान्यावच्छेदेन भानेऽतिप्रस-ङ्गात् । न च सामान्यविशेषभावो नियामक इति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम्; व्याप्यव्यापकभावातिरिक्तसामान्यविशेषभावाभावेन "वह्निं न जानामि" इति धूमावरकाज्ञानानुभवप्रसङ्गात् । तस्माद्यदवच्छिन्नमज्ञानं प्रकाशते, तदेवावृतमिति प्रकाशमानेऽप्यज्ञानं युज्यते । अज्ञानं च यथा साक्ष्यंशं विहाय चैतन्यमावृ-णोति, एवमानन्दमपि तत्तत्सुखरूपवृत्तिकबलीकृतं विहायैवावृणोति । स एव वैषयिकानन्दस्यावरणाभिभवः । स चावरणाभिभवः प्रत्यूषसमये बाह्यावरणाभि-भववत् कारणविशेषप्रयुक्तवृत्तिविशेषवशात्तरतमभावेन भवति । अतः स्वरूपा-नन्दविषयानन्दयोः विषयानन्दानां च परस्परभेदसिद्धिः—इति वदन्ति ।

सर्वथापि साक्षिचैतन्यस्यानावृतत्वेनावरणाभिभवार्थं वृत्तिमनपेक्ष्यैव तेना-हंकारादिप्रकाशनमिति तुल्यमेव ।

नन्वेवं कथमहङ्कारादीनामनुसन्धानम्, ज्ञानसूक्ष्मावस्थारूपस्य संस्कारस्य ज्ञाने सत्ययोगेन नित्येन साक्षिणा तदाधानासम्भवात्?

अत्र केचिदाहुः—स्वसंसृष्टेन साक्षिणा सदा भास्यमानोऽहंकारस्तत्तद्घटादिविषयवृत्त्याकारपरिणतस्वावच्छिन्नेनापि साक्षिणा भास्यते इति तस्यानित्यत्वात् सम्भवति संस्काराधानं घटादौ विषये इव । न हि स्वाकारवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणैव स्वगोचरसंस्काराधानमिति नियमोऽस्ति; तथा सति वृत्तिगोचरसंस्कारासम्भवेन वृत्तेरस्मरणप्रसङ्गात्, अनवस्थापत्त्या वृत्तिगोचरवृत्त्यन्तरस्यानुव्यवसायनिरसनेन निरस्तत्वात्[193] । किं तु यद्वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्येन यत् प्रकाशते तद्वृत्त्या तद्गोचरसंस्काराधानमित्येव नियमः । एवं च ज्ञानसुखादयोऽप्यन्तःकरणवृत्तयः तप्तायःपिण्डाद्व्युच्चरन्तो विस्फुलिङ्गा इव स्वस्वावच्छिन्नेन वह्निनेव स्वस्वावच्छिन्नेनानित्येन साक्षिणा भास्यन्ते इति युक्तं तेष्वपि संस्काराधानम् । यस्तु—

"घटैकाकारधीस्था चिद् घटमेवावभासयेत् ।
घटस्य ज्ञातता ब्रह्मचैतन्येनावभासते ॥"[194]

इति कूटस्थदीपोक्तो विषयविशेषणस्य ज्ञानस्य विषयावच्छिन्नब्रह्मचैतन्यावभास्यत्वपक्षः, यश्च तत्त्वप्रदीपिकोक्तो ज्ञानेच्छादीनामनवच्छिन्नशुद्धचैतन्यरूपनित्यसाक्षिभास्यत्वपक्षः, तयोरपि चैतन्यस्य स्वसंसृष्टापरोक्षरूपत्वाद् वृत्तिसंसर्गोऽवश्यं वाच्य इति तत्संसृष्टानित्यरूपसद्भावान्न तेषु संस्काराधाने काचिदनुपपत्तिः—इति ।

अन्ये तु सुषुप्तावप्यविद्याद्यनुसन्धानसिद्ध्ये कल्पितामविद्यावृत्तिमहमाकारामङ्गीकृत्याहमर्थे संस्कारमुपपादयन्ति । न चास्मिन् पक्षे "एतावन्तं कालमिदमहं पश्यन्नेवासम्" इति अन्यज्ञानधाराकालीनाहमर्थानुसन्धानानुपपत्तिः; अवच्छेदभेदेन सुखदुःखयौगपद्यवद् वृत्तिद्वययौगपद्यस्याप्यविरोधेनान्यज्ञानधाराकालेऽपि अहमाकाराविद्यावृत्तिसन्तानसम्भवादिति ।

अपरे तु—अहमाकारा वृत्तिरन्तःकरणवृत्तिरेव, किन्तु उपासनादिवृत्तिवन्न ज्ञानम्, क्लृप्ततत्करणाजन्यत्वात्; न हि तत्र चक्षुरादिप्रत्यक्षप्रमाणं[195] सम्भवति; न वा लिङ्गादिकम्, लिङ्गादिप्रतिसन्धानशून्यस्याप्यहंकारानुसन्धान-

दर्शनात् । नापि मनः करणम्, तस्योपादानभूतस्य क्वचिदपि करणत्वाक्लृप्तेः । तर्हि अहमर्थप्रत्यभिज्ञापि ज्ञानं न स्यादिति चेत्, न ; तस्य अहमंशे ज्ञानत्वाभावेऽपि तत्तांशे स्मृतिकरणत्वेन क्लृप्तसंस्कारजन्यतया ज्ञानत्वात् ; अंशभेदेन ज्ञाने परोक्षत्वापरोक्षत्ववत् प्रमात्वाप्रमात्ववच्च ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरपि अविरोधात् —इत्याहुः ।

इतरे तु—अहमाकारापि वृत्तिर्ज्ञानमेव, "मामहं जानामि" इत्यनुभवात् ; न च करणासम्भवः, अनुभवानुसारेण मनस एवान्तरिन्द्रियस्य करणत्वस्यापि कल्पनात्—इत्याहुः ।

एवं सति बाह्यविषयापरोक्षवृत्तीनामेवावरणाभिभावकत्वनियमः पर्यवसन्नः ।

ननु नायमपि नियमः, शुक्तिरजतस्थले इदमाकारवृत्तेरज्ञानानभिभावकत्वात्, अन्यथोपादानाभावेन रजतोत्पत्त्ययोगादिति चेत्,

अत्राहुः—इदमाकारवृत्त्या इदमंशाज्ञाननिवृत्तावपि शुक्तित्वादिविशेषांशाज्ञानानिवृत्तेः तदेव रजतोपादानम् ; शुक्तित्वाद्यज्ञाने रजताध्यासस्य तद्ज्ञाने तदभावस्यानुभूयमानत्वात्, अध्यासभाष्यटीकाविवरणे[106] अनुभूयमानान्वयव्यतिरेकस्यैवाज्ञानस्य रजताद्यध्यासोपादानतोक्तेः ; अत एव शुक्त्यंशोऽधिष्ठानम्, इदमंश आधारः, सविलासाज्ञानविषयोऽधिष्ठानम्, अतद्रूपोऽपि तद्रूपेणारोप्यबुद्धौ स्फुरन्नाधार इति संक्षेपशारीरके[107] विवेचनात्—इति ।

अपरे तु—"इदं रजतम्" इति इदमंशसम्भिन्नत्वेन प्रतीयमानस्य रजतस्य इदमंशाज्ञानमेवोपादानम् ; तस्य चेदमाकारवृत्त्या आवरणशक्तिमात्रनिवृत्तावपि विक्षेपशक्त्या सह तदनुवृत्तेः नोपादानत्वासम्भवः ; जलप्रतिबिम्बितवृक्षाधोऽग्रत्वाध्यासे जीवन्मुक्त्यनुवृत्ते प्रपञ्चाध्यासे च सर्वात्मना अधिष्ठानसाक्षात्कारानन्तरभाविन्यामावरणनिवृत्तावपि विक्षेपशक्तिसहिताज्ञानमात्रस्योपादानत्वसम्प्रतिपत्तेः—इत्याहुः ।

कवितार्किकचक्रवर्तिनृसिंहभट्टोपाध्यायास्तु—“इदं रजतम्” इति भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेण रजतोत्पत्तेः प्रागिदमाकारा वृत्तिरेव नास्तीति तस्या अज्ञाननिवर्तकत्वसदसद्भावविचारं निरालम्बनं मन्यन्ते। तथा हि—न तावत् भ्रमरूपवृत्तिव्यतिरेकेण इदमाकारा वृत्तिरनुभवसिद्धा, ज्ञानद्वित्वाननुभवात्। नाप्यधिष्ठानसामान्यज्ञानमध्यासकारणमिति कार्यकल्प्या, तस्यास्तत्कारणत्वे मानाभावात्। न चाधिष्ठानसम्प्रयोगाभावे रजताद्यनुत्पत्तिस्तत्र मानम्, ततो दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगस्यैवाध्यासकारणत्वप्राप्तेः। न च सम्प्रयोगो न सर्वत्र भ्रमव्यापी, अधिष्ठानस्फुरणं तु स्वतःप्रकाशमाने प्रत्यगात्मनि अहङ्काराद्यध्यासमपि व्याप्नोतीति वाच्यम्; तस्यापि घटाद्यध्यासाव्यापित्वात्। घटादिप्रत्यक्षात् प्राक् तदधिष्ठानभूतनीरूपब्रह्ममात्रगोचरचाक्षुषवृत्तेरसम्भवात्; स्वरूपप्रकाशस्यावृतत्वात्; आवृतानावृतसाधारण्येनाधिष्ठानप्रकाशमात्रस्याध्यासकारणत्वे शुक्तीदमंशसम्प्रयोगात् प्रागपि तदवच्छिन्नचैतन्यस्वरूपप्रकाशस्यावृतस्य सद्भावेन तदाप्यध्यासापत्तेः।

न च—अध्याससामान्ये अधिष्ठानप्रकाशसामान्यं हेतुः, प्रातिभासिकाध्यासेऽभिव्यक्ताधिष्ठानप्रकाश इति नातिप्रसङ्गः, सामान्ये सामान्यस्य, विशेषे विशेषस्य, हेतुत्वौचित्यात्—इति वाच्यम्; एवमपि प्रातिभासिकशङ्खपीतिमकूपजलनैल्याद्यध्यासाव्यापनात्; रूपानुपहितचाक्षुषप्रत्ययायोगेन तदानीं शङ्खादिगतशौक्ल्याद्युपलम्भाभावेन चाध्यासात्प्राक् शङ्खादिनीरूपाधिष्ठानगोचरवृत्त्यसम्भवात्।

न च प्रातिभासिकेष्वपि रजताद्यध्यासमात्रे निरुक्तो विशेषहेतुरास्तामिति वाच्यम्; तथा सति सम्प्रयोगात् प्राक् पीतशङ्खाद्यध्यासाप्रसङ्गाय तदध्यासे दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगः कारणमित्यवश्यं वक्तव्यतया तस्यैव सामान्यतः प्रातिभासिकाध्यासमात्रे लाघवात् कारणत्वसिद्धौ तत एव रजताध्यासकादाचित्कत्वस्यापि निर्वाहादधिष्ठानप्रकाशस्य सामान्यतो विशेषतो वाध्यासकारणत्वस्यासिद्धेः।

ननु च सादृश्यनिरपेक्षे अध्यासान्तरे अकारणत्वेऽपि तत्सापेक्षे रजताद्यध्यासे रजतादिसादृश्यभूतरूपविशेषादिविशिष्टधर्मिज्ञानरूपमधिष्ठानसामान्यज्ञानं

कारणमवश्यं वाच्यम्, दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगमात्रस्य कारणत्वे शुक्तिवदिङ्गालेऽपि तद्रजताध्यासप्रसङ्गात् । न च—सादृश्यमपि विषयदोषत्वेन कारणम्—इति वाच्यम्; विसदृशेऽपि सादृश्यभ्रमे सत्यध्याससद्भावात्, जलधिसलिलपूरे दूरे नीलशिलातलत्वारोपदर्शनात् । न च तद्धेतोरेव इतिन्यायात् सादृश्यज्ञान-सामग्र्येवाध्यासकारणमस्त्विति युक्तम्; ज्ञानसामग्र्या अर्थकारणत्वस्य क्वचिदप्यदृष्टेः, ततस्सादृश्यज्ञानत्वस्यैव लघुत्वाच्च । न च—स्वतश्शुभ्रेऽपि शुभ्रकलधौतभृङ्गारगतेऽपि स्वच्छजले एव नैल्याध्यासः, न मुक्ताफले, इतिव्यवस्थावत् वस्तुस्वभावादेव शुक्तौ रजताध्यासो नेङ्गालादाविति व्यवस्था, न तु सादृश्यज्ञानापेक्षणात्—इति वाच्यम्; स्वतः पटखण्डे पुण्डरीकमुकुलत्वानध्यासेऽपि तत्रैव कर्तनादिघटिततदाकारे तदध्यासदर्शनेन तदध्यासस्य वस्तुस्वभावमननुरुध्य सादृश्यज्ञानभावाभावानुरोधित्वनिश्चयात्; अन्यथान्यदापि तत्र तदध्यासप्रसङ्गात् ।

उच्यते—सादृश्यज्ञानस्याध्यासकारणत्ववादेऽपि विशेषदर्शनप्रतिबध्येषु रजताद्यध्यासेष्वेव तस्य कारणत्वं वाच्यम्, न तु तदप्रतिबध्येषु पीतशङ्खाद्यध्यासेषु, असम्भवात् । विशेषदर्शनप्रतिबध्येषु च प्रतिबन्धकज्ञानसामग्र्याः प्रतिबन्धकत्वनियमेन विशेषदर्शनसामग्र्यप्यवश्यं प्रतिबन्धिका वाच्येति तत एव सर्वव्यवस्थोपपत्तेः, किं सादृश्यज्ञानस्य कारणत्वकल्पनया ? तथा हि—इङ्गालादौ चक्षुःसम्प्रयुक्ते तदीयनैल्यादिरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वान्न रजताध्यासः; शुक्त्यादावपि नीलभागादिव्यापिचक्षुःसम्प्रयोगे तत्सत्त्वान्न तदध्यासः, सदृशभागमात्रसम्प्रयोगे तदभावादध्यासः । तदापि शुक्तित्वरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वादनध्यासप्रसङ्ग इति चेन्न; अध्याससमये शुक्तित्वदर्शनाभावेन [198] तत्पूर्वं तत्सामग्र्यभावस्य त्वयापि वाच्यत्वात् । "मम सादृश्यज्ञानरूपाध्यासकारणदोषेण प्रतिबन्धात् तदा शुक्तित्वदर्शनसामग्र्यभावाभ्युपगमः; तव तथाभ्युपगमे तु घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तः" इति चेन्न; समीपोपसर्पणानन्तरं रजतसादृश्यरूपे चाकचक्ये दृश्यमाने एव शुक्तित्वोपलम्भेन तस्य तत्सामग्रीप्रतिबन्धकत्वासिद्धौ दूरत्वादिदोषेण प्रतिबन्धाद्वा व्यञ्जकनीलपृष्ठत्वादिग्राहकासमवधानाद्वा तत्सामग्र्य-

भावस्य वक्तव्यत्वात् । एवं जलधिजले नियतनीलरूपाध्यासप्रयोजकदोषेण दूरे नीरत्वव्यञ्जकतरङ्गादिग्राहकासमवधानेन च शौक्ल्यजलराशित्वादिविशेषदर्शनसामग्र्यभावान्नीलशिलातलत्वाद्यध्यासः । विस्तृते पटे परिणाहरूपविशेषदर्शनसामग्रीसत्त्वान्न पुण्डरीकमुकुलत्वाध्यासः, कर्तनादिघटिततदाकारे तदभावात्तदध्यासः—इति ।

नन्वेवं करस्पृष्टे लोहशकले तदीयनीलरूपविशेषदर्शनसामग्र्यभावात् रजताध्यासः किं न भवेत्, सादृश्यज्ञाननिरपेक्षणादिति चेत्, भवत्येव; किं तु ताम्रादिव्यावर्तकविशेषदर्शनसामग्र्यभावात् तदध्यासेनापि भाव्यमिति क्वचिदनेकाध्यासे संशयगोचरो भवति, क्वचित्तु रजतप्राये कोशगृहादौ रजताध्यास एव भवति; क्वचित् सत्यपि सादृश्यज्ञाने शुक्तिकादौ कदाचित् करणदोषाद्यभावेनाध्यासानुदयवदध्यासानुदयेऽपि न हानिः । तस्मान्न कार्यकल्प्या इदमाकारवृत्तिः ।

नाप्यप्रतिबद्धेदमर्थसम्प्रयोगकारणकल्प्या; ततो भवन्त्या एवेदंवृत्तेर्दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगक्षुभिताविद्यापरिणामस्वसमानकालरजतविषयत्वस्यास्माभिरुच्यमानत्वात्; तत्र च ज्ञानसमानकालोत्पत्तिके प्रतिभासमात्रविपरिवर्तिनि रजते तत्प्राचीनसम्प्रयोगाभावेऽपि तत्तादात्म्याश्रयेदमर्थसम्प्रयोगादेव तस्यापि चक्षुर्ग्राह्यत्वोपपत्तेः; "चक्षुषा रजतं पश्यामि" इति प्रातिभासिकरजतस्य स्वसम्प्रयोगाभावेऽपि चाक्षुषत्वानुभवात् ।

न च—स्वसम्प्रयोगाभावादेव बाधकान्न तच्चाक्षुषम्, नापि दुष्टेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यमिदंवृत्तिसमकालम्, ज्ञानकारणस्येन्द्रियसम्प्रयोगस्यार्थकारणत्वाक्लृप्तेः; किं तु [199] इदंवृत्त्यनन्तरभावि [200] तज्जन्यम्, तदभिव्यक्ते साक्षिण्यध्यासात् तद्भास्यम्, चाक्षुषत्वानुभवस्तु स्वभासकचैतन्याभिव्यञ्जकेदंवृत्तिजनकत्वेन परम्परया चक्षुरपेक्षामात्रेण—इति वाच्यम्; तथा सति पीतशङ्खभ्रमे चक्षुरनपेक्षाप्रसङ्गात्; न हि तत्र शङ्खग्रहणे चक्षुरपेक्षा, रूपं विना केवलशङ्खस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वायोगात्; नापि पीतिमग्रहणे, आरोप्ये ऐन्द्रियकत्वानभ्युपगमात् ।

न च—पीतिमा स्वरूपतो नाध्यस्यते, किं तु नयनगतपित्तपीतिम्नोऽनुभूयमानस्य शङ्खसंसर्गमात्रमध्यस्यत इति पीतिमानुभवार्थमेव चक्षुरपेक्षा—इति वाच्यम्; तथा सति शङ्खतत्संसर्गयोरप्यप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्; नयनप्रदेशगतपित्तपीतिमाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्ष्यसंसर्गेण तयोस्तद्भास्यत्वाभावात्; पीतिमसंसृष्टशङ्खगोचरैकवृत्त्यनभ्युपगमाच्च।

न च—नयनप्रदेशस्थितस्य पित्तपीतिम्नो दोषाच्छङ्खे संसर्गाध्यासो नोपेयते, किं तु नयनरश्मिभिः सह निर्गतस्य विषयव्यापिनस्तस्य तत्र संसर्गाध्यासः, कुसुम्भारुणित [201] इव कौसुम्भ इति सम्भवति तदाकारवृत्त्यभिव्यक्तसाक्षिसंसर्गः—इति वाच्यम्; तथा सति सुवर्णलिप्त इव पित्तोपहतनयनेन वीक्ष्यमाणे शङ्खे तदितरेषामपि पीतिमधीप्रसङ्गात्। न च—स पीतिमा समीपे गृहीत एव दूरे ग्रहीतुं शक्यः, विहायस्युपर्युत्पतन्विहङ्गम इव, इतरेषां च समीपे [202] न ग्रहणम्—इति वाच्यम्; इतरेषामपि तच्चक्षुर्निकटन्यस्तचक्षुषां पीतिमसामीप्यसत्त्वेन तद्ग्रहणस्य दुर्वारत्वात्; एवमप्यतिधवलसिकतामयतलप्रवहदच्छनदीजले नैल्याध्यासे गगननैल्याध्यासे च रक्तवस्त्रेषु निशि चन्द्रिकायां नैल्याध्यासे चानुभूयमानारोपस्य वक्तुमशक्यत्वेन तत्र नैल्यसंसृष्टाधिष्ठानगोचरचाक्षुषवृत्त्यनभ्युपगमे चक्षुरनुपयोगस्य दुष्परिहरत्वाच्च; अनास्वादिततिक्तरसस्य बालस्य मधुरे तिक्ततावभासो जन्मान्तरानुभवसंस्कारहेतुकः इति प्रतिपादयता पञ्चपादिकाग्रन्थेन [203] स्वरूपतोऽध्यस्यमानस्यैव तिक्तरसस्यैन्द्रियकत्वस्फुटीकरणाच्च, अन्यथा तत्र रसनाव्यापारापेक्षानुपपत्तेः। तस्मादुदाहृतनैल्याध्यासस्थलेष्वधिष्ठानसम्प्रयोगादेव तद्गोचरचाक्षुषवृत्तिसमकालोदयोऽध्यासः तस्या वृत्तेर्विषय इति तस्य चाक्षुषत्वमभ्युपगन्तव्यम्; रूपं विना केवलाधिष्ठानगोचरवृत्त्यभावे च विषयचैतन्याभिव्यक्त्यभावेन जलतदध्यस्तनैल्यादीनां तद्भास्यत्वायोगात्। तिक्तरसाध्यासस्थले त्वधिष्ठानाध्यासयोरेकेन्द्रियग्राह्यत्वाभावात् त्वगिन्द्रियजन्याधिष्ठानगोचरवृत्त्या तदवच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ पित्तोपहतरसनसम्प्रयोगादेव तत्र तिक्तरसाध्यासः तन्मात्रविषयरासनवृत्तिश्च समकालमुदेतीति तिक्तरसस्य रासनत्व-

मभ्युपगन्तव्यम्; त्वगिन्द्रियजन्याधिष्ठानगोचरवृत्त्यभिव्यक्तचैतन्यभास्ये तिक्तरसे परम्परयापि रसनोपयोगाभावेन तत्र कथमपि प्रकारान्तरेण रासनत्वानुभवसमर्थनासम्भवात्। तथैव रजतस्यापि चाक्षुषत्वोपपत्तेः "पश्यामि" इत्यनुभवो न बाधनीयः।

न च—असम्प्रयुक्तस्य रजतस्य चाक्षुषत्वे प्रत्यक्षमात्रे विषयेन्द्रियसन्निकर्षः कारणम्, द्रव्यप्रत्यक्षे तत्संयोगः कारणम्, रजतप्रत्यक्षे रजतसंयोगः कारणम् इति गृहीतानेककार्यकारणभावनियमभङ्गः स्यात्—इति वाच्यम्; सन्निकर्षत्वस्य संयोगाद्यनुगतस्यैकस्याभावेन आद्यनियमासिद्धेः। द्वितीयनियमस्य नैयायिकरीत्या तमसीव संयोगायोग्ये क्वचिदद्रव्येऽपि द्रव्यत्वाध्याससम्भवाद् व्यवहारदृष्ट्या यद् द्रव्यत्वाधिकरणं तद्विषयत्वेन प्रातिभासिकरजते द्रव्यत्वस्याधिष्ठानगतस्यैवेदंत्ववदध्यासात् प्रतीत्यभ्युपगमेन च द्वितीयनियमाविरोधात्। द्वितीयनियमरूपसामान्यकार्यकारणभावातिरेकेण विशिष्य कार्यकारणभावकल्पनाया गौरवपराहतत्वेन तृतीयनियमासिद्धेः। यत्सामान्ये यत्सामान्यं हेतुः तद्विशेषे तद्विशेषो हेतुः इति न्यायस्यापि यत्र बीजाङ्कुरादौ सामान्यकार्यकारणभावाभ्युपगमे [204] बीजान्तरादङ्कुरान्तरोत्पत्त्यादिप्रसङ्गः तद्विषयत्वेन ततोऽजागलस्तनायमानविशेषकार्यकारणभावासिद्धेः। न चात्रापि द्रव्यप्रत्यक्षे द्रव्यसंयोगः कारणमिति सामान्यनियममात्रोपगमे अन्यसंयोगादन्यद्रव्यप्रत्यक्षापत्तिरिति अतिप्रसङ्गोऽस्तीति वाच्यम्; तत्तद्द्रव्यप्रत्यक्षे तत्तद्द्रव्यसंयोगः कारणम् इति नियमाभ्युपगमात्; अन्यथा तृतीयनियमेऽप्यतिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्। तस्मान्नास्ति क्लृप्तनियमभङ्गप्रसङ्गः।

किं चात्र क्लृप्तनियमभङ्गेऽपि न दोषः; "इदं रजतं पश्यामि", "नीलं जलं पश्यामि" इत्यादेरनन्यथासिद्धस्यानुभवस्य प्रथमगृहीतानामपि प्रत्यक्षमात्रे विषयसन्निकर्षः कारणम् इत्यादिनियमानां व्यावहारिकविषये सङ्कोचकल्पनमन्तरेणोपपादनासम्भवात्।

न चैवंसति प्रमायां सन्निकर्षः कारणं न भ्रम इत्यपि सङ्कोचकल्पनासम्भवादसन्निकृष्टस्यैव देशान्तरस्थस्य रजतस्य इहारोपापत्तिरिति अन्यथाख्यातिवादः प्रसारितः[205]; अभिव्यक्तचैतन्यावगुण्ठनशून्यस्य देशान्तरस्थरजतस्यापरोक्ष्यानुपपत्तेः; ख्यातिबाधानुपपत्त्यादिभिर्भ्रमविषयस्यानिर्वचनीयत्वसिद्धेश्च ।

न च—अधिष्ठानसम्प्रयोगमात्रात् प्रातिभासिकस्यैन्द्रियकत्वोपगमे शुक्तिरजताध्याससमये तत्रैव कालान्तरे अध्यसनीयस्य रङ्गस्यापि चाक्षुषत्वं कुतो न स्यात्—इति वाच्यम्; रजताध्याससमये रङ्गरजतसाधारणचाकचक्यदर्शनाविशेषेऽपि यतो रागादिपुरुषदोषाभावादितस्तत्र तदा न रङ्गाध्यासस्तत एव मया तद्विषयवृत्त्यनुदयस्याभ्युपगमात् ।

तस्मादिदमंशसंभिन्नरजतगोचरैकैव वृत्तिरिन्द्रियजन्या; न ततः प्रागिदमाकारा वृत्तिरस्तीति नात्रैवेयमज्ञाननिवर्तकत्वसदसद्भावचिन्ता कार्या—इति ।

अन्ये तु अधिष्ठानज्ञानमध्यासकारणम् इति इदमाकारां वृत्तिमुपेत्य तदभिव्यक्तेनैव साक्षिणा तदध्यस्तस्य रजतस्यावभाससम्भवात् तद्भासकसाक्ष्यभिव्यञ्जिकया तयैवेदंवृत्त्या रजतविषयसंस्काराधानोपपत्तेश्च रजताकारा वृत्तिर्व्यर्थेति मन्यन्ते ।

ज्ञानद्वयपक्षे इदम् इत्येका वृत्तिरध्यासकारणभूता; इदं रजतम् इति द्वितीया वृत्तिरध्यस्तरजतविषया; न त्विदमंशं विनाध्यस्तमात्रगोचरा सा, "इदं रजतं जानामि" इति तस्या इदमर्थतादात्म्यापन्नरजतविषयत्वानुभवात्—इति केचित् ।

अन्ये तु—यथा इदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्या रजताकारेण विवर्तते, एवमिदमंशविषयवृत्तिज्ञानावच्छिन्नचैतन्यस्थाविद्या रजतज्ञानाभासाकारेण विवर्तते; न त्विदमंशवृत्तिवदनध्यस्तं रजतज्ञानमस्ति; तथा च रजतस्य अधिष्ठानगतेदंत्वसंसर्गभानवत्तज्ज्ञानस्याप्यधिष्ठानगतेदंत्वविषयत्वसंसर्गभानोपपत्तेः न तस्यापीदंविषयत्वमभ्युपगन्तव्यम्; न च "रजतत्ववदध्यस्तस्य रजतेदंत्वसंसर्गस्य

रजतज्ञानगोचरत्वात् तत्प्रतियोगिन इदंत्वस्यापि तद्विषयत्वं वक्तव्यम्" इति वाच्यम्; स्वतादात्म्याश्रयस्य इदंत्वविषयत्वादेव तस्य तत्संसर्गविषयत्वे अतिप्रसङ्गाभावात्; न च "अधिष्ठानाध्यस्यमानयोः [206] एकस्मिन् ज्ञाने प्रकाशनियमस्य सम्भावनाभाष्यविवरणे [207] प्रतिपादनाद् एकवृत्तिविषयत्वं वक्तव्यम्" इति वाच्यम्; वृत्तिभेदेऽपीदमाकारवृत्त्यभिव्यक्ते एकस्मिन् साक्षिणि तयोः प्रकाशोपगमात्—इत्याहुः।

ननु सर्वपदार्थानां साक्षिप्रसादादेव प्रकाशोपपत्तेः किं वृत्त्या? घटादिविषयसंस्काराधानाद्युपपत्तये तदपेक्षणेऽपि तन्निर्गमाभ्युपगमो [208] व्यर्थः; परोक्षस्थल इवानिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिणैव घटादेरपि प्रकाशोपपत्तेः। न च तथा सति परोक्षापरोक्षवैलक्षण्यानुपपत्तिः, शाब्दानुमित्योरिव करणविशेषप्रयुक्तवृत्तिवैजात्यादेव तदुपपत्तेः।

अत्र केचिदाहुः—प्रत्यक्षस्थले विषयाधिष्ठानतया तदवच्छिन्नमेव चैतन्यं विषयप्रकाशः साक्षात्तादात्म्यरूपसम्बन्धसम्भवे स्वरूपसम्बन्धस्य वान्यस्य वा कल्पनायोगादिति तदभिव्यक्त्यर्थं युक्तो वृत्तिनिर्गमाभ्युपगमः; परोक्षस्थले व्यवहिते वह्न्यादौ वृत्तिसंसर्गायोगादिन्द्रियवदन्वयव्यतिरेकशालिनो वृत्तिनिर्गमद्वारस्यानुपलम्भाच्चानिर्गतवृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यमेव स्वरूपसम्बन्धेन विषयगोचरमगत्यार्थादभ्युपगम्यते—इति।

अन्ये त्वहङ्कारसुखदुःखादिष्वापरोक्ष्यं साक्षाच्चैतन्यसंसर्गिषु क्लृप्तमिति घटादावपि विषयसंसृष्टमेव चैतन्यमापरोक्ष्यहेतुरिति तदभिव्यक्तये वृत्तिनिर्गमं समर्थयन्ते।

इतरे तु—शब्दानुमानावगतेभ्यः प्रत्यक्षावगते स्पष्टता तावदनुभूयते। न हि रसालरसपरिमलादिविशेषे शतवारमाप्तोपदिष्टेऽपि प्रत्यक्षावगत इव स्पष्टतास्ति, तदनन्तरमपि "कथं तत्" इति जिज्ञासानुवृत्तेः। न च "शब्दान्माधुर्यादिमात्रावगमेऽपि रसालमाधुर्यादिवृत्त्यवान्तरजातिविशेषवाचिशब्दाभावात्, तत्सत्त्वेऽपि श्रोत्रा तस्यागृहीतसङ्गतिकत्वाच्छब्दादसाधारणजातिविशे-

षावच्छिन्नमाधुर्यावगमो नास्तीति जिज्ञासानुवृत्तिर्युक्ता" इति शङ्क्यम्; रसाले सर्वातिशायी माधुर्यविशेषोऽस्ति इत्यस्माच्छब्दात्तद्गतावान्तरजातिविशेषस्याप्य-वगमात्। न ह्ययं शब्दः[209] तद्गतं विशेषं विहायान्यगतं विशेषं तत्र बोधयति, अप्रामाण्यापत्तेः। न च "तद्गतमेव विशेषं विशेषत्वेन सामान्येन रूपेण बोधयति, न विशिष्येति जिज्ञासा" इति वाच्यम्; प्रत्यक्षेणापि मधुर-रसविशेषणस्य जातिविशेषस्य स्वरूपत एव विषयीकरणेन जातिविशेषगतविशे-षान्तराविषयीकरणाद् जिज्ञासानुवृत्तिप्रसङ्गात्। तस्मात् प्रत्यक्षग्राह्येऽभिव्यक्ता-परोक्षैकरसचैतन्यावगुण्ठनात्स्पष्टता जिज्ञासानिवर्तनक्षमा, शब्दादिगम्ये तद्-भावादस्पष्टतेति व्यवस्थाभ्युपगन्तव्या। अत एव साक्षिवेद्यस्य सुखादेः स्पष्टता, शाब्दवृत्तिवेद्यस्यापि ब्रह्मणो मननादेः प्रागज्ञानानिवृत्तावस्पष्टता, तदनन्तरं तन्नि-वृत्तौ स्पष्टता—इति वृत्तिनिर्गममुपपादयन्ति।

नन्वेतावतापि विषयावरकाज्ञाननिवृत्त्यर्थं वृत्तिनिर्गम इत्युक्तम्, तद-युक्तम्; विषयावच्छिन्नचैतन्यगतस्य तदावरकाज्ञानस्यानिर्गतवृत्त्या निवृत्त्यभ्युप-गमेऽप्यनतिप्रसङ्गात्। न च—तथा सति देवदत्तीयघटज्ञानेन यज्ञदत्तीयघटाज्ञान-स्यापि निवृत्तिप्रसङ्गः, समानविषयकत्वस्य सत्त्वात्, अहमर्थविषयचैतन्यनिष्ठयो-र्ज्ञानाज्ञानयोर्भिन्नाश्रयत्वेन तयोर्विरोधे समानाश्रयत्वस्यातन्त्रत्वात्—इति वाच्यम्; समानाश्रयविषयत्वं ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकमङ्गीकृत्य वृत्तिनिर्गमनाभ्युपगमेऽपि देवदत्तीयघटवृत्तेः यज्ञदत्तीयघटाज्ञानस्य च घटावच्छिन्नचैतन्यैकाश्रयत्वप्राप्त्या-तिप्रसङ्गतादवस्थ्येन यदज्ञानं यं पुरुषं प्रति यद्विषयावरकं तत् तदीयतद्वि-षयकज्ञाननिवर्त्यम्[210] इति पृथगेव विरोधप्रयोजकस्य वक्तव्यतया समानाश्रय-त्वस्यानपेक्षणात्।

अत्राहुः—वृत्तिनिर्गमनानभ्युपगमे ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकमेव दुर्नि-रूपम्। "'यदज्ञानं यं पुरुषं प्रति' इत्याद्युक्तम्" इति चेन्न; परोक्षज्ञाने-नापि विषयगताज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गात्। अपरोक्षत्वमपि निवर्तकज्ञानविशेषणमिति चेत्, किं तदपरोक्षत्वम्? न तावज्जातिः, "दण्ड्ययमासीत्" इति संस्का-

रोपनीतदण्डविशिष्टपुरुषविषयस्य चाक्षुषज्ञानस्य दण्डांशेऽपि तत्सत्त्वे तत्रापि विषयगताज्ञाननिवृत्त्यापातात्, "दण्डं साक्षात्करोमि" इति तदंशेऽप्यापरोक्ष्यानुभवापत्तेश्च । अननुभवेऽपि संस्कारं सन्निकर्षं परिकल्प्य इन्द्रियसन्निकर्षजन्यतया तत्र काल्पनिकापरोक्ष्योपगमे अनुमित्यादावपि लिङ्गज्ञानादिकं सन्निकर्षं परिकल्प्य तदङ्गीकारापत्तेः; दण्डांशे आपरोक्ष्यासत्त्वे तु तस्य जातित्वायोगाज्जातेर्व्याप्यवृत्तित्वनियमात्, तदनियमेऽप्यवच्छेदकोपाधिभेदानिरूपणेन तस्याव्याप्यवृत्तिजातित्वायोगाच्च । नाप्युपधिः, तदनिर्वचनात् । इन्द्रियजन्यत्वमिति चेन्न, साक्षिप्रत्यक्षाव्यापनात्, अनुमितिशाब्दज्ञानोपनीतगुरुत्वादिविशिष्टघटप्रत्यक्षे विशेषणांशातिव्यापनाच्च। करणान्तराभावेन [211] तदंशे परोक्षेऽप्युपनयसहकारिसामर्थ्यादिन्द्रियस्यैव [212] जनकत्वात्, अनुगतजन्यतावच्छेदकाग्रहेणानेकेष्विन्द्रियजन्यत्वस्य दुर्ग्रहत्वाच्च, तद्ग्रहे च तस्यैव प्रथमप्रतीतस्यापरोक्ष्यरूपत्वोपपत्तौ प्रत्यक्षानुभवायोग्यस्य इन्द्रियजन्यत्वस्य तद्योग्यापरोक्ष्यरूपत्वकल्पनायोगात् । एतेन इन्द्रियसन्निकर्षजन्यत्वमापरोक्ष्यम्, उपनयसहकृतेन्द्रियजन्यपरोक्षांशे च न सन्निकर्षजन्यत्वम्, अनुमितावप्युपनीतभानसत्त्वेन प्रमाणान्तरसाधारणस्योपनयस्यासन्निकर्षत्वात् इत्यपि शङ्का निरस्ता; संयोगादिसन्निकर्षाणामननुगमेनाननुगमाच्च । यत्तवाभिमतमापरोक्ष्यं तदेव ममाप्यस्त्विति चेन्न; तस्य शाब्दापरोक्षनिरूपणप्रस्तावे प्रतिपादनीयस्य तत्रैव दर्शनीयया रीत्या अज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्वेन तन्निवृत्तिप्रयोजकविशेषणभावायोगात् । तस्मात् "तरति शोकमात्मवित्" [213] इति श्रुतस्य ब्रह्मज्ञानस्य मूलाज्ञानाश्रयभूतसर्वोपादानब्रह्मसंसर्गनियतस्य [214] मूलाज्ञाननिवर्तकत्वादैन्द्रियकवृत्तयस्तत्तदिन्द्रियसन्निकर्षसामर्थ्यात्तत्तद्विषयावच्छिन्नचैतन्यसंसृष्टा एव उत्पद्यन्त इति नियममुपेत्याज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनियतत्वं निवर्तकज्ञानविशेषणं वाच्यम् । तथा च "यदज्ञानं यं पुरुषं प्रति यद्विषयावरकं तत् तदीयतद्विषयतदज्ञानाश्रयचैतन्यसंसर्गनियतात्मलाभज्ञाननिवर्त्यम्" इति ज्ञानाज्ञानयोर्विरोधप्रयोजकं निरूपितं भवति । न चैवं सति नाडीहृदयस्वरूपगोचरशाब्दज्ञानस्याप्यज्ञाननिवर्तकत्वप्रसङ्गः; तस्य कदाचि-

दर्थवशसम्पन्ननाडीहृदयान्यतरवस्तुसंसर्गसम्भवेऽपि विषयसंसर्गं विनापि शाब्दज्ञानसम्भवेन तत्संसर्गनियतात्मलाभत्वालाभात्। तस्माज्ज्ञानाज्ञानयोः विरोध-निर्वाहाय वृत्तिनिर्गमो वक्तव्यः—इति ।

अन्ये तु विषयगताज्ञानस्य लाघवात् समानाधिकरणज्ञाननिवर्त्यत्व-सिद्धौ वृत्तिनिर्गमः फलतीत्याहुः ।

अपरे तु बाह्यप्रकाशस्य बाह्यतमोनिवर्तकत्वं सामानाधिकरण्ये सत्येव दृष्टमिति दृष्टान्तानुरोधाद् वृत्तिनिर्गमः सिध्यतीत्याहुः ।

केचित्तु आवरणाभिभवार्थं वृत्तिनिर्गमानपेक्षायामपि चिदुपरागार्थं प्रमातृचैतन्यस्य विषयप्रकाशकब्रह्मचैतन्याभेदाभिव्यक्त्यर्थं वा तदपेक्षेत्याहुः ।

अथ किंप्रमाणकोऽयं जीवब्रह्मणोरभेदः, यो वृत्त्याभिव्यज्येत ? वेदान्तप्रमाणकः[215] इति घण्टाघोषः । सर्वेऽपि वेदान्ताः उपक्रमोप-संहारैकरूप्यादितात्पर्यलिङ्गैर्विमृश्यमानाः प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्यद्वितीये समन्व-यन्ति[216] । यथा चायमर्थः तथा शास्त्र एव समन्वयाध्याये प्रपञ्चितः ; विस्तर-भयान्नेह प्रदर्श्यते ।

इति प्रथमः परिच्छेदः

द्वितीयः परिच्छेदः

अथ कथमद्वितीये ब्रह्मणि वेदान्तानां समन्वयः, प्रत्यक्षादिविरोधात्, इति चेन्न; आरम्भणाधिकरणोदाहृतश्रुतियुक्तिभिः प्रत्यक्षाद्यधिगम्यस्य प्रपञ्चस्य ब्रह्मविवर्तरूपतया मिथ्यात्वावगमात्। ननु न श्रुतियुक्तिभिः प्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं प्रत्याययितुं शक्यते, "घटस्सन्" इत्यादिघटादिसत्त्वग्राहिप्रत्यक्षादिविरोधात्।

अत्राहुस्तत्त्वशुद्धिकाराः—न प्रत्यक्षं घटपटादि तत्सत्त्वं वा गृह्णाति, किं त्वधिष्ठानत्वेन[1] घटाद्यनुगतं सन्मात्रम्। तथा च प्रत्यक्षमपि सद्रूपब्रह्माद्वैतसिद्ध्यनुकूलमेव। तथा सति "सत् सत्" इत्येव[2] प्रत्यक्षं स्यान्न तु "घटस्सन्" इत्यादिप्रत्यक्षमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकानुविधायीति चेन्न; यथा भ्रमेष्विदमंशस्याधिष्ठानस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणमिन्द्रियान्वयव्यतिरेकयोः तत्रैवोपक्षयः, रजतांशस्य त्वारोपितस्य भ्रान्त्या प्रतिभासः, तथा सर्वत्र सन्मात्रस्य प्रत्यक्षेण ग्रहणं तत्रैवेन्द्रियव्यापारः, घटादिभेदवस्तुप्रतिभासो [3]भ्रान्त्येत्यभ्युपगमात्।

ननु तद्वदिह बाधादर्शनात् तथाभ्युपगम एव निर्मूल इति चेन्न; बाधादर्शनेऽपि देशकालव्यवहितवस्तुवद् घटादिभेदवस्तुनः प्रत्यक्षायोग्यत्वस्यैव तत्र मूलत्वात्। तथा हि—इन्द्रियव्यापारानन्तरं प्रतीयमानो घटादिः सर्वतो भिन्न एव प्रतीयते तदा तत्र घटादिभेदे संशयविपर्ययादर्शनात्। यत्रापि स्थाण्वादौ पुरुषत्वादिसंशयः, तत्रापि तद्व्यतिरेकेभ्यो भेदोऽसन्दिग्धाविपर्यस्तत्वात् प्रकाशते एव। भेदस्य च प्रतियोगिसहोपलम्भनियमवतो न प्रत्यक्षेण ग्रहणं सम्भवति, देशकालव्यवधानेनासन्निकृष्टानामपि प्रतियोगिनां सम्भवात्। भेदज्ञानं प्रतियोग्यंशे संस्कारापेक्षणात् स्मृतिरूपमस्तु, प्रत्यभिज्ञानमिव तत्तांश इति चेन्न; तथापि भेदगतप्रतियोगिवैशिष्ट्यांशे तदभावात्। न च "कनकाचलो भेदप्रतियोगी, वस्तुत्वात्" इतिभेदप्रतियोगिवैशिष्ट्यगोचरानुमित्या तत्संस्कारसम्भवः; भेदज्ञानं विनानुमानप्रवृत्त्ययोगेन[4] आत्माश्रयापत्तेः; पक्ष-

साध्यहेतु-[5]पक्षताद्यभेदभ्रमे सति सिद्धसाधनादिनानुमानाप्रवृत्त्या तद्भेदज्ञान-विघटनाय तद्भेदज्ञानस्यापेक्षितत्वात्[6]। अस्तु तर्हि भेदांश इव प्रतियोगिवैशिष्ट्यांशेऽपि प्रत्यक्षत्वमिति चेन्न; प्रतियोगिनोऽप्रत्यक्षत्वे तद्वैशिष्ट्यप्रत्यक्षायोगात्; सम्बन्धिद्वयप्रत्यक्षं विना सम्बन्धप्रत्यक्षासम्भवात्। तस्मात् प्रत्यक्षायोग्यस्य प्रतियोगिनो भ्रान्तिरूप एव प्रतिभास इति तदेकवित्ति[7]-वेद्यत्वनियतस्य भेदस्य भेदैकवित्ति[8]-वेद्यत्वनियतस्य घटादेश्च भ्रमैकविषयत्वात् प्रत्यक्षं निर्विशेषसन्मात्र-ग्राह्यद्वैतसिद्ध्यनुकूलम्—इति।

न्यायसुधाकृतस्त्वाहुः—घटादेरैन्द्रियकत्वेऽपि "सन् घटः" इत्यादिरधिष्ठानसत्तानुवेध इति न विरोधः। एवम् "नीलो घटः" इत्यादिरधिष्ठान-नैल्यानुवेधः किं न स्यादिति चेन्न; श्रुत्या सद्रूपस्य वस्तुनो जगदुपादानत्व-मुक्तमविरोधात् सर्वसम्मतमिति तदनुवेधेनैव "सन् घटः" इत्यादिप्रतिभासोप-पत्तौ घटादावपि सत्ताकल्पने गौरवम्, तस्य रूपादिहीनत्वान्नैल्यादिकं घटा-दावेव कल्पनीयमिति वैषम्यात्—इति।

संक्षेपशारीरकाचार्यास्त्वाहुः—प्रत्यक्षस्य घटादिसत्त्वग्राहित्वेऽपि परा-ग्विषयस्य प्रत्यक्षादेस्तत्त्वावेदकलक्षणप्रामाण्याभावान्न तद्विरोधेनाद्वैतश्रुत्यादिबाध-शङ्का। अज्ञातबोधकं हि प्रमाणम्। न च प्रत्यक्षादिविषयस्य घटादेरज्ञातत्व-मस्ति, जडे आवरणकृत्याभावेनाज्ञानविषयत्वानुपगमात्। स्वप्रकाशतया प्रसक्त-प्रकाशं ब्रह्मैवाज्ञानविषय इति तद्बोधकमेव तत्त्वावेदकं प्रमाणम्। तदेव प्रमितिविषयः[9]। अत एव श्रुतिरपि "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः"[10], इत्यात्मन एव प्रमेयत्वमिति नियच्छति। न हि "द्रष्टव्यः" इत्यनेन दर्शनं विधीयते, प्रमाणपरतन्त्रस्य तस्य विध्यगोचरत्वात्; किं तु "आत्मा दर्शनार्हः" इति अज्ञातत्वादात्मन एव प्रमेयत्वमुचितं नान्यस्येति नियम्यते—इति।

केचित्तु—घटादिसत्त्वग्राहिणः प्रत्यक्षस्य प्रामाण्ये ब्रह्मप्रमाणन्यूनतानव-गमेऽपि तद्ग्राह्यं सत्त्वमनुगतप्रत्ययात् सत्ताजातिरूपं वा "इहेदानीं घटोऽस्ति" इति देशकालसम्बन्धप्रतीतेः तत्तद्देशकालसम्बन्धरूपं वा "नास्ति घटः" इति

स्वरूपनिषेधप्रतीतेर्घटादिस्वरूपं वा पर्यवस्यति । तच्च स्वमिथ्यात्वेन न विरुध्यते । न हि मिथ्यात्ववादिनापि घटादेः स्वरूपं वा तस्य देशकालसम्बन्धो वा तत्र जात्यादिकं वा नाभ्युपगम्यते, किं तु तेषामबाध्यत्वम् । न चाबाध्यत्वमेव सत्त्वं प्रत्यक्षग्राह्यमस्त्विति वाच्यम्; कालत्रयेऽपि नास्य बाधः इति वर्तमानमात्रग्राहिणा प्रत्यक्षेण ग्रहीतुमशक्यत्वात्—इत्याहुः ।

अन्ये तु—अबाध्यत्वरूपसत्वस्य प्रत्यक्षग्राह्यत्वेऽपि "प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यम्" इतिश्रुत्या[11] प्रधानभूतप्राणग्रहणोपलक्षितस्य कृत्स्नप्रपञ्चस्य ब्रह्मणश्च [12]सत्यत्वोत्कर्षापकर्षप्रतीतेः, सत्यत्वे चाबाध्यत्वरूपे सर्वदैवाबाध्यत्वं किञ्चित्कालमबाध्यत्वमित्येवंविधोत्कर्षापकर्षं विना "राजराजो मन्मथमन्मथः" इत्यादिशब्दतात्पर्यगोचरनियन्तृत्वसौन्दर्यादीनामिव भूयोविषयत्वाल्पविषयत्वादिरूपोत्कर्षापकर्षासम्भवात्, विधान्तरेण तत्सम्भवेऽपि प्रपञ्चस्य ब्रह्मज्ञानबाध्यत्वश्रुत्यन्तरैकार्थ्यादुक्तोत्कर्षापकर्षे एव पर्यवसानाच्च, प्रत्यक्षग्राह्यं घटादिसत्वं यावद्ब्रह्मज्ञानमबाध्यत्वरूपमिति न मिथ्यात्वश्रुतिविरोधः—इत्याहुः ।

अपरे तु—प्रपञ्चस्य सत्यत्वमिथ्यात्वग्राहिणोः श्रुतिप्रत्यक्षयोर्विरोधेऽपि दोषशङ्काकलङ्कितात् प्रथमप्रवृत्तात् प्रत्यक्षान्निर्दोषत्वात्, अपच्छेदन्यायेन परत्वाच्च श्रुतिरेव बलीयसी[13] । "प्राबल्यमागमस्यैव जात्या तेषु त्रिषु स्मृतम्" इति स्मरणाच्च । न च वेदैकगम्यार्थविषयकमिदं स्मरणम्; तत्र प्रत्यक्षविरोधशङ्काभावेन शङ्कितप्रत्यक्षविरोध एव वेदार्थे वेदस्य प्राबल्योक्त्यौचित्यात् ।

"तलवद् दृश्यते व्योम खद्योतो हव्यवाडिव ।
न तलं विद्यते व्योम्नि न खद्योतो हुताशनः ॥
तस्मात् प्रत्यक्षदृष्टेऽपि युक्तमर्थे परीक्षितुम् ।
परीक्ष्य ज्ञापयन्नर्थान्न धर्मात् परिहीयते ॥" [14]

इति नारदस्मृतौ साक्षिप्रकरणे प्रत्यक्षदृष्टस्यापि प्रत्यक्षमविश्वस्य प्रमाणोपदेशादिभिः परीक्षणीयत्वप्रतिपादनाच्च । न हि नभोनैल्यप्रत्यक्षं नभसः शब्दादिषु पञ्चसु शब्दैकगुणत्वप्रतिपादकागमोपदेशमन्तरेण प्रत्यक्षादिना शक्यमपवदितुम् ।

न च नभसि समीपे नैल्यानुपलम्भाद् दूरे तद्धीर्दूरत्वदोषजन्या इति निश्चयेन[15] तद्बाधः; दूरे नैल्यदर्शनात् समीपे तदनुपलम्भस्तुहिनावगुण्ठनानुपलम्भवत् सामीप्यदोषजन्य इत्यपि सम्भवात्; अनुभवबलान्नभोनैल्यमव्याप्यवृत्तीत्युपपत्तेश्च। नापि दूरस्थस्य पुंसो यत्र भूसन्निहिते नभःप्रदेशे नैल्यधीः, तत्रैव समीपं गतस्य तस्या नैल्यबुद्धेः[16] अभावप्रत्यक्षेण बाधः; उपरिस्थितस्यैव नैल्यस्याभ्रनक्षत्रादेरिव दूरत्वदोषाद् भूसन्निधानावभास इत्युपपत्तेः; पृथिव्यादिषु सङ्कीर्णतया प्रतीयमानानां गन्धादीनाम्

"उपलभ्याप्सु चेद्गन्धं केचिद् ब्रूयुरनैपुणाः।
पृथिव्यामेव तं विद्यादपो वायुं च संश्रितम्॥"

इत्यादिभिरागमैरेव व्यवस्थाया वक्तव्यत्वेन प्रत्यक्षादागमप्राबल्यस्य निर्विशङ्कत्वाच्च। न ह्याजानसिद्धं जलोपष्टम्भादिगतं गन्धादि "पृथिवीगुण एव गन्धो न जलादिगुणः" इत्यादिरूपेणास्मदादिभिः प्रत्यक्षेण शक्यं विवेचयितुम्। पृथिव्यादीनां प्रायः परस्परसंसृष्टतयान्यधर्मस्यान्यत्रावभासः सम्भाव्यत इति शङ्कितदोषं प्रत्यक्षं तत्रागमेन शिक्ष्यत इति चेत् तर्हि इहापि ब्रह्मप्रपञ्चयोरुपादानोपादेयभावेन परस्परसंसृष्टतयान्यधर्मस्यान्यत्रावभासः सम्भाव्यत इति शङ्कितदोषं प्रत्यक्षम्

"अस्ति भाति प्रियं रूपं नाम चेत्यंशपञ्चकम्।
आद्यं त्रयं ब्रह्मरूपं जगद्रूपं ततो द्वयम्॥"[17]

इतिवृद्धोक्तप्रकारेणागमेन व्यस्थाप्यतामिति तुल्यम्। न चैवमुपजीव्यविरोधः, आगमप्रमाणेन वर्णपदवाक्यादिस्वरूपांशप्रत्यक्षमुपजीव्यानुपजीव्यतत्सत्यत्वांशोपमर्दनात्—इत्याहुः।

नन्वागमस्य प्रत्यक्षाद् बलीयस्त्वे[18] "यजमानः प्रस्तरः" इत्यत्र प्रत्यक्षाविरोधाय यजमानशब्दस्य प्रस्तरे गौणी वृत्तिर्न कल्पनीया; तथा "सोमेन यजेत" इत्यत्र वैयधिकरण्येनान्वये यागे इष्टसाधनत्वं सोमलतायां यागसाधनत्वं च बोधनीयमिति व्यापारभेदेन वाक्यभेदापत्तेः सामानाधिकरण्येनान्वये वक्तव्ये

प्रत्यक्षाविरोधाय "सोमवता यागेन" इति मत्वर्थलक्षणा न कल्पनीया; उभयत्रापि सत्यपि प्रत्यक्षविरोधे तदनादृत्यागमेन बलीयसा प्रस्तरे यजमानाभेदस्य यागे सोमाभेदस्य च सिद्धिसम्भवात्—इति चेत्,

अत्रोक्तं भामतीनिबन्धे[19]—तात्पर्यवती श्रुतिः प्रत्यक्षात् बलवती, न श्रुतिमात्रम्, मन्त्रार्थवादानां तु स्तुतिद्वारभूतेऽर्थे वाक्यार्थद्वारभूते पदार्थे इव न तात्पर्यम्। तात्पर्याभावे मानान्तराविरुद्धदेवताविग्रहादिकं न[20] तेभ्यः सिध्येत्, तात्पर्यवत्येव[21] शब्दस्य प्रामाण्यनियमात्[22] इति चेन्न; "एतस्यैव रेवतीषु वारवन्तीयमग्निष्टोमसाम कृत्वा पशुकामो ह्येतेन यजेत" इति विशिष्टविधेस्तात्पर्यागोचरेऽपि विशेषणस्वरूपे प्रामाण्यदर्शनेन उक्तनियमासिद्धेः। अत्र हि रेवतीऋगाधारं वारवन्तीयं साम विशेषणम्। न चैतत् सोमादिविशेषणवल्लोकसिद्धम्, येन तद्विशिष्टयागविधिमात्रे प्रामाण्यं वाक्यस्य स्यात्; नापि विशिष्टविधिना विशेषणाक्षेपः, आक्षेपाद्विशेषणप्रतिपत्तौ विशिष्टगोचरो विधिः, तस्मिंश्च सति तेन विशेषणाक्षेपः इति परस्पराश्रयापत्तेः। अतो विशिष्टविधिपरस्यैव वाक्यस्य विशेषणस्वरूपेऽपि प्रामाण्यं वक्तव्यम्। अथ च तत्र न तात्पर्यम्, उभयत्र तात्पर्ये वाक्यभेदापत्तेः। एवमर्थवादानामपि विधेयस्तुतिपराणां स्तुतिद्वारभूतेऽर्थे न तात्पर्यमिति तेभ्यः प्रत्यक्षस्यैव बलवत्त्वात् तदविरोधाय तेषु वृत्त्यन्तरकल्पनम्। "सोमेन यजेत" इत्यत्र विशिष्टविधिपरे वाक्ये सोमद्रव्याभिन्नयागरूपं विशिष्टं विधेयमित्युपगमे तस्य विधेयस्य "दध्ना जुहोति" इत्यादौ विधेयस्य दध्यादेरिव लोकसिद्धत्वाभावेन विशिष्टविधिपराद्वाक्यादेव रेवत्याधारवारवन्तीयविशेषणस्येव विना तात्पर्यं सिद्धिरेष्टव्या। न हि तात्पर्यरहितादागमाद्यागसोमलताभेदग्राहिप्रत्यक्षविरुद्धार्थः सिध्यतीति तत्रापि तदविरोधाय मत्वर्थलक्षणाश्रयणम्। अद्वैतश्रुतिस्तु उपक्रमोपसंहारैकरूप्यादिषड्विधलिङ्गावगमिताद्वैततात्पर्या प्रत्यक्षाद् बलवतीति ततः प्रत्यक्षस्यैव बाधः, न[23] तदविरोधाय श्रुतेरन्यथानयनम्—इति।

विवरणवार्तिके तु प्रतिपादितम्—न तात्पर्यवत्त्वेन श्रुतेः प्रत्यक्षात् प्राबल्यम्; "कृष्णलं श्रपयेत्" इति विधेः श्रपणस्य कृष्णलार्थत्वप्रतिपादने

तात्पर्येऽपि कृष्णले रूपरसपरावृत्तिप्रादुर्भाव[24]-पर्यन्तमुख्यश्रपणसम्बन्धः प्रत्यक्षविरुद्ध इति तदविरोधाय श्रपणशब्दस्य उष्णीकरणमात्रे लक्षणाभ्युपगमात्; "तत्त्वमसि" इतिवाक्यस्य जीवब्रह्माभेदप्रतिपादने तात्पर्येऽपि त्वम्पदवाच्यस्य तत्पदवाच्याभेदः प्रत्यक्षविरुद्ध इति तदविरोधाय निष्कृष्टचैतन्ये लक्षणाभ्युपगमाच्च। अर्थवादानामपि प्रयाजाद्यङ्गविधिवाक्यानामिव स्वार्थप्रमितावनन्यार्थतया प्रमितानामेवार्थानां प्रयोजनवशादन्यार्थतेति प्रयाजादिवाक्यवत्तेषामप्यवान्तरसंसर्गे तात्पर्यमस्त्येव; वाक्यैकवाक्यत्वात्; पदैकवाक्यतायामेव परमवान्तरतात्पर्यानभ्युपगमादिति विवरणाचार्यैर्न्यायनिर्णये व्यवस्थापनेन "यजमानः प्रस्तरः" इत्यादीनामपि मुख्यार्थतात्पर्यप्रसक्तौ प्रत्यक्षाविरोधायैव लक्षणाभ्युपगमाच्च।

कथं तर्हि श्रुतेः प्राबल्यम्? उच्यते—निर्दोषत्वात् परत्वाच्च। श्रुतिमात्रं प्रत्यक्षात् प्रबलं[25] इत्युत्सर्गः। किं तु श्रुतिबाधितमपि प्रत्यक्षं कथंचित् स्वोचितविषयोपहारेण सम्भावनीयम्, निर्विषयज्ञानायोगात्। अत एवाद्वैतश्रुतिविरोधेन तत्त्वावेदनात् प्रच्यावितं प्रत्यक्षं अर्थक्रियासमर्थव्यावहारिकविषयसमर्पणेनोपपाद्यते। किं बहुना? "नेदं रजतम्" इति सर्वसिद्धप्रत्यक्षबाधितमपि शुक्तिरजतप्रत्यक्षमनुभवानुरोधात्[26] पुरोदेशे शुक्तिसंभिन्नरजतोपगमेन समर्थ्यते, न तु तद्विरोधेन व्यवहितमान्तरमसदेव वा रजतं विषय इति परिकल्प्यते। एवं च प्रस्तरे यजमानभेदग्राहिणो यावद्ब्रह्मज्ञानमर्थक्रियासंवादेनानुवर्तमानस्य प्रत्यक्षस्य प्रातिभासिकविषयत्वाभ्युपगमेनोपपादनायोगात् "यजमानः प्रस्तरः" इति श्रुतिबाध्यत्वे सर्वथा निर्विषयत्वं स्यादिति तत्परिहाराय उत्सर्गमपोद्य श्रुतिरेव [27] तत्सिद्धयधिकरणादिप्रतिपादितप्रकारेणान्यथा नीयते। न चाद्वैतश्रुतिप्रत्यक्षयोरिव इह श्रुतिप्रत्यक्षयोस्तात्त्विकव्यावहारिकविषयोपगमेन प्रत्यक्षोपपादनं कर्तुं शक्यम्; ब्रह्मातिरिक्तसकलमिथ्यात्वप्रतिपादकषड्विधतात्पर्यलिङ्गोपपन्नानेकश्रुतिविरुद्धेनैकेनार्थवादेन प्रस्तरे यजमानतादात्म्यस्य तात्त्विकस्य प्रतिपादनासम्भवात्। एवम् "तत्त्वमसि"-वाक्येन त्वंपदवाच्यस्य सर्वज्ञत्वाभोक्तृत्वादिविशिष्टब्रह्मरूपत्वबोधने तत्रासर्वज्ञत्वभोक्तृ[28]-त्वादिप्रत्यक्षमत्यन्तनिरालम्बनं स्यादिति तत्परि-

हाराय अहंकारशबलितस्य भोक्तृत्वादि, ततो निष्कृष्टस्य शुद्धस्य [29] उदासीन-ब्रह्मरूपत्वमितिव्यवस्थामाश्रित्य भागत्यागलक्षणाश्रीयते । एवम् " कृष्णलं श्रपयेत् " इत्यादावपि प्रत्यक्षस्यात्यन्तनिर्विषयत्वप्रसक्तौ तत्परिहाराय श्रुतौ लक्षणा । " नेह नानास्ति किञ्चन " [30] इत्यत्र [31] कथंचिद्विषयोपपादनसम्भवे तु न प्रबलायाः श्रुतेरन्यथानयनमिति न कश्चिदप्यव्यवस्थाप्रसङ्गः ।

अथ वा " कृष्णलं श्रपयेत् " " सोमेन यजेत " इत्यादौ न प्रत्यक्षानुरोधेन लक्षणाश्रयणम्, किं त्वनुष्ठानाशक्त्या । न हि कृष्णले उष्णीकरणमात्रमिव मुख्यः पाकोऽनुष्ठातुं शक्यते ; न वा सोमद्रव्यकरणको याग इव तद्भिन्नो यागः केनचिदनुष्ठातुं शक्यते । न चानुष्ठेयत्वाभिमतस्य प्रत्यक्षविरोध एवानुष्ठानाशक्तिरिति शब्दान्तरेण व्यवह्रियत इति वाच्यम् ; " शशिमण्डलं कान्तिमत् कुर्यात् " इतिविधौ अनुष्ठेयत्वाभिमतस्य शशिमण्डले कान्तिमत्त्वस्य प्रत्यक्षाविरोधेऽप्यनुष्ठानाशक्तिदर्शनेन तस्यास्ततो भिन्नत्वात् । तथा च तत्र तत एव लक्षणाश्रयणम् । तस्मादपच्छेदन्यायादिसिद्धस्य श्रुतिबलीयस्त्वस्य न कश्चिद् बाध इति ।

अथ कथमत्रापच्छेदन्यायप्रवृत्तिः ? [32] उच्यते । यथा ज्योतिष्टोमे बहिष्पवमानार्थं प्रसर्पतामुद्गातुरपच्छेदे सति " यद्युद्गातापच्छिद्येतादक्षिणं यज्ञमिष्ट्वा तेन पुनर्यजेत " इतिश्रुतिनिरीक्षणेन जातोद्गात्रपच्छेदनिमित्तकप्रायाश्चित्तकर्तव्यताबुद्धिः पश्चात् प्रतिहर्त्रपच्छेदे सति " यदि प्रतिहर्तापच्छिद्येत सर्ववेदसं दद्यात् " इतिश्रुतिनिरीक्षणेन जातया तद्विरुद्धप्रतिहर्त्रपच्छेदनिमित्तप्रायश्चित्तकर्तव्यताबुद्ध्या बाध्यते, एवं पूर्वं घटादिसत्यत्वप्रत्यक्षं परया तन्मिथ्यात्वश्रुतिजन्यबुद्ध्या बाध्यते । न च " उदाहृतस्थले पूर्वनैमित्तिककर्तव्यताबुद्धेः परनैमित्तिककर्तव्यताबुद्ध्या बाधेऽपि पूर्वनैमित्तिककर्तव्यताबुद्धिजनकं शास्त्रं यत्रोद्गातृमात्रापच्छेदः उभयोरपि युगपदपच्छेदो वा उद्गात्रपच्छेदस्य परत्वं वा तत्र सावकाशम्, प्रत्यक्षं त्वद्वैतश्रुत्या बाधे विषयान्तराभावान्निरालम्बनं स्यात् " इति वैषम्यं शङ्कनीयम् ; यत्र घटादौ श्रुत्या बाध्यं प्रत्यक्षं प्रवर्तते, तत्रैव व्याव-

हारिकं विषयं लब्ध्वा कृतार्थस्य तस्य परापच्छेदस्थले सर्वथा बाधितस्य पूर्वापच्छेदशास्त्रस्येव विषयान्तरान्वेषणाभावात्, इहापि सर्वप्रत्ययवेद्यब्रह्मसत्तायां सावकाशं प्रत्यक्षमिति वक्तुं शक्यत्वाच्च ।

यत्तु—एकस्मिन्नपि प्रयोगे क्रमिकाभ्यां निमित्ताभ्यां क्रतौ तत्तन्नैमित्तिककर्तव्यतयोर्बदरफले श्यामरक्तरूपयोरिव क्रमेणोत्पादाद् रूपज्ञानद्वयवत् कर्तव्यताज्ञानद्वयमपि प्रमाणमेवेति न परेण पूर्वज्ञानबाधे अपच्छेदन्याय उदाहरणम्, अत एवापच्छेदाधिकरणे [33] "नैमित्तिकशास्त्रस्य ह्ययमर्थः निमित्तोपजननात् प्रागन्यथाकर्तव्योऽपि क्रतुर्निमित्ते सत्यन्यथा कर्तव्यः" इति शास्त्रदीपिकावचनम्[34]—इति,

तन्न । अङ्गस्य सतः कर्तव्यत्वम् । न च पश्चाद्भाविप्रतिहर्त्रपच्छेदवति क्रतौ पूर्ववृत्तोद्गात्रपच्छेदनिमित्तकस्य प्रायश्चित्तस्याङ्गत्वमस्ति ; आहवनीयशास्त्रस्य पदहोमातिरिक्तहोमविषयत्ववत् "यद्युद्गातापच्छिद्येत" इतिशास्त्रस्य पश्चाद्भाविप्रतिहर्त्रपच्छेदरहितक्रतुविषयत्वात् । उक्तं हि न्यायरत्नमालायाम्—

"साधारणस्य शास्त्रस्य विशेषविषयादिना ।
संकोचः क्लृप्तरूपस्य प्राप्तबाधोऽभिधीयते ॥" [35]

इत्युक्तलक्षणप्राप्तबाधविवेचने, "तत्रैवं सति शास्त्रार्थो भवति, पश्चाद्भाव्युद्गात्रपच्छेदविधुरप्रतिहर्त्रपच्छेदवतः क्रतोस्सर्ववेदसदानमङ्गम्, एवमुद्गात्रपच्छेदेऽपि द्रष्टव्यम्" इति [36] ।

यत्तु शास्त्रदीपिकावचनमुदाहृतं तदपि "तेनोत्पन्नमपि पूर्वप्रायश्चित्तज्ञानं मिथ्या भवति, बाधितत्वात्, उत्तरस्य तु न किञ्चिद्बाधकमस्ति" इति[37] पूर्वकर्तव्यताबाध्यत्वप्रतिपादकग्रन्थोपसंहारपठितत्वात्, निमित्तोपजननात्प्राङ्निमित्तोपजननं विना, निमित्तोपजननाभावे सति, अन्यथा कर्तव्योऽपीति कृत्वाचिन्तामात्रपरम् ; न तूत्तरनिमित्तोपजननात्प्राक्पूर्वनैमित्तिककर्तव्यता वस्तुत आसीदित्येवंपरम्; पूर्वग्रन्थसन्दर्भविरोधापत्तेः ।

आस्तां मीमांसकमर्यादा। श्यामरक्तरूपन्यायेन क्रमिककर्तव्यताद्वयोत्पत्त्युपगमे को विरोधः? उच्यते। किं तत् कर्तव्यत्वं यत् परनैमित्तिककर्तव्यतोत्पत्त्या निवर्तेत? न तावत् पूर्वनैमित्तिकस्य कृतिसाध्यत्वयोग्यत्वम्, तस्य पश्चादप्यनपायात्। नापि फलमुखं कृतिसाध्यत्वम्, तस्य पूर्वमप्यजननात्। नापि यदननुष्ठाने क्रतोर्वैकल्यं तत्त्वम्, अङ्गत्वं वा; अननुष्ठाने क्रतुवैकल्यप्रयोजकत्वस्य नियमविशेषरूपत्वेन कर्माङ्गत्वस्य फलोपकारितया सन्निपातितया वा कारणत्वविशेषरूपत्वेन च तयोः कादाचित्कत्वायोगेन स्वाभाविकत्वनिर्वाहाय पश्चाद्भाविविरुद्धापच्छेदाभाववतः क्रतोः पूर्वापच्छेदनैमित्तिकमङ्गम्, तत्रैव तदननुष्ठानं क्रतुवैकल्यप्रयोजकमिति विशेषणीयतया पाश्चात्यापच्छेदान्तरवति क्रतौ पूर्वापच्छेदनैमित्तिके क्रत्वङ्गत्वस्य तदननुष्ठाने क्रतुवैकल्यप्रयोजकत्वस्य वा पाश्चात्यापच्छेदोत्पत्तेः पूर्वमसम्भवात्। न हि वस्तु किञ्चिद्वस्त्वन्तरं प्रति कञ्चित्कालं व्याप्यम्, पश्चान्नेति वा, कञ्चित्कालं कारणं पश्चान्नेति वा क्वचिद् दृष्टं युक्तं वा। नापि कर्तव्यत्वं नाम धर्मान्तरमेवागमापाययोग्यं कल्प्यम्, मानाभावात्, विरुद्धापच्छेदशास्त्रयोः पदाहवनीयशास्त्रवद्व्यवस्थोपपत्तेः। तस्मान्निरालम्बनं क्रमिककर्तव्यताद्वयोत्पत्तिवचः।

ननु चोपक्रमाधिकरणन्यायेन [38] असञ्जातविरोधित्वात् प्रत्यक्षमेवागमाद् बलीयः किं न स्यात्?

उच्यते। यत्रैकवाक्यता प्रतीयते तत्रैकस्मिन्नेवार्थे पर्यवसानेन भाव्यम्, अर्थभेदे प्रतीतैकवाक्यताभङ्गप्रसङ्गात्। अतस्तत्र प्रथममसञ्जातप्रतिपक्षेण "प्रजापतिर्वरुणायाश्वमनयत्" [39] इत्याद्युपक्रमेण परकृतिसरूपार्थवादेन दातुरिष्टौ बुद्धिमधिरोपितायां तद्विरुद्धार्थं "यावतोऽश्वान् प्रतिगृह्णीयात्तावतो वारुणांश्चतुष्कपालान्निर्वपेत्" इत्युपसंहारगतं पदजातमुपसञ्जातप्रतिपक्षत्वाद्यथाश्रुतार्थसमर्थनेन [40] तदेकवाक्यतामप्रतिपद्यमानमेकवाक्यतानिर्वाहाय णिजर्थमन्तर्भाव्य तदानुगुण्येनैवात्मानं लभत इत्युपक्रमस्य प्राबल्यम्। यत्र तु परस्परमेकवाक्यता प्रतीयते तत्र पूर्ववृत्तमविगणय्य लब्धात्मकं विरुद्धार्थकं वाक्यं स्वार्थं बोधयत्ये-

वेति न तत्र पूर्ववृत्तस्य प्राबल्यम् । अत एव षोडशिग्रहवाक्यं पूर्ववृत्तमविगणय्य तदग्रहवाक्यस्यापि स्वार्थबोधकत्वमुपेयते, किंतूभयोर्विषयान्तराभावाद् अगत्या तत्रैव विकल्पानुष्ठानमिष्यते । एवं चाद्वैतागमस्य प्रत्यक्षेणैकवाक्यताशङ्काभावात् पूर्ववृत्तमपि तदविगणय्य स्वार्थबोधकत्वमप्रतिहतम् । तदर्थबोधजनने च,

"पूर्वं परमजातत्वादबाधित्वैव जायते ।
परस्यानन्यथोत्पादान्नाद्याबाधेन सम्भवः ॥" [41]

इत्यपच्छेदन्यायस्यैव प्रवृत्तिः, नोपक्रमन्यायस्य । अत एव लोकेऽपि प्रथमवृत्तं शुक्तिरूप्यप्रत्यक्षमाप्तोपदेशेन बाध्यत इति ।

ननु तथाप्युपजीव्यत्वेन प्रत्यक्षस्यैव प्राबल्यं दुर्वारम् । अपच्छेदशास्त्रयोर्हि न पूर्वं परस्योपजीव्यमिति युक्तः परेण पूर्वस्य बाधः । इह तु वर्णपदादिस्वरूपग्राहकतया मिथ्यात्वबोधकमागमं प्रति प्रत्यक्षस्योपजीव्यत्वाद् आगमस्यैव तद्विरुद्धमिथ्यात्वाबोधकत्वरूपो बाधो युज्यते । न च—मिथ्यात्वश्रुत्या वर्णपदादिसत्यत्वांशोपमर्देऽपि उपजीव्यस्वरूपांशोपमर्दाभावान्नोपजीव्यविरोधः—इति वाच्यम् । "नेह नानास्ति किञ्चन" [42] इत्यादिश्रुतिभिः स्वरूपेणैव प्रपञ्चाभावबोधनात् ।

अत्र केचिदाहुः—"वृषमानय" इत्यादिवाक्यं श्रवणदोषात् "वृषभमानय" इत्यादिरूपेण शृण्वतोऽपि [43] शाब्दप्रमितिदर्शनेन शाब्दप्रमितौ वर्णपदादिप्रत्यक्षं प्रमाभ्रमसाधारणमेवापेक्षितमित्यद्वैतागमेन वर्णपदादिप्रत्यक्षमात्रमुपजीव्यम्, न तत्प्रमा ; तथा च वर्णपदादिस्वरूपोपमर्देऽपि नोपजीव्यविरोधः—इति ।

अन्ये त्वाहुः [44]—शाब्दप्रमितौ वर्णपदादिस्वरूपसिद्ध्यनपेक्षायामप्ययोग्यशब्दात् प्रमित्यनुदयाद्योग्यतास्वरूपसिद्ध्यपेक्षास्ति । तदपेक्षायामपि नोपजीव्यविरोधः ; "नेह नानास्ति" [45] इतिश्रुत्या निषेधेऽपि यावद्ब्रह्मज्ञानमनुवर्तमानस्वार्थक्रियासंवादिनोऽसद्विलक्षणस्य प्रपञ्चस्वरूपस्याङ्गीकारात् ; अन्यथा प्रत्यक्षादीनां व्यावहारिकप्रमाणानां निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । न च "स्वरूपेण निषेधेऽपि

कथं प्रपञ्चस्यात्मलाभः, निषेधस्य प्रतियोग्यप्रतिक्षेपरूपत्वे व्याघातात्" इति वाच्यम्; शुक्तौ "इदं रजतम्," "नेदं रजतम्" इतिप्रतीतिद्वयानुरोधेनाधिष्ठानगताध्यस्ताभावस्य बाधपर्यन्तानुवृत्तिकासद्विलक्षणप्रतियोगिस्वरूपसहिष्णुत्वाभ्युपगमात्। एतेन प्रपञ्चस्य स्वरूपेण निषेधे शशशृङ्गवदसत्त्वमेव स्यादिति निरस्तम्; ब्रह्मज्ञाननिवर्त्यस्वरूपाङ्गीकारेण वैषम्यात्। न च "अस्याध्यस्तस्याधिष्ठाने स्वरूपेण निषेधेऽन्यत्र तस्य स्वरूपेण निषेधः स्वतः सिद्ध इति तस्य सर्वदेशकालसम्बन्धिनिषेधप्रतियोगित्वापत्त्यासत्त्वं दुर्वारम्; सर्वदेशकालसम्बन्धिनिषेधप्रतियोगित्वमसत्त्वम् इत्येवासत्त्वनिर्वचनात्, विधान्तरेण तन्निर्वचनायोगात्" इति वाच्यम्; असतः सर्वदेशकालसम्बन्धिनिषेधप्रतियोगित्वमुपगच्छता तस्य तथात्वे प्रत्यक्षस्य सर्वदेशकालयोः प्रत्यक्षीकरणायोगेन, आगमस्य तादृशागमानुपलम्भेन च प्रमाणयितुमशक्यत्वात्, अनुमानमेव प्रमाणयितव्यमिति तदनुमाने यत् सद्व्यावृत्तलिङ्गं वाच्यं तस्यैव प्रथमप्रतीतस्यासत्त्वनिर्वचनत्वोपपत्तेः—इत्याहुः।

अपरे तु—"नेह नानास्ति" इत्यादिश्रुतेः[46] सत्यत्वेन प्रपञ्चनिषेध एव तात्पर्यम्, न स्वरूपेण; स्वरूपेण निषेधस्य स्वरूपाप्रतिक्षेपकत्वे तस्य तन्निषेधत्वायोगात्, तत्प्रतिक्षेपकत्वे प्रत्यक्षविरोधात्। न च सत्यत्वस्यापि "सन् घटः" इत्यादिप्रत्यक्षसिद्धत्वान्न तेनापि रूपेण निषेधो युक्त इति वाच्यम्; प्रत्यक्षस्य श्रुत्यविरोधाय सत्यत्वाभासरूपव्यावहारिकसत्यत्वविषयत्वोपपत्तेः। न चैवं सति पारमार्थिकसत्यत्वस्य ब्रह्मगतस्य प्रपञ्चे प्रसक्त्यभावात् तेन रूपेण प्रपञ्चनिषेधानुपपत्तिः; यथा शुक्तौ रजताभासप्रतीतिरेव सत्यरजतप्रसक्तिरिति तन्निषेधः, अत एव "नेदं रजतम्, किं तु तत्," "नेयं मदीया गौः, किं तु सैव," "नात्र वर्तमानश्चैत्रः, किं त्वपवरके" इति निषिध्यमानस्यान्यत्र सत्त्वमवगम्यते, एवं सत्यत्वाभासप्रतीतिरेव सत्यत्वप्रसक्तिरिति तन्निषेधोपपत्तेः। अतो वर्णपदयोग्यतादिस्वरूपोपमर्दशङ्काभावान्नापजीव्यविरोधः—इत्याहुः।

अन्ये तु ब्रह्मणि पारमार्थिकसत्यत्वम्, प्रपञ्चे व्यावहारिकसत्यत्वं सत्यत्वाभासरूपम्, शुक्तिरजतादौ प्रातिभासिकसत्यत्वं ततोऽपि निकृष्टमिति सत्ता-

त्रैविध्यं नोपेयते; अधिष्ठानब्रह्मगतपारमार्थिकसत्तानुवेधादेव घटादौ शुक्तिरजतादौ च सत्त्वाभिमानोपपत्त्या सत्यत्वाभासकल्पनस्य निष्प्रमाणकत्वात् । एवं च प्रपञ्चे सत्यत्वप्रतीत्यभावात् तत्तादात्म्यापन्ने ब्रह्मणि तत्प्रतीतेरेवाविवेकेन प्रपञ्चे तत्प्रसक्त्युपपत्तेश्च सत्यत्वेन प्रपञ्चनिषेधे नोपजीव्यविरोधः, न वाप्रसक्तनिषेधनम् ।

न च—ब्रह्मगतपारमार्थिकसत्तातिरेकेण प्रपञ्चसत्त्वाभासानुपगमे व्यवहितसत्यरजतातिरेकेण शुक्तौ रजताभासोत्पत्तिः किमर्थमुपेयते—इति वाच्यम्; व्यवहितस्यासन्निकृष्टस्यापरोक्ष्यासम्भवात् तन्निर्वाहाय तदुपगमात् ।

नन्वेवं प्रतिबिम्बभ्रमस्थलेऽपि ग्रीवास्थमुखातिरेकेण दर्पणे मुखाभासोत्पत्तिरुपेया स्यात्; स्वकीये ग्रीवास्थे मुखे नासाद्यवच्छिन्नप्रदेशापरोक्ष्यसम्भवेऽपि नयनगोलकललाटादिप्रदेशापरोक्ष्यायोगात्, प्रतिबिम्बभ्रमे नयनगोलकादिप्रदेशापरोक्ष्यदर्शनाच्च । न च बिम्बातिरिक्तप्रतिबिम्बाभ्युपगमे इष्टापत्तिः; ब्रह्मप्रतिबिम्बजीवस्यापि ततो भेदेन मिथ्यात्वापत्तेः ।

अत्र विवरणानुसारिणः प्राहुः—[47] ग्रीवास्थे एव मुखे दर्पणोपाधिसन्निधानदोषाद् दर्पणस्थत्वप्रत्यङ्मुखत्वबिम्बभेदानामध्याससम्भवेन न दर्पणे मुखाध्यासः कल्पनीयः, गौरवात्; "दर्पणे मुखं नास्ति" इति संसर्गमात्रबाधात्, मिथ्यावस्त्वन्तरत्वे "नेदं मुखम्" इति स्वरूपबाधापत्तेः; "दर्पणे मम मुखं भाति" इति स्वमुखाभेदप्रत्यभिज्ञानाच्च । न च ग्रीवास्थमुखस्याधिष्ठानस्यापरोक्ष्यासम्भवः; उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां परावृत्त्य बिम्बग्राहित्वनियमाभ्युपगमात्, लतादिवत्[48]; तन्नियमानभ्युपगमे परमाणोः कुड्यादिव्यवहितस्थूलस्यापि चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्गात् । न च "अव्यवहितस्थूलोद्भूतरूपवत एव चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमः, नान्यस्येति नियमः" इति वाच्यम्; बिम्बस्थौल्योद्भूतरूपयोः क्लृप्तेन चाक्षुषज्ञानजननेनोपयोगसम्भवे विधान्तरेणोपयोगकल्पनानुपपत्तेः; कुड्यादिव्यवधानस्य प्रतिहतनयनरश्मिसम्बन्धविघटनं विनैवेह प्रतिबन्धकत्वे तथैव घटप्रत्यक्षादिस्थलेऽपि तस्य प्रतिबन्धकत्वसम्भवेन चक्षुःसन्निकर्षमात्रस्य कारणत्वविलोप-

प्रसङ्गाच्च। दर्पणे मिथ्यामुखाध्यासवादिनापि कारणत्रयान्तर्गतसंस्कारसिद्ध्यर्थं नयनरश्मीनां कदाचित् परावृत्त्य स्वमुखग्राहकत्वकल्पनयैव पूर्वानुभवस्य समर्थनीयत्वाच्च। न च नासादिप्रदेशावच्छिन्नपूर्वानुभवादेव संस्कारोपपत्तिः, तावता नयनगोलकादिप्रतिबिम्बाध्यासानुपपत्तेः; तटाकसलिले तटविटपिसमारूढादृष्टचरपुरुषप्रतिबिम्बाध्यासस्थले कथमपि पूर्वानुभवस्य दुर्वचत्वाच्च। एवं चोपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां बिम्बं प्राप्य तद्ग्राहकत्वेऽवश्यं वक्तव्ये फलबलाद्दर्पणाद्यभिहतानामेव बिम्बं प्राप्य तद्ग्राहकत्वम्, न शिलादिप्रतिहतानाम्; अनतिस्वच्छताम्रादिप्रतिहतानां मलिनोपाधिसम्बन्धदोषान्मुखसंस्थानविशेषाग्राहकत्वम्; साक्षात्सूर्यं प्रेप्सूनामिवोपाधिं प्राप्य निवृत्तानां न तथा सौरतेजसा प्रतिहतिरिति न प्रतिबिम्बसूर्यावलोकने साक्षात्तदवलोकन इवाशक्यत्वम्; जलाद्युपाधिसन्निकर्षे केषाञ्चिदुपाधिप्रतिहतानां बिम्बप्राप्तावपि केषाञ्चित्तदन्तर्गतसिकतादिग्रहणम्;[49] इत्यादिकल्पनान्न कश्चिद्दोषः—इति।

अद्वैतविद्याकृतस्तु प्रतिबिम्बस्य मिथ्यात्वमभ्युपगच्छतां त्रिविधजीववादिनां विद्यारण्यगुरुप्रभृतीनाम्[50] अभिप्रायमेवमाहुः—चैत्रमुखाद् भेदेन तत्सदृशत्वेन च पार्श्वस्थैः स्पष्टं निरीक्ष्यमाणं दर्पणे तत्प्रतिबिम्बं ततो भिन्नं स्वरूपतो मिथ्यैव स्वकरगतादिव रजताच्छुक्तिरजतम्। न च "दर्पणे मम मुखं भाति" इति बिम्बाभेदज्ञानविरोधः स्पष्टभेदद्वित्वप्रत्यङ्मुखत्वादिज्ञानविरोधेनाभेदज्ञानासम्भवात्, "दर्पणे मम मुखम्" इति व्यपदेशस्य स्वच्छायामुखे स्वमुखव्यपदेशवद् गौणत्वाच्च। न चाभेदज्ञानविरोधाद् भेदव्यपदेश एव गौणः किं न स्यादिति शङ्क्यम्; बालानां प्रतिबिम्बे पुरुषान्तरभ्रमस्य हानोपादित्साद्यर्थक्रियापर्यन्तस्यापलपितुमशक्यत्वात्। न च "प्रेक्षावतामपि स्वमुखविशेषपरिज्ञानाय दर्पणाद्युपादानदर्शनाद् अभेदज्ञानमप्यर्थक्रियापर्यन्तम्" इति वाच्यम्; भेदेऽपि प्रतिबिम्बस्य बिम्बसमानाकारत्वनियमविशेषपरिज्ञानादेव तदुपादानोपपत्तेः। यत्तु "नात्र मुखम्" इति दर्पणे मुखसंसर्गमात्रस्य बाधः, न मुखस्येति, तन्न; "नेदं रजतम्" इत्यत्रापि इदमर्थे रजततादात्म्यमात्रस्य

बाधः, न रजतस्येत्यापत्तेः । यदि चेदमंशे रजतस्य तादात्म्येनाध्यासात् "नेदं रजतम्" इति तादात्म्येन रजतस्यैव बाधः, न तादात्म्यमात्रस्य, तदा दर्पणे मुखस्य संसर्गितयाध्यासात् "नात्र मुखम्" इति संसर्गितया मुखस्यैव बाधः, न संसर्गमात्रस्येति तुल्यम् । यत्तु धर्मिणोऽप्यध्यासकल्पने गौरवमिति, तद् [51] रजताभासकल्पनागौरववत् प्रामाणिकत्वान्न दोषः । स्वनेत्रगोलकादि-प्रतिबिम्बभ्रमस्थले बिम्बापरोक्ष्यकल्पनोपायाभावान्नयनरश्मीनामुपाधिप्रतिहतानां बिम्बप्राप्तिकल्पने हि दृष्टविरुद्धं बह्वापद्यते । कथं हि जलसन्निकर्षे [52] केषुचिन्नयनरश्मिष्वप्रतिहतमन्तर्गच्छत्स्वन्ये जलसम्बन्धेनापि प्रतिहन्यमाना नितान्तं मृदवः सकलनयनरश्मिप्रतिघातिनं किरणसमूहं निर्जित्य तन्मध्यगतं सूर्य-मण्डलं प्रविशेयुः ? कथं च चन्द्रावालोकन इव तत्प्रतिबिम्बावलोकनेऽपि अमृत-शीतलतद्बिम्बसन्निकर्षाविशेषे लोचनयोः शैत्याभिव्यक्त्याप्यायनं न स्यात् ? कथं च जलसम्बन्धेनापि प्रतिहन्यमानाः शिलादिसम्बन्धेन न प्रतिहन्येरन् ? तत्प्रतिहत्य परावृत्तौ वा नयनगोलकादिभिर्न संसृज्येरन् ? तत्संसर्गे वा संसृष्टं किं [53] न साक्षात्कारयेयुः ? दोषेणापि विशेषांशग्रहणमात्रं प्रतिबध्यमानं दृश्यते, न तु सन्निकृष्टधर्मिस्वरूपग्रहणमपि ।

[54] प्रतिमुखाध्यासपक्षे तु न किञ्चिद् दृष्टविरुद्धं कल्पनीयम् । तथा हि —अव्यवहितस्थूलोद्भूतरूपस्यैव चाक्षुषाध्यासदर्शनाद्बिम्बगतस्थौल्योद्भूतरूपयोः स्वाश्रयसाक्षात्कारकारणत्वेन क्लृप्तयोः स्वाश्रयप्रतिबिम्बाध्यासेऽपि कारणत्वम्, कुड्याद्यावरणद्रव्यस्य त्वगिन्द्रियादिन्यायेन प्राप्यकारितयावगतनयनसन्निकर्ष-विघटनद्वारा व्यवहितवस्तुसाक्षात्कारप्रतिबन्धकत्वेन क्लृप्तस्य व्यवहितप्रति-बिम्बाध्यासेऽपि विनैव द्वारान्तरं प्रतिबन्धकत्वं च कल्पनीयम् । तत्र को विरोधः क्वचित् कारणत्वादिना क्लृप्तस्य फलबलादन्यत्रापि कारणत्वादिकल्पने ? एते-नोपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां बिम्बप्राप्त्यनुपगमे व्यवहितस्योद्भूतरूपादिरहितस्य च चाक्षुषप्रतिबिम्बभ्रमप्रसङ्ग इति निरस्तम् ।

किं च तदभ्युपगमे एवोक्तदोषप्रसङ्गः । कथम्? साक्षात् सूर्यावलोकन इव विना चक्षुर्विक्षेपमवनतमौलिना निरीक्ष्यमाणे सलिले ततः प्रतिहतानां नयनरश्मीनामूर्ध्वमुत्प्लुत्य बिम्बसूर्यग्राहकत्ववत् तिर्यक् चक्षुर्विक्षेपं विना ऋजुचक्षुषा दर्पणे विलोक्यमाने तत्प्रतिहतानां पार्श्वस्थमुखग्राहकत्ववच्च वदनसाचीकरणाभावेऽप्युपाधिप्रतिहतानां पृष्ठभागव्यवहितग्राहकत्वं तावद्दुर्वारम्; उपाधिप्रतिहतनयनरश्मीनां प्रतिनिवृत्तिनियमं विहाय यत्र बिम्बं तत्रैव गमनोपगमात् । तथा मलिनदर्पणे श्यामतया गौरमुखप्रतिबिम्बस्थले विद्यमानस्यापि बिम्बगतगौररूपस्य चाक्षुषज्ञानेऽनुपयोगितया पीतशङ्खभ्रमन्यायेनारोप्यरूपवैशिष्ट्येनैव बिम्बमुखस्य चाक्षुषत्वं निर्वाह्यमिति तथैव नीरूपस्यापि दर्पणोपाधिश्यामत्ववैशिष्ट्येन चाक्षुषप्रतिबिम्ब[55]-भ्रमविषयत्वमपि दुर्वारम्; स्वतो नीरूपस्यापि नभसोऽध्यस्तनैल्यवैशिष्ट्येन चाक्षुषत्वसंप्रतिपत्तेः । तस्मात् स्वरूपत: प्रतिमुखाध्यासपक्ष एव श्रेयान् । न च तत्रापि पूर्वानुभवसंस्कारदौर्बल्यम्[56]; पुरुषसामान्यानुभवसंस्कारमात्रेण[57] स्वप्नेष्वदृष्टचरपुरुषाध्यासवन्मुखसामान्यानुभवसंस्कारमात्रेण दर्पणेषु मुखविशेषाध्यासोपपत्तेः। इयांस्तु भेदः—स्वप्नेषु शुभाशुभहेत्वदृष्टानुरोधेन पुरुषाकृतिविशेषाध्यासः; इह तु बिम्बसन्निधानानुरोधेन मुखाकृतिविशेषाध्यास इति ।

न च प्रतिबिम्बस्य स्वरूपतो मिथ्यात्वे ब्रह्मप्रतिबिम्बजीवस्यापि मिथ्यात्वापत्तिर्दोषः; प्रतिबिम्बजीवस्य तथात्वेऽप्यवच्छिन्नजीवस्य सत्यतया मुक्तिभाक्त्वोपपत्तेः—इति ।

यत्तु प्रतिबिम्बं दर्पणादिषु मुखच्छायाविशेषरूपतया सत्यमेवेति कस्यचिन्मतम्, तन्न । छाया हि नाम शरीरादेस्तत्तदवयवैरालोके कियद्देशव्यापिनि निरुद्धे तत्र देशे[58] लब्धात्मकं तम एव । न च मौक्तिकमाणिक्यादिप्रतिबिम्बस्य तमोविरुद्धसितलोहितादिरूपवतस्तमोरूपच्छायात्वं युक्तम् । न वा तमोरूपच्छायारहिततपनादिप्रतिबिम्बस्य तथात्वमुपपन्नम् ।

ननु तर्हि प्रतिबिम्बरूपच्छायायास्तमोरूपत्वासम्भवे द्रव्यान्तरत्वमस्तु, क्लृप्तद्रव्यानन्तर्भावे तमोवद् द्रव्यान्तरत्वकल्पनोपपत्तेरिति चेत्, किं तद् द्रव्यान्तरं प्रतीयमानरूपपरिमाणसंस्थानविशेषप्रत्यङ्मुखत्वादिधर्मयुक्तं[59] तद्रहितं वा स्यात्? अन्त्ये न तेन द्रव्यान्तरेण रूपविशेषादिघटितप्रतिबिम्बोपलम्भनिर्वाह इति व्यर्थं तत्कल्पनम्। प्रथमे तु कथमेकस्मिन्नल्पपरिमाणे दर्पणे युगपदसंकीर्णतया प्रतीयमानानां महापरिमाणानामनेकमुखप्रतिबिम्बानां सत्यतानिर्वाहः? कथं च निबिडावयवानुस्यूते दर्पणे तथैवावतिष्ठमाने तदन्तर्हनुनासिकाद्यनेकनिम्नोन्नतप्रदेशवतो द्रव्यान्तरस्योत्पत्तिः? किं च सितरक्तपीताद्यनेकवर्णादिमतः प्रतिबिम्बस्योत्पत्तौ दर्पणमध्ये स्थितं तत्सन्निहितं न तादृशं कारणमस्ति। यद्युच्येत, "उपाधिमध्यविश्रान्तियोग्यपरिमाणानामेव प्रतिबिम्बानां महापरिमाणज्ञानं तादृशनिम्नोन्नतादिज्ञानं च भ्रम एव, यथापूर्वं दर्पणतदवयवावस्थानाविरोधेन तादृक्प्रतिबिम्बोत्पादनसमर्थं च किञ्चित् कारणं कल्प्यम्" इति, तर्हि शुक्तिरजतमपि सत्यमस्तु। तत्रापि शुक्तौ यथापूर्वं स्थितायामेव तत्तादात्म्यापन्नरजतोत्पादनसमर्थं किञ्चित्कारणं परिकल्प्य तस्य रजतस्य दोषत्वाभिमतकारणसहकृतेन्द्रियग्राह्यत्वनियमवर्णनोपपत्तेः, किं शुक्तिरजतमसत्यम्, प्रतिबिम्बः सत्यः इत्यर्धजरतीन्यायेन? न च तथा सति रजतमिति दृश्यमानायाः शुक्तेरग्नौ प्रक्षेपे रजतवद्[60] द्रवीभावापत्तिः; अनलकस्तूरिकादिप्रतिबिम्बस्यौष्ण्यसौरभादिराहित्यवच्छुक्तिरजतस्य द्रवीभावयोग्यताराहित्योपपत्तेः। अथोच्येत "नेदं रजतम्, मिथ्यैव रजतमभात्" इति सर्वसंप्रतिपन्नबाधान्न शुक्तिरजतं सत्यम् इति; तर्हि "दर्पणे मुखं नास्ति, मिथ्यैवात्र दर्पणे मुखमभात्" इत्यादिसर्वसिद्धबाधात् प्रतिबिम्बमप्यसत्यमित्येव युक्तम्। तस्मादसङ्गतः प्रतिबिम्बसत्यत्ववादः।

ननु तन्मिथ्यात्ववादोऽप्ययुक्तः, शुक्तिरजत इव कस्यचिदन्वयव्यतिरेकशालिनः कारणस्याज्ञानस्य निवर्तकस्य ज्ञानस्य वानिरूपणात्।

अत्र केचित्—यद्यपि सर्वात्मनाधिष्ठानज्ञानानन्तरमपि जायमाने प्रतिबिम्बाध्यासे नाधिष्ठानावरणमज्ञानमुपादानम् न वाधिष्ठानविशेषांशज्ञानं निवर्तकम्,

तथाप्यधिष्ठानाज्ञानस्यावरणशक्त्यंशेन निवृत्तावपि विक्षेपशक्त्यंशेनानुवृत्तिसम्भवात् तदेवोपादानम्; बिम्बोपाधिसन्निधिनिवृत्तिसचिवं चाधिष्ठानज्ञानं सोपादानस्य तस्य निवर्तकम्—इति।

अन्ये तु—ज्ञानस्य विक्षेपशक्त्यंशं विहायावरणशक्त्यंशमात्रनिवर्तकत्वं न स्वाभाविकम्, ब्रह्मज्ञानेन मूलाज्ञानस्य शुक्त्यादिज्ञानेनावस्थाज्ञानस्य चावरणशक्त्यंशमात्रनिवृत्तौ तस्य विक्षेपशक्त्या सर्वदानुवृत्तिप्रसङ्गात्। न च तद्बिम्बोपाधिसन्निधिरूपविक्षेपशक्त्यंशनिवृत्तिप्रतिबन्धकप्रयुक्तं तत्[61]; बिम्बोपाधिसन्निधानात् प्रागेव बिम्बचैत्रमुखे दर्पणसंसर्गाद्यभावे दर्पणे चैत्रमुखाभावे वा प्रत्यक्षतोऽवगम्यमाने विक्षेपशक्त्यंशस्यापि निवृत्त्यवश्यम्भावेन तत्काले तयोः सन्निधाने सत्युपादानाभावेन प्रतिबिम्बभ्रमाभावप्रसङ्गात्। अतो मूलाज्ञानमेव प्रतिबिम्बाध्यासोपादानम्। न चात्राप्युक्तदोषतौल्यम्, पराग्विषये वृत्तिपरिणामानां[62] स्वस्वविषयावच्छिन्नचैतन्यप्रदेशे मूलाज्ञानावरणशक्त्यंशाभिभावकत्वेऽपि तदीयविक्षेपशक्त्यंशानिवर्तकत्वात्; अन्यथा तत्प्रदेशस्थितव्यावहारिकविक्षेपाणामपि विलयापत्तेः। न च प्रतिबिम्बस्य मूलाज्ञानकार्यत्वे व्यावहारिकत्वापत्तिः, अविद्यातिरिक्तदोषाजन्यत्वस्य व्यावहारिकत्वप्रयोजकत्वात्; प्रकृते च तदतिरिक्तबिम्बोपाधि[63] सन्निधानदोषसद्भावेन प्रातिभासिकत्वोपपत्तेः। न च "एवं सति बिम्बोपाधिसन्निधिनिवृत्तिसहकृतस्याप्यधिष्ठानज्ञानस्य प्रतिबिम्बाध्यासानिवर्तकत्वप्रसङ्गः, तन्मूलाज्ञाननिवर्तकत्वाभावात्" इति वाच्यम्; विरोधाभावात्; ब्रह्माज्ञानानिवर्तकत्वेऽपि तदुपादानकप्रतिबिम्बाध्यासविरोधिविषयकतयाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानस्य प्रतिबन्धक-[64] विरहसचिवस्य तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः; अवस्थाज्ञानोपादानत्वपक्षेऽपि तस्य प्राचीनाधिष्ठानज्ञाननिवर्तितावरणशक्तिकस्य समानविषयत्वभङ्गेन प्रतिबन्धकाभावकालीनाधिष्ठानज्ञानेन निवर्तयितुमशक्यतया प्रतिबिम्बाध्यासमात्रस्यैव तन्निवर्त्यत्वस्योपेयत्वात्। अथ वा स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकब्रह्मज्ञाननिवर्त्य एवायमध्यासोऽस्तु। व्यावहारिकत्वापत्तिस्त्वविद्यातिरिक्तदोषजन्यत्वेन प्रत्युक्ता—इत्याहुः।

एवं स्वप्नाध्यासस्याप्यनवच्छिन्नचैतन्येऽहङ्कारोपहितचैतन्ये वावस्थारूपाज्ञानशून्येऽध्यासात्,

"सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानं यद् बीजं स्वप्नबोधयोः।"

इत्याचार्याणां स्वप्नजाग्रत्प्रपञ्चयोरेकाज्ञानकार्यत्वोक्तेश्च मूलाज्ञानकार्यतया स्वोपादाननिवर्तकब्रह्मज्ञानैकबाध्यस्याविद्यातिरिक्तनिद्रादिदोषजन्यतयैव प्रातिभासिकत्वम्—इति केचित्।

अन्ये तु—"बाध्यन्ते चैते रथादयः स्वप्नदृष्टाः प्रबोधे"[65] इति भाष्योक्तेः, "अविद्यात्मकबन्धप्रत्यनीकत्वाद् जाग्रद्बोधवत्[66]" इति विवरणदर्शनात्, उत्थितस्य स्वप्नमिथ्यात्वानुभवाच्च जाग्रद्बोधः स्वप्नाध्यासनिवर्तक इति ब्रह्मज्ञानेतरज्ञानबाध्यतयैव तस्य प्रातिभासिकत्वम्। न च "अधिष्ठानयाथात्म्यागोचरं स्वोपादानाज्ञानानिवर्तकं ज्ञानं कथमध्यासनिवर्तकं स्यात्" इति वाच्यम्; रज्जुसर्पाध्यासस्य स्वोपादानाज्ञाननिवर्तकाधिष्ठानयाथात्म्यज्ञानेनेव तत्रैव स्वानन्तरोत्पन्नदण्डभ्रमेणापि निवृत्तिदर्शनात्—इत्याहुः।

अपरे तु—जाग्रद्भोगप्रदकर्मोपरमे सति जाग्रत्प्रपञ्चद्रष्टारं प्रतिबिम्बरूपं व्यावहारिकं जीवं तद्दृष्टं जाग्रत्प्रपञ्चमप्यावृत्य जायमानो निद्रारूपो मूलाज्ञानस्यावस्थाभेदः स्वाप्नप्रपञ्चाध्यासोपादानम्, न मूलाज्ञानम्। न च निद्राया अवस्थाज्ञानरूपत्वे मानाभावः; मूलाज्ञानेनावृतस्य[67] जाग्रत्प्रपञ्चद्रष्टुर्व्यावहारिकजीवस्य "मनुष्योऽहम्, ब्राह्मणोऽहम्, देवदत्तपुत्रोऽहम्" इत्यादिना स्वात्मानमसन्दिग्धाविपर्यस्तमभिमन्यमानस्य तदीयचिरपरिचयेन तं प्रति सर्वदानावृतैकरूपस्यानुभूतस्वपितामहात्ययादिजाग्रत्प्रपञ्चवृत्तान्तस्य च स्वप्नकाले केनचिदावरणाभावे जाग्रद्दशायामिव स्वप्नेऽपि "व्याघ्रोऽहम्[68], शूद्रोऽहम्, यज्ञदत्तपुत्रोऽहम्" इत्यादिविभ्रमस्य स्वपितामहजीवद्दशादिभ्रमस्य चाभावप्रसङ्गेन निद्राया एव तत्कालोत्पन्नव्यावहारिकजगज्जीवावरकाज्ञानावस्थाभेदरूपत्वसिद्धेः। न चैवं जीवस्याप्यावृतत्वात् स्वप्नप्रपञ्चस्य द्रष्टृभावप्रसङ्गः; स्वप्नप्रपञ्चस्य[69] सह द्रष्टुर्जीवस्यापि प्रातिभासिकाध्यासात्। एवं च पुनर्जाग्रद्भोगप्रदकर्मोद्भूते

बोधे व्यावहारिकजीवस्वरूपज्ञानात् स्वोपादाननिद्रारूपाज्ञाननिवर्तकादेव स्वाप्नप्रपञ्चबाधः । न चैवं तद्द्रष्टुः प्रातिभासिकजीवस्यापि ततो बाधे "स्वप्ने करिणमन्वभूवम्" इत्यनुसन्धानं न स्यादिति वाच्यम्; व्यावहारिकजीवे प्रातिभासिकजीवस्याध्यस्ततया तदनुभवाद् व्यावहारिकजीवस्यानुसन्धानोपगमेऽप्यतिप्रसङ्गाभावात्—इति [70]।

नन्वनवच्छिन्नचैतन्येऽहङ्कारोपहितचैतन्ये [71] वा स्वाप्नप्रपञ्चाध्यास इति प्रागुक्तं पक्षद्वयमप्ययुक्तम्; आद्ये स्वाप्नगजादेरहङ्कारोपहितसाक्षिणो विच्छिन्नदेशत्वेन [72] सुखादिवदन्तःकरणवृत्तिसंसर्गमनपेक्ष्य तेन प्रकाशनस्य चक्षुरादीनामुपरततया वृत्त्युदयासम्भवेन तत्संसर्गमपेक्ष्य तेन प्रकाशनस्य चायोगात्; द्वितीये 'इदं रजतम्' इतिवत् 'अहं गजः' इति वा 'अहं सुखी' इतिवत् 'अहं गजवान्' इति वाध्यासप्रसङ्गात् ।

अत्र केचिदाद्यपक्षं समर्थयन्ते—अहङ्कारानवच्छिन्नचैतन्यं न देहाद्बहिः स्वाप्नप्रपञ्चस्याधिष्ठानमुपेयते, किं तु तदन्तरेव । अत एव दृश्यमानपरिमाणोचितदेशसम्पत्त्यभावात् स्वाप्नगजादीनां मायामयत्वमुच्यते । एवं चान्तःकरणस्य देहाद्बहिरस्वातन्त्र्याज्जागरणे बाह्यशुक्तीदमंशादिगोचरवृत्त्युत्पादाय चक्षुराद्यपेक्षायामपि देहान्तरन्तःकरणस्य स्वतन्त्रस्य स्वयमेव वृत्तिसम्भवात् [73] देहान्तरन्तःकरणवृत्त्यभिव्यक्तस्यानवच्छिन्नचैतन्यस्याधिष्ठानत्वे न काचिदनुपपत्तिः । अत एव यथा जागरणे सम्प्रयोगजन्यवृत्त्यभिव्यक्तशुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्यस्थिताविद्या रूप्याकारेण विवर्तते, तथा स्वप्नेऽपि देहस्यान्तरन्तःकरणवृत्तौ निद्रादिदोषोपेतायामभिव्यक्तचैतन्यस्थाविद्या अदृष्टोद्बोधितनानाविषयसंस्कारसहिता प्रपञ्चाकारेण विवर्ततामिति [74] विवरणोपन्यासे [75] भारतीतीर्थवचनम्—इति ।

अन्ये तु—अनवच्छिन्नचैतन्यं न वृत्त्यभिव्यक्तं सत् स्वाप्नप्रपञ्चस्याधिष्ठानम् । अशब्दमूलकानवच्छिन्नचैतन्यगोचरवृत्त्युदयासम्भवादहङ्काराद्यवच्छिन्नचैतन्य एवाहमाकारवृत्त्युदयदर्शनात् । तस्मात् स्वतोऽपरोक्षमहङ्काराद्यनवच्छिन्नचैतन्यं तदधिष्ठानम् । अत एव संक्षेपशारीरके [76] —

"अपरोक्षरूपविषयभ्रमधीरपरोक्षमास्पदमपेक्ष्य भवेत् ।
मनसा स्वतो नयनतो यदि वा स्वप्नभ्रमादिषु तथा प्रथितेः ॥"

इति श्लोकेनापरोक्षाध्यासापेक्षितमधिष्ठानापरोक्ष्यं क्वचित् स्वतः क्वचिन्मानसवृत्त्या क्वचिद् बहिरिन्द्रियवृत्त्येत्यभिधाय,

"स्वतोऽपरोक्षा चितिरत्र विभ्रमस्तथाऽपि रूपाकृतिरेव जायते ।
मनोनिमित्तं स्वपने मुहुर्मुहुर्विनाऽपि चक्षुर्विषयं स्वमास्पदम् ॥
मनोऽवगम्येऽप्यपरोक्षताबलात्तथाऽम्बरे रूपमुपोल्लिखन् भ्रमः ।
सितादिभेदैर्बहुधा समीक्ष्यते यथाक्षगम्ये रजतादिविभ्रमे ॥"

इत्याद्यनन्तरश्लोकेन स्वप्नाध्यासे स्वतोऽधिष्ठानापरोक्ष्यमुदाहृतम् । न च "अहङ्कारानवच्छिन्नचैतन्यमात्रमावृतमिति वृत्तिमन्तरेण न तदभिव्यक्तिः" इति वाच्यम् । ब्रह्मचैतन्यमेवावृतमविद्याप्रतिबिम्बजीवचैतन्यमहङ्कारानवच्छिन्नमप्यनावृतमित्युपगमात् । एवं चाहङ्कारानवच्छिन्नचैतन्येऽध्यस्यमाने स्वाप्नगजादौ तत्समनियताधिष्ठानगोचरान्तःकरणादिवृत्तिकृताभेदाभिव्यक्त्या प्रमातृचैतन्यस्यापि "इदं पश्यामि" इति व्यवहारः—इत्याहुः ।

अपरे तु द्वितीयपक्षं समर्थयन्ते—अहङ्कारावच्छिन्नचैतन्यमधिष्ठानमित्यहङ्कारस्य विशेषणभावेनाधिष्ठानकोटिप्रवेशो नोपेयते, किं त्वहङ्कारोपहितं तत्प्रतिबिम्बरूपचैतन्यमात्रं[77] अधिष्ठानमिति ; अतो न "अहं गजः" इत्याद्यनुभवप्रसङ्गः—इति ।

एवं शुक्तिरजतमपि शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्यप्रतिबिम्बे वृत्तिमदन्तःकरणगतेऽध्यस्यते, शुक्तीदमंशावच्छिन्नबिम्बचैतन्ये सर्वसाधारणे तस्याध्यासे सुखादिवदनन्यवेद्यत्वाभावप्रसङ्गात्—इति केचित् ।

केचित्तु बिम्बचैतन्य एव तदध्यासमुपेत्य यदीयाज्ञानोपादानकं यत् तत्तस्यैव प्रत्यक्षम्, न जीवान्तरस्येत्यनन्यवेद्यत्वमुपपादयन्ति ।

ननु शुक्तिरजताध्यासे चाक्षुषत्वानुभवः साक्षाद्वाधिष्ठानज्ञानद्वारा तदपेक्षणाद्वा समर्थ्यते ; स्वाप्नगजादिचाक्षुषत्वानुभवः कथं समर्थनीयः ?

उच्यते । न तावत् तत्समर्थनाय स्वाप्नदेहवद्विषयवच्चेन्द्रियाणामपि प्रातिभासिको विवर्तः शक्यते वक्तुम्, प्रातिभासिकस्याज्ञातसत्त्वाभावात्; इन्द्रियाणां चातीन्द्रियाणां सत्त्वेऽज्ञातसत्त्वस्य वाच्यत्वात् । नापि व्यावहारिकाणामेवेन्द्रियाणां स्वस्वगोलकेभ्यो निष्क्रम्य स्वाप्नदेहमाश्रित्य स्वस्वविषयग्राहकत्वं वक्तुं शक्यते, स्वप्नसमये तेषां व्यापारराहित्यरूपोपरतिश्रवणात्; व्यावहारिकस्य स्पर्शनेन्द्रियस्य स्वोचितव्यावहारिकदेशसम्पत्तिविधुरान्तःशरीरे स्वाधिकपरिमाणकृत्स्नस्वाप्नशरीरव्यापित्वायोगाच्च; तदेकदेशाश्रयत्वे च तस्य स्वाप्नजलावगाहनजन्यसर्वाङ्गीणशीतस्पर्शानिर्वाहात् । अत एव स्वप्ने जाग्रदिन्द्रियाणामुपरतावपि तैजसव्यवहारोपयुक्तानि सूक्ष्मशरीरावयवभूतानि सूक्ष्मेन्द्रियाणि सन्तीति तैः स्वाप्नपदार्थानामैन्द्रियकत्वमित्युपपादनशङ्कापि निरस्ता; जाग्रदिन्द्रियव्यतिरिक्तसूक्ष्मेन्द्रियाप्रसिद्धेः ।

किंच "अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिः" [78] इति जागरे आदित्यादिज्योतिर्व्यतिकराच्चक्षुरादिवृत्तिसञ्चाराच्च दुर्विवेकमात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वमिति स्वप्नावस्थामधिकृत्य तत्रात्मनः स्वयंज्योतिष्ट्वं प्रतिपादयति [79], अन्यथा तस्य सर्वदा स्वयंज्योतिष्ट्वेन "अत्र" इति वैयर्थ्यात् । तत्र यदि स्वप्नेऽपि चक्षुरादिवृत्तिसञ्चारः कल्प्येत तदा तत्रापि जागरे इव तस्य स्वयंज्योतिष्ट्वं दुर्विवेकं स्यादित्युदाहृता श्रुतिः पीड्येत ।

ननु स्वप्ने चक्षुराद्युपरमकल्पनेऽप्यन्तःकरणमनुपरतमास्त इति परिशेषासिद्धेर्न स्वयंज्योतिष्ट्वविवेकः । मैवम् । "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्" [80] इत्यधिकरणे न्यायनिर्णयोक्तरीत्या [81] अन्तःकरणस्य चक्षुरादिकरणान्तरनिरपेक्षस्य ज्ञानासाधनत्वाद्वा, [82] तत्त्वप्रदीपिकोक्तरीत्या [83] स्वप्ने तस्यैव गजाद्याकारेण परिणामेन ज्ञानकर्मतयावस्थितत्वेन तदानीं ज्ञानसाधनत्वायोगाद्वा परिशेषोपपत्तेः । न च स्वप्नेऽन्तःकरणवृत्त्यभावे उत्थितस्य स्वप्नदृष्टगजाद्यनुसन्धानानुपपत्तिः; सुषुप्तिक्लृप्तयाविद्यावृत्त्या तदुपपत्तेः; "सुषुप्तौ तदवस्थोपहितमेव स्वरूपचैतन्यमज्ञानसुखादिप्रकाशः [84]; उत्थितस्यानुसन्धानमुपाधिभूतावस्थाविनाशजन्य-

संस्कारेण " इति वेदान्तकौमुद्यभिमते सुषुप्तावविद्यावृत्त्यभावपक्षे इहापि स्वाप्नगजादिभासकचैतन्योपाधिभूतस्वप्नावस्थाविनाशजन्यसंस्कारादनुसन्धानोपपत्तेश्च ।

अथ वा "तदेतत् सत्त्वं येन स्वप्नं पश्यति" इत्यादिश्रुतेरस्तु स्वप्नेऽपि कल्पतरूक्तरीत्या [85] स्वाप्नगजादिगोचरान्तःकरणवृत्तिः । न च तावता परिशेषासिद्धिः, अन्तःकरणस्य "अहम्" इति गृह्यमाणस्य सर्वात्मना जीवैक्येनाध्यस्ततया लोकदृष्ट्या तस्य तद्व्यतिरेकाप्रसिद्धेः परिशेषार्थं चक्षुरादिव्यापाराभावमात्रस्यैवापेक्षितत्वात्; प्रसिद्धदृश्यमात्रं दृगवभासयोग्यमिति निश्चयसत्त्वेन परिशेषार्थमन्यानपेक्षणात् । तस्मात् सर्वथापि स्वप्ने चक्षुरादिव्यापारासम्भवात् स्वाप्नगजादौ चाक्षुषत्वाद्यनुभवो भ्रम एव ।

ननु स्वप्नेऽपि चक्षुरुन्मीलने गजाद्यनुभवस्तन्निमीलने नेति जागर इव गजाद्यनुभवस्य चक्षुरुन्मीलनाद्यनुविधानं प्रतीयत इति चेत [86] "चक्षुषा रजतं [87] पश्यामि" इत्यनुभववदयमपि कश्चित् स्वाप्नभ्रमो भविष्यति, यत् केवलसाक्षिरूपे स्वाप्नगजाद्यनुभवे चक्षुराद्यनुविधानं तदनुविधायिनी वृत्तिर्वाध्यस्यते । किमिव हि दुर्घटमपि भ्रमं माया न करोति [88], विशेषतो निद्रारूपेण परिणता, यस्या माहात्म्यात् स्वप्ने रथः प्रतीतः क्षणेन मनुष्यः प्रतीयते, स च क्षणेन मार्जारः, स्वप्नद्रष्टुश्च न पूर्वापरविरोधानुसन्धानम्? तस्मादन्वयाद्यनुविधानप्रतीतितौल्येऽपि जाग्रद्गजाद्यनुभव एव चक्षुरादिजन्यो न स्वाप्नगजाद्यनुभवः ।

दृष्टिसृष्टिवादिनस्तु—कल्पितस्याज्ञातसत्त्वमनुपपन्नम् [89] इति कृत्स्नस्य जाग्रत्प्रपञ्चस्य दृष्टिसमसमयां सृष्टिमुपेत्य घटादिदृष्टेश्चक्षुःसन्निकर्षानुविधानप्रतीतिं दृष्टेः पूर्वं घटाद्यभावेनासङ्गच्छमानां [90] स्वप्नवदेव समर्थयमाना जाग्रद्गजाद्यनुभवोऽपि न चाक्षुषः—इत्याहुः [91] ।

ननु दृष्टिसृष्टिमवलम्ब्य कृत्स्नस्य जाग्रत्प्रपञ्चस्य कल्पितत्वोपगमे कस्तस्य कल्पकः—निरुपाधिरात्मा वा, अविद्योपहितो वा? नाद्यः; मोक्षेऽपि साधनान्तर-

निरपेक्षस्य कल्पकस्य सत्त्वेन प्रपञ्चानुवृत्त्या संसाराविशेषप्रसङ्गात् । न द्वितीयः, अविद्याया अपि कल्पनीयत्वेन तत्कल्पनात्प्रागेव कल्पकसिद्धेर्वक्तव्यत्वात् ।

अत्र केचिदाहुः—पूर्वपूर्वकल्पिताविद्योपहित उत्तरोत्तराविद्याकल्पकः । अनिदंप्रथमत्वाच्च कल्पककल्पनाप्रवाहस्य नानवस्थादोषः । न च "अविद्याया अनादित्वोपगमाच्छुक्तिरजतवत् कल्पितत्वं न युज्यते, अन्यथा साद्यनादिविभागानुपपत्तेः" इति वाच्यम् ; यथा स्वप्नकल्प्यमानं गोपुरादि किञ्चित् पूर्वसिद्धत्वेन कल्प्यते, किञ्चित्तदानीमुत्पाद्यमानत्वेन, एवं जागरेऽपि किञ्चित् कल्प्यमानं सादित्वेन कल्प्यते, किञ्चिदन्यथेति तावता साद्यनादिविभागोपपत्तेः । एतेन कार्यकारणविभागोऽपि व्याख्यातः—इति ।

अन्ये तु—वस्तुतोऽनाद्येवाविद्यादि, तत्र दृष्टिसृष्टिर्नोपेयते, किं तु ततोऽन्यत्र प्रपञ्चमात्रे—इत्याहुः ।

नन्वेवमपि श्रुतिमात्रप्रतीतस्य वियदादिसर्गतत्क्रमादेः कः कल्पकः ? न कोऽपि । किमालम्बना तर्हि "आत्मन आकाशः सम्भूतः" [92] इत्यादिश्रुतिः ?

निष्प्रपञ्चब्रह्मात्मैक्यावलम्बनेत्यवेहि । अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चब्रह्मप्रतिपत्तिर्भवतीति [92a] तत्प्रतिपत्त्युपायतया श्रुतिषु सृष्टिप्रलयोपन्यासो न तात्पर्येणेति भाष्याद्युद्घोषः । व्यर्थस्तर्हि तात्पर्याभावे वियत्प्राणपादयोर्वियदादिसर्गतत्क्रमादिविषयश्रुतीनां परस्परविरोधपरिहाराय यत्नः । न व्यर्थः, न्यायव्युत्पत्त्यर्थ[93]मभ्युपेत्य तत्प्रवृत्तेः । उक्तं हि शास्त्रदर्पणे—

"श्रुतीनां सृष्टितात्पर्यं स्वीकृत्येदमिहेरितम् ।
ब्रह्मात्मैक्यपरत्वात्तु तासां तन्नैव विद्यते ॥" इति ।[94]

ज्योतिष्टोमादिश्रुतिबोधितानुष्ठानात् फलसिद्धिः स्वाप्नश्रुतिबोधितानुष्ठानप्रयुक्तफलसंवादतुल्या । ज्योतिष्टोमादिश्रुतीनां च सत्त्वशुद्धिद्वारा ब्रह्मणि तात्पर्यान्नाप्रामाण्यम् [95] इत्यादिदृष्टिसृष्टिव्युत्पादनप्रक्रियाप्रपञ्चस्त्वाकरग्रन्थेषु द्रष्टव्यः । अयमेको दृष्टिसमसमया विश्वसृष्टिरिति दृष्टिसृष्टिवादः ।

अन्यस्तु—दृष्टिरेव विश्वसृष्टिः, दृश्यस्य दृष्टिभेदे प्रमाणाभावात् ;

" ज्ञानस्वरूपमेवाहुर्जगदेतद्विचक्षणाः ।

अर्थस्वरूपं भ्राम्यन्तः पश्यन्त्यन्ये कुदृष्टयः ॥"

इति स्मृतेश्च—इति सिद्धान्तमुक्तावल्यादिदर्शितो दृष्टिसृष्टिवादः ।

द्विविधेऽपि दृष्टिसृष्टिवादे मनःप्रत्ययमलभमानाः केचिदाचार्याः सृष्टिदृष्टिवादं [95a]रोचयन्ते । श्रुतिदर्शितेन क्रमेण परमेश्वरसृष्टमज्ञातसत्तायुक्तमेव विश्वं तत्तद्विषयप्रमाणावतरणे तस्य तस्य दृष्टिसिद्धिरिति । न च—एवं प्रपञ्चस्य कल्पितत्वाभावे श्रुत्यादिप्रतिपन्नसृष्टिप्रलयादिमतः प्रत्यक्षादिप्रतिपन्नार्थक्रियाकारिणश्च तस्य सत्यत्वमेवाभ्युपगतं स्यात्—इति वाच्यम् ; शुक्तिरजतादिवत् सम्प्रयोगसंस्कारदोषरूपेणाधिष्ठानज्ञानसंस्कारदोषरूपेण वा कारणत्रयेणाजन्यतया कल्पनासमसमयत्वाभावेऽपि ज्ञानैकनिवर्त्यत्वरूपस्य सदसद्विलक्षणत्वरूपस्य प्रतिपन्नोपाधिगतत्रैकालिकनिषेधप्रतियोगित्वरूपस्य वा मिथ्यात्वस्याभ्युपगमात् ; सत्यत्वपक्षे प्रपञ्चे उक्तरूपमिथ्यात्वाभावेन ततो भेदात् ।

नन्वेवमहङ्कारतद्धर्माणामप्युक्तरूपमिथ्यात्वं वियदादिवत् कल्पितत्वाभावेऽपि सिध्यतीति भाष्यटीकाविवरणेषु [96] तदध्यासे कारणत्रितयसम्पादनादियत्नो [97] व्यर्थ इति चेत्, [98]

अहङ्कारादीनामपि केवलसाक्षिवेद्यतया शुक्तिरजतवत् प्रातिभासिकत्वमभिमतमिति चित्सुखाचार्याः [99] ।

अभ्युपेत्यवादमात्रं तत्, "अद्वितीयाधिष्ठानब्रह्मात्मप्रमाणस्य चैतन्यस्य"[100] इत्यादितत्रत्यकारणत्रितयसम्पादनग्रन्थस्य चैतन्यस्य प्रमाकरणत्वे वेदान्तकरणत्वादिकल्पनाभङ्गप्रसङ्गेन प्रौढिवादत्वस्य स्फुटत्वादिति रामाद्वयाचार्याः ।

ननु दृष्टिसृष्टिवादे सृष्टिदृष्टिवादे च मिथ्यात्वसम्प्रतिपत्तेः कथं मिथ्याभूतस्यार्थक्रियाकारित्वम् ?

स्वप्नवदिति ब्रूमः । ननु स्वाप्नजलादिसाध्यावगाहनादिरूपार्थक्रिया असत्यैव[101] । किंतु जाग्रज्जलादिसाध्या सा सत्या ? अविशिष्टमुभयत्रापि स्वसमानसत्ताकार्थक्रियाकारित्वम् [102] इति केचित् ।

अद्वैतविद्याचार्यास्त्वाहुः—स्वाप्नपदार्थानां न केवलं प्रबोधबाध्यार्थक्रियामात्रकारित्वम्, स्वाप्नाङ्गनाभुजङ्गमादीनां तदबाध्यसुखभयादिजनकत्वस्यापि दर्शनात् । स्वाप्नविषयजन्यस्यापि हि सुखभयादेः प्रबोधानन्तरं न बाधोऽनुभूयते, प्रत्युत प्रबोधानन्तरमपि मनःप्रसादशरीरकम्पनादिना सह तदनुवृत्तिदर्शनात् प्रागपि सत्त्वमेवावसीयते । अत एव प्राणिनां पुनरपि सुखजनकविषयगोचरस्वप्ने वाञ्छा, अतादृशे च स्वप्ने प्रद्वेषः । सम्भवति च स्वप्ने ज्ञानवद् अन्तःकरणवृत्तिरूपस्य सुखभयादेरुदयः । न च "स्वाप्नाङ्गनादिज्ञानमेव सुखादिजनकम्, तच्च सदेव" इति वाच्यम्; तस्यापि दर्शनस्पर्शनादिवृत्तिरूपस्य स्वप्नप्रपञ्चसाक्षिण्यध्यस्तस्य कल्पनामात्रसिद्धत्वात् । न ह्युपरतेन्द्रियस्य चक्षुरादिवृत्तयः सत्याः सम्भवन्ति । न च "तद्विषयापरोक्ष्यमात्रं सुखजनकम्, तच्च साक्षिरूपं सदेव" इति वाच्यम्; दर्शनात् स्पर्शने, कामिन्याः पदा स्पर्शनात्पाणिना स्पर्शने, भुजङ्गस्यामर्मस्थले स्पर्शनान्मर्मस्थले स्पर्शने च सुखविशेषस्य भयविशेषस्य चानुभवसिद्धत्वेन स्वप्नेऽपि तत्तत्सुखभयादिविशेषस्य कल्पितदर्शनस्पर्शनादिविशेष [103]-जन्यत्वस्य वक्तव्यत्वात्—इति ।

तथा जागरे घटादिप्रकाशनक्षमतत्रत्यपुरुषान्तरनिरीक्ष्यमाणालोकवत्यपवरके सद्यः प्रविष्टेन कल्पितस्य सन्तमसस्य प्रसिद्धसन्तमसोचितार्थक्रियाकारित्वं दृष्टम्; तेन तं प्रति घटाद्यावरणम्, दीपाद्यानयने तदपसरणम्, तन्नयने पुनरावरणमित्यादि दर्शनात्—इत्यपि केचित् ।

अन्ये तु—पानावगाहनाद्यर्थक्रियायां जलादिस्वरूपमात्रमुपयोगि, न तद्गतं सत्यत्वम्; तस्य कारणत्वतदवच्छेदकत्वयोरभावादिति किं तेन? न चैवं सति मरुमरीचिकोदकशुक्तिरजतादेरपि प्रसिद्धोदकाद्युचितार्थक्रियाकारित्वप्रसङ्गः । मरीचिकोदकादावुदकत्वादिजातिर्नास्तीति तद्विषयकभ्रमस्य उदकशब्दोल्लेखित्वं तदुल्लेखिपूर्वानुभवसंस्कारजन्यत्वप्रयुक्तमिति तत्त्वशुद्धिकारादिमते तत्तदर्थक्रियाप्रयोजकोदकत्वादिजात्यभावादेव तदप्रसङ्गात् ।

तत्राप्युदकत्वादिजातिरस्ति, अन्यथा तद्वैशिष्ट्योल्लेखिभ्रमविरोधात्, उदकाद्यर्थिनस्तत्र प्रवृत्त्यभावप्रसङ्गाच्चेति प्रातिभासिके पूर्वदृष्टसजातीयत्वव्यवहा-

रानुरोधिनां मते, क्वचिदधिष्ठानविशेषज्ञानेन समूलाध्यासनाशात्, क्वचिदधिष्ठान-सामान्यज्ञानोपरमेण केवलाध्यासनाशात्, क्वचित् गुञ्जापुञ्जादौ चक्षुषा वह्न्या-द्यध्यासस्थले दाहपाकादिप्रयोजकस्योष्णस्पर्शादेरनध्यासाच्च तत्र तत्रार्थक्रिया-भावोपपत्तेः; क्वचित् कासाञ्चिदर्थक्रियाणामिष्यमाणत्वाच्च; मरीचिकोदकादि-व्यावर्तकस्यार्थक्रियोपयोगिरूपस्य वक्तव्यत्वे च श्रुतिविरुद्धं प्रत्यक्षादिना दुर्ग्रहं त्रिकालाबाध्यत्वं विहाय दोषविशेषाजन्यरजतत्वादेरेव रजताद्युचितार्थक्रियो-पयोगिरूपस्य वक्तुं शक्यत्वाच्च; तस्मान्मिथ्यात्वेऽप्यर्थक्रियाकारित्वसम्भवान्मिथ्यैव प्रपञ्चः न सत्यः—इति।

ननु मिथ्यात्वस्य प्रपञ्चधर्मस्य सत्यत्वे ब्रह्माद्वैतक्षतेस्तदपि मिथ्यैव वक्तव्य-मिति कुतः प्रपञ्चस्य सत्यत्वक्षतिः, मिथ्याभूतं ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न निष्प्रपञ्चत्व-विरोधीति त्वदुक्तरीत्या मिथ्याभूतमिथ्यात्वस्य सत्यत्वाविरोधात्?

अत्रोक्तमद्वैतदीपिकायाम्[105]—वियदादिप्रपञ्चसमानस्वभावं मिथ्यात्वम्। तच्च धर्मिणः सत्यत्वप्रतिक्षेपकम्। धर्मस्य स्वविरुद्धधर्मप्रतिक्षेपकत्वे हि उभय-वादिसिद्धं धर्मिसमसत्त्वं तन्त्रम्, न पारमार्थिकत्वम्; अघटत्वादिप्रतिक्षेपके[106] घटत्वादावस्माकं पारमार्थिकत्वासम्प्रतिपत्तेः। ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं न धर्मिसमसत्ताक-मिति न निष्प्रपञ्चत्वप्रतिक्षेपकम्। अत एव मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे तद्वि-रोधिनोऽप्रातिभासिकस्य प्रपञ्चसत्यत्वस्य पारमार्थिकत्वं स्यादिति निरस्तम्; धर्मि-समसत्ताकस्य मिथ्यात्वस्य व्यावहारिकत्वे धर्मिणोऽपि व्यावहारिकत्वनियमात्।

अथ वा, यो यस्य स्वविषयसाक्षात्कारानिवर्त्यो धर्मः, स तत्र स्वविरुद्ध-धर्मप्रतिक्षेपकः; शुक्तौ शुक्तितादात्म्यं तद्विषयसाक्षात्कारानिवर्त्यं अशुक्तित्व-विरोधि, तत्रैव रजततादात्म्यं तन्निवर्त्यमरजतत्वाविरोधि,[107] इति व्यवस्थादर्शनात्। एवं च प्रपञ्चमिथ्यात्वं कल्पितमपि प्रपञ्चसाक्षात्कारानिवर्त्यमिति सत्यत्वप्रति-क्षेपकमेव। ब्रह्मणः सप्रपञ्चत्वं तु ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यमिति न निष्प्रपञ्चत्वप्रति-क्षेपकमिति।

एतेन—शब्दगम्यस्य ब्रह्मणः सत्यत्वे शब्दयोग्यतायाः शाब्दधीप्रामा-ण्यस्य च सत्यत्वं वक्तव्यम्, प्रातिभासिकयोग्यतावतानाप्तवाक्येन व्यावहारिका-

र्थस्य व्यावहारिकयोग्यतावताग्निहोत्रादिवाक्येन तात्त्विकार्थस्य वा सिद्ध्यभावेन योग्यतासमानसत्ताकस्यैव शब्दार्थस्य सिद्धिनियमात्; अर्थाबाधरूपप्रामाण्यस्यासत्यत्वे अर्थस्य सत्यत्वायोगाच्च; तथा च ब्रह्मातिरिक्तसत्यवस्तुसत्त्वेन द्वैतावश्यम्भाव इति वियदादिप्रपञ्चोऽपि सत्योऽस्तु—इति निरस्तम्; व्यावहारिकस्यार्थक्रियाकारित्वस्य व्यवस्थापितत्वेन व्यावहारिकयोग्यताया अपि सत्यब्रह्मसिद्धिसम्भवात्; ब्रह्मपरे वेदान्ते सत्यादिपदसत्त्वाद् ब्रह्मसत्यत्वसिद्धेः; अग्निहोत्रादिवाक्ये तादृशपदाभावात्, तत्सत्त्वेऽपि प्रबलब्रह्माद्वैतश्रुतिविरोधात् तदसिद्धिरित्येव वैषम्योपपत्तेः; शब्दार्थयोग्यतयोः समानसत्ताकत्वनियमस्य निष्प्रमाणकत्वात्; घटज्ञानप्रामाण्यस्या[108]-घटघटितत्ववत्[109] सत्यभूतब्रह्मज्ञानप्रामाण्यस्यापि तदतिरिक्तघटितत्वेन[110] मिथ्यात्वोपपत्तेश्च। तस्माद् आरम्भणाधिकरणोक्तन्यायेन[111] कृत्स्नस्य वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वं वज्रलेपायते।

ननु आरम्भणशब्दादिभि[112]-रचेतनस्य वियदादिप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वसिद्धावपि चेतनानामपवर्गभाजां मिथ्यात्वायोगाद् अद्वितीये ब्रह्मणि समन्वयो न युक्तः। न च तेषां ब्रह्माभेदः प्रागुक्तो युक्तः, परस्परभिन्नानां तेषामेकेन ब्रह्मणाभेदासम्भवात्। न च तद्भेदासिद्धिः, सुखदुःखादिव्यवस्थया तत्सिद्धेरिति चेत्—

न, तेषामभेदेऽपि उपाधिभेदादेव तद्व्यवस्थोपपत्तेः।

ननु उपाधिभेदेऽपि तदभेदानपायात् कथं व्यवस्था? न ह्याश्रयभेदेनोपपादनीयो विरुद्धधर्मासङ्करस्तदतिरिक्तस्य कस्यचिद्भेदोपगमेन सिध्यति।

अत्र केचिदाहुः—सिध्यत्येवान्तःकरणोपाधिभेदेन सुखदुःखादिव्यवस्था। "कामस्संकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्ह्रीर्धीर्भीरित्येतत्सर्वं मन एव",[113] "विज्ञानं यज्ञं तनुते"[114] इत्यादिभिः श्रुतिभिस्तस्यैव निखिलानर्थाश्रयत्वप्रतिपादनात्, "असङ्गो ह्ययं पुरुषः",[115] "असङ्गो न हि सज्जते"[116] इत्यादिश्रुतिभिः चेतनस्य सर्वात्मनौदासीन्यप्रतिपादनाच्च। न चैवं सति कर्तृत्वादिबन्धस्य चैतन्यसामानाधिकरण्यानुभवविरोधः, अन्तःकरणस्य चेतनतादात्म्येनाध्यस्ततया

तद्धर्माणां चैतन्यसामानाधिकरण्यानुभवोपपत्तेः । न च "अन्तःकरणस्य कर्तृत्वादिबन्धाश्रयत्वे चेतनः संसारी न स्यात्" इति वाच्यम्; कर्तृत्वादिबन्धाश्रयाहङ्कारग्रन्थितादात्म्याध्यासाधिष्ठानभाव एव तस्य संसारः इत्युपगमात्; तावतैव भीषणत्वाश्रयसर्पतादात्म्याध्यासाधिष्ठाने रज्ज्वादौ "अयं भीषणः" इत्यभिमानवद् आत्मनोऽनर्थाश्रयत्वाभिमानोपपत्तेः; एतदभिप्रायेणैव "ध्यायतीव लेलायतीव",[117] "अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते"[118] इत्यादिश्रुतिस्मृतिदर्शनाच्च ।

न च "एकस्मिन्नेवात्मनि विचित्रसुखदुःखाश्रयतत्तदन्तःकरणानामध्यासाद् आत्मन्याभिमानिकसुखदुःखादिव्यवस्थैवमपि न सिध्यति" इति वाच्यम्; आध्यासिकतादात्म्यापन्नान्तःकरणगतानर्थजातस्येव तद्गतपरस्परभेदस्यापि अभिमानत आत्मीयतया आत्मनो यादृशमनर्थभाक्त्वं तादृशेन भेदेन तद्व्यवस्थोपपत्तेः। एतेन सुखदुःखादीनामन्तःकरणधर्मत्वेऽपि तदनुभवः साक्षिरूप इति तस्यैकत्वात् सुखदुःखानुभवरूपभोगव्यवस्था न सिध्यतीति निरस्तम्; तत्तदन्तःकरणतादात्म्यापत्त्या तत्तदन्तःकरणभेदेन भेदवत एव साक्षिणस्तत्तदन्तःकरणसुखदुःखाद्यनुभवरूपत्वेन तद्व्यवस्थाया अप्युपपत्तेः—इति ।

अन्ये तु—जडस्य कर्तृत्वादिबन्धाश्रयत्वानुपपत्तेः "कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्"[119] इति चेतनस्यैव तदाश्रयत्वप्रतिपादकसूत्रेणा-[120] न्तःकरणे चिदाभासो बन्धाश्रयः, तस्य चासत्यस्य बिम्बाद्भिन्नस्य प्रत्यन्तःकरणभेदाद्भिद्वद्विद्वत्सुखिदुःखिकर्त्रकर्त्रादिव्यवस्था । न चैवमध्यस्तस्य[121] बन्धाश्रयत्वे बन्धमोक्षयोर्वैयधिकरण्यापत्तिः; अस्य चिदाभासस्यान्तःकरणावच्छिन्ने स्वरूपतस्सत्यतया मुक्त्यन्वयिनि पारमार्थिकजीवेऽध्यस्ततया कर्तृत्वाश्रयचिदाभासतादात्म्याध्यासाधिष्ठानभावस्तस्य बन्ध इत्युपगमात्—इत्याहुः ।

अपरे तु—"आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः"[122] इति सहकारित्वेन देहेन्द्रियैस्तादात्म्येन मनसा च युक्तस्य चेतनस्य भोक्तृत्वश्रवणादन्तःकरणभेदेन तद्विशिष्टभेदाद् व्यवस्था । न चैवं विशिष्टस्य बन्धः शुद्धस्य मोक्ष इति

वैयधिकरण्यम्, विशिष्टगतस्य बन्धस्य विशेष्येऽनन्वयाभावात्, विशिष्टस्यानतिरेकात्—इत्याहुः ।

इतरे तु—अस्तु केवलश्चेतनः कर्तृत्वादिबन्धाश्रयः, स्फाटिकलौहित्यन्यायेनान्तःकरणस्य तद्विशिष्टस्य वा कर्तृत्वाद्याश्रयस्य सन्निधानाच्चेतनेऽपि कर्तृत्वाद्यन्तराध्यासोपगमात् । न च तस्यैकत्वाद् व्यवस्थानुपपत्तिः; उपाधिभेदादेव तदुपपत्तेः । न च "अन्यभेदादन्यत्र विरुद्धधर्मव्यवस्था न युज्यते" इति वाच्यम्; मूलाग्ररूपोपाधिमात्रेण[123] वृक्षे संयोगतदभावव्यवस्थादर्शनात्[124]; तत्तत्पुरुषकर्णपुटोपाधिभेदेन श्रोत्रभावमुपगतस्याकाशस्य तत्र तत्र शब्दोपलम्भकत्वानुपलम्भकत्वतारमन्द्रेष्टानिष्ट[125]-शब्दोपलम्भकत्वादिवैचित्र्यदर्शनाच्च—इत्याहुः ।

एके तु—यद्याश्रयभेदादेव विरुद्धधर्मव्यवस्थोपपादनीया[126] तदा चेतने निष्कृष्टे एवोपाधिवशाद् भेदकल्पनास्तु, अकल्पिताश्रयभेद एव व्यवस्थाप्रयोजक इति क्वाप्यसम्प्रतिपत्तेः; मणिमुकुरकृपाणाद्युपाधिकल्पितेन भेदेन मुखे श्यामावदातवर्तुलदीर्घभावादिधर्माणाम्, अङ्गुल्युपष्टम्भोपाधिकल्पितेन भेदेन दीपे पाश्चात्यपौरस्त्यादिधर्माणां[127] च व्यवस्थासम्प्रतिपत्तेः—इत्याहुः[128] ।

एवमुपाधिवशाद् व्यवस्थोपपादने सम्भाविते जीवानां परस्परसुखाद्यननुसन्धानप्रयोजक उपाधिः क इति निरूपणीयम् ।

अत्र केचिदाहुः—भोगायतनाभेदतद्भेदावनुसन्धानाननुसन्धानप्रयोजकोपाधी, शरीरावच्छिन्नवेदनायास्तदवच्छिन्नेनानुसन्धानात् चरणावच्छिन्नवेदनाया हस्तावच्छिन्नेनाननुसन्धानाच्च; हस्तावच्छिन्नोऽहं पादावच्छिन्नवेदनामनुभवामीत्यप्रत्ययात् । कथं तर्हि चरणलग्नकण्टकोद्धाराय हस्तव्यापारः? नायं हस्तव्यापारः हस्तावच्छिन्नानुसन्धानात्, किं त्ववयवावयविनोश्चरणशरीरयोर्भेदासत्त्वेन[129] चरणावच्छिन्नवेदना शरीरावच्छिन्नेन "अहं चरणे वेदानावान्" इत्यनुसन्धीयते इति तदनुसन्धानात् । एवं चैत्रमैत्रशरीरयोरभेदाभावात् चैत्रशरीरावच्छिन्नवेदना मैत्रशरीरावच्छिन्नेन नानुसन्धीयते; नाप्युभयशरीरानुस्यूतावयव्यन्तरावच्छिन्नेनानुसन्धीयते, उभयानुस्यूतस्यावयविनो भोगायतनस्त्वै[130]-वाभावादिति न चैत्रशरीरलग्नकण्टकोद्धाराय मैत्रशरीरव्यापारप्रसङ्गः—इति ।

अन्ये तु—विश्लिष्टोपाधिभेदोऽननुसन्धानप्रयोजकः । तथा च हस्तावच्छिन्नस्य चरणावच्छिन्नवेदनानुसन्धानाभ्युपगमेऽपि न दोषः । न चैवं सति गर्भस्थस्य मातृसुखानुसन्धानप्रसङ्गः ; एकस्मिन्नवयविन्यवयवभावेनाननुप्रविष्टयोर्विश्लिष्टशब्देन विवक्षितत्वात्, मातृगर्भशरीरयोस्तथात्वात्—इत्याहुः । न च

"उद्यदायुधदोर्दण्डाः पतितस्वशिरोऽक्षिभिः ।
पश्यन्तः पातयन्ति स्म कबन्धा अप्यरीनिह ॥"[131]

इतिभारतोक्त्या विश्लेषेऽप्यनुसन्धानमवगतमिति वाच्यम्; तत्रापि शिरःकबन्धयोरेकस्मिन् अवयविन्यवयवभावेनानुप्रविष्टचरत्वात्; शिरश्छेदनानन्तरं मूर्छामरणयोरन्यतरावश्यंभावेन दृष्टविरुद्धार्थस्य तादृशवचनस्य कैमुत्यन्यायेन योधोत्साहातिशयप्रशंसापरत्वात्; तादृक्प्रभावयुक्तपुरुषविशेषविषयत्वेन भूतार्थवादत्वेऽपि निरुक्तस्योत्सर्गतोऽननुसन्धानतन्त्रत्वाविघाताच्च । अत एवोक्तवक्ष्यमाणपक्षेषु योगिनां जातिस्मराणां च शरीरान्तरवृत्तान्तानुसन्धाने न दोषप्रसक्तिः ।

अपरे तु शरीरैक्यभेदावनुसन्धानतदभावप्रयोजकोपाधी, बाल्यभवान्तरानुभूतयोरनुसन्धानतदभावदृष्टेः । न च बाल्ययौवनयोरपि शरीरभेदः शङ्कनीयः, प्रत्यभिज्ञानात् । न च परिमाणभेदात् तद्भेदावगमः ; एकस्मिन् वृक्षे मूलाग्रभेदेनेव कालभेदेनैकस्मिन्ननेकपरिमाणान्वयोपपत्तेः[132] । नन्ववयवोपचयमन्तरेण न परिमाणभेदः, अवयवाश्च पश्चादापतन्तो न पूर्वसिद्धशरीरं परियुज्यन्त [133] इति परिमाणभेदे शरीरभेद आवश्यक इति चेत्, न; प्रदीपारोपणसमसमयसौधोदरव्यापिप्रभामण्डलविकासतत्पिधानसमसमयतत्सङ्कोचाद्यनुरोधिनः[134], परमाणुप्रक्रियारम्भवादस्यानभ्युपगमात्; विवर्तवादे चैन्द्रजालिकदर्शितशरीरवद् विनैवावयवोपचयं मायया शरीरस्य वृद्ध्युपपत्तेः—इत्याहुः ।

इतरे त्वन्तःकरणाभेदतद्भेदाभ्यामनुसन्धानाननुसन्धानव्यवस्थामाहुः । अयं च पक्षः प्रागुपपादितः ।

केचित्त्वज्ञानानि जीवभेदोपाधिभूतानि नानेति स्वीकृत्य तद्भेदाभेदाभ्यां अनुसन्धानाननुसन्धानव्यवस्थामाहुः ।

अत्र केचित् "अंशो नानाव्यपदेशात्" इत्यधिकरणे[135] "अदृष्टानियमात्"[136] "अभिसन्ध्यादिष्वपि चैवम्"[137] "प्रदेशादिति चेन्नान्तर्भावात्"[138] इतिसूत्रतद्भाष्यरीतिमनुसृत्य एकस्मिन्नात्मन्युपाधिभेदेन व्यवस्थानुपगमे कणभुगादिरीत्यात्मभेदवादेऽपि व्यवस्थानुपपत्तितौल्यमाहुः। तथा हि—चैत्रचरणलग्नकण्टकेन चैत्रस्य वेदनोत्पादनसमये अन्येषामप्यात्मनां कुतो वेदना न जायते, सर्वात्मनां सर्वगतत्वेन चैत्रशरीरान्तर्भावाविशेषात्? न च यस्य शरीरे कण्टकवेधादि तस्यैव वेदना नान्येषां इति व्यवस्था; सर्वात्मसन्निधावुत्पद्यमानं शरीरं कस्यचिदेव नान्येषामिति नियन्तुमशक्यत्वात्। न च यददृष्टोत्पादितं यच्छरीरं तत्तदीयं इति नियमः, अदृष्टस्यापि नियमासिद्धेः। यदा हि तददृष्टोत्पादनाय केनचिदात्मना संयुज्यते मनः संयुज्यत एव तदाऽन्यैरपि; कथं कारणसाधारण्ये क्वचिदेव तददृष्टमुत्पद्येत? ननु मनस्संयोगमात्रसाधारण्येऽपि "अहमिदं फलं प्राप्नवानि"[139] इत्यभिसन्धिरदृष्टोत्पादककर्मानुकूलकृतिरित्येवमादि व्यवस्थितमिति तत एवादृष्टनियमो भविष्यतीति चेत्, न; अभिसन्ध्यादीनामपि साधारणमनस्संयोगादिनिष्पाद्यतया व्यवस्थित्यसिद्धेः। ननु स्वकीयमनस्संयोगोऽभिसन्ध्यादिकारणमिति मनस्संयोग एवासाधारणो भविष्यतीति, न; नित्यं सर्वात्मसंयुक्तं मनः कस्यचिदेव स्वमिति नियन्तुमशक्यत्वात्। न चादृष्टविशेषादात्मविशेषाणां मनसस्स्वस्वामिभावसिद्धिः, तस्याप्यदृष्टस्य पूर्ववद्व्यवस्थित्यसिद्धेः। नन्वात्मनां विभुत्वेऽपि तेषां प्रदेशविशेषा एव बन्धभाज इति आत्मान्तराणां चैत्रशरीरे तत्प्रदेशविशेषाभावात् सुखदुःखादिव्यवस्था भविष्यतीति, न; यस्मिन् प्रदेशे चैत्रः सुखाद्यनुभूय तस्मात् प्रदेशादपक्रान्तस्तस्मिन्नेव मैत्रे समागते तस्यापि तत्र सुखदुःखादिदर्शनेन शरीरान्तरे आत्मान्तरप्रदेशविशेषस्याप्यन्तर्भावात्। तस्मादात्मभेदेऽपि व्यवस्था दुरुपपादैव। कथंचित्तदुपपादने च श्रुत्यनुरोधाल्लाघवाच्चैकात्म्यमङ्गीकृत्य तत्रैव तदुपपादनं कर्तुं युक्तम्—इति।

सन्तु तर्ह्यणव एवात्मानो यदि विभुत्वे व्यवस्था न सुवचा। मैवम्; आत्मनामणुत्वे कदाचित् सर्वाङ्गीणसुखोदयस्य करशिरश्चरणाधिष्ठानस्य चानुपपत्तेः।

यदत्रार्वाचीनकल्पनम्—उत्क्रान्तिगत्यागतिश्रवणान्यथानुपपत्त्या "अणुर्ह्येवैष आत्मा यं वा एते सिनीतः पुण्यं च पापं च", "वालाग्रशतभागस्य"[140] इत्यादिश्रुतिषु साक्षादणुत्वश्रवणेन च अणव एव जीवाः। तेषामणुत्वेऽपि ज्ञानसुखादीनां प्रदीपप्रभान्यायेन आश्रयातिरिक्तप्रदेशविशेषव्यापिगुणतया न सर्वाङ्गीणसुखानुपलब्धिः[141]। "द्रोणं बृहस्पतेर्भागम्"[142] इत्यादिस्मृत्यनुरोधेन जीवानामंशसत्त्वात् करशिरश्चरणाद्यनुगतेषु सुखदुःखादियौगपद्यं कायव्यूहगतेषु योगिनां भोगवैचित्र्यं चेति न काचिदनुपपत्तिः। एवं च जीवानामणुत्वेनासङ्करात् सुखदुःखादिव्यवस्था, विभोरीश्वराद् भेदश्च—इति।

अत्रोक्तमद्वैतदीपिकायाम्[143]—एवमपि कथं व्यवस्थासिद्धिः, चैत्रस्य पादे वेदना शिरसि सुखम् इति स्वांशभेदगतसुखदुःखानुसन्धानवन्मैत्रगतसुखदुःखानुसन्धानस्यापि दुर्वारत्वात्? अविशेषो हि चैत्रजीवात्तदंशयोर्मैत्रस्य च भेदः; कायव्यूहस्थले वियुज्यान्यत्र संसरणसमर्थानामंशानां जीवाद्भेदावश्यंभावात्, अंशांशिनोस्त्वया भेदाभेदाभ्युपगमाच्च।

न च शुद्धभेदोऽननुसन्धानप्रयोजक इति वाच्यम्। शुद्धत्वं हि भेदस्यांशांशिभावासहचरितत्वं अभेदासहचरितत्वं वा स्यात्। नाद्यः; "अंशो ह्येष परमस्य", "ममैवांशो जीवलोके"[144] "अंशो नानाव्यपदेशात्"[145] इति श्रुतिस्मृतिसूत्रैर्जीवस्य ब्रह्मांशत्वप्रतिपादनेन ब्रह्मजीवयोर्भोगसाङ्कर्यप्रसङ्गात्।

ननु जीवांशानां जीवं प्रतीव जीवस्य ब्रह्म प्रति नांशत्वम्, किं तु चन्द्रबिम्बस्य गुरुबिम्बः शतांशः इतिवत् सदृशत्वे सति ततो न्यूनत्वमात्रं औपचारिकांशत्वमिति चेत्, किंतदतिरेकेण मुख्यमंशत्वं जीवांशानां जीवं प्रति, यदत्राननुसन्धानप्रयोजकशरीरे निवेश्यते? न तावत् पटं प्रति तन्तूनामिवारम्भकत्वम्, जीवस्यानादित्वात्; नापि महाकाशं प्रति घटाकाशादीनामिव प्रदेशत्वम्, टङ्कच्छिन्नपाषाणशकलादीनामिव खण्डत्वं वा; अणुत्वेन निष्प्रदेशत्वादच्छेद्यत्वाच्च। भिन्नाभिन्नद्रव्यत्वमंशत्वमभिमतमिति चेत्, न; तथा सति जीवेश्वरयोर्जीवानां च भोगसाङ्कर्यप्रसङ्गात्; स्वतो भिन्नानां तेषां चेतनत्वादिना

अभेदस्यापि त्वयाङ्गीकारात्; समूहसमूहिनोर्भेदाभेदवादिनस्तव मते एकसमूहान्तर्गतजीवानां परस्परमप्यभेदसत्त्वाच्च, स्वाभिन्नसमूहाभिन्नेन स्वस्याप्यभेदस्य दुर्वारत्वात्; "यदि संयोगादीनां जातेश्चानेकाश्रितत्वं स्यात्, तदा गुणगुण्यादेरभेदाद् घटाभिन्नसंयोगाभिन्नपटादेरपि घटाभेदः प्रसज्येत" इत्यादि वदता त्वया तदभिन्नाभिन्नस्य तदभेदनियमाभ्युपगमात्। न च जीवान्तरसाधारणचेतनत्वादिधर्मैकरूप्यैकसमूहान्तर्गतत्वादिप्रयुक्ताभेदविलक्षणमभेदान्तरमंशांशिनोरस्ति भेदेऽप्यनुसन्धानप्रयोजकम्, यदत्रानतिप्रसङ्गाय विवक्ष्येत; तथा सति तस्यैव विशिष्य निर्वक्तव्यत्वापत्तेः। धर्मैकरूप्याद्यप्रयुक्तत्वमंशांशिनोरभेदे विशेष इति चेत्, न; जीवतदंशयोश्चेतनत्वादिधर्मैकरूप्यसत्त्वेनैकशरीरावच्छेदे कायव्यूहमेलने च समूहत्वेन च तयोरभेदे धर्मैकरूप्यादिप्रयुक्तत्वस्यापि सद्भावात्। धर्मैकरूप्यादिप्रयुक्ताभेदान्तरसत्त्वेऽपि जीवतदंशयोरंशांशिभावप्रयोजकाभेदो न तत्प्रयुक्त इति चेत्, न; तयोरभेदद्वयाभावात्, त्वन्मतेऽधिकरणैक्ये सति भेदस्याभेदस्य वा प्रतियोगिभेदेन तदाकारभेदेन वा अनेकत्वानभ्युपगमात्। तस्मादाद्यपक्षे सुस्थोऽतिप्रसङ्गः। एतेनैव द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः; अभेदासहचरितस्य भेदस्याननुसन्धानप्रयोजकत्वे उक्तरीत्या त्वन्मते जीवब्रह्मणोर्जीवानां चाभेदस्यापि सत्त्वेनातिप्रसङ्गस्य दुर्वारत्वात्।

"नन्वभेदप्रत्यक्षमनुसन्धाने प्रयोजकम्[146] इति तदभावेऽननुसन्धानम्; स्वस्य स्वाभेदः स्वांशाभेदश्च प्रत्यक्ष इति तद्द्रष्टु[147] दुःखाद्यनुसन्धानम्; जीवान्तरेणाभेदसत्त्वेऽपि तस्याप्रत्यक्षत्वान्न तद्दुःखाद्यनुसन्धानम्; जातिस्मरस्य प्राग्भवीयात्मनाप्यभेदस्य प्रत्यक्षसत्त्वात् तद्वृत्तान्तानुसन्धानम्, अन्येषां तदभावान्नेत्यादि सर्वं सङ्गच्छते" इति चेत्, तर्ह्यैकात्म्यवादेऽपि सर्वात्मत्वावरकाज्ञानावरणाच्चैत्रस्य न मैत्रात्माद्यभेदप्रत्यक्षमिति तत एव सर्वव्यवस्थोपपत्तेर्व्यर्थः श्रुतिविरुद्ध आत्मभेदाभ्युपगमः।

न चेत्थमपि प्रपञ्चतत्त्ववादिनस्तव व्यवस्थानिर्वाहः, सर्वज्ञस्येश्वरस्य वस्तुसज्जीवान्तराभेदप्रत्यक्षावश्यंभावेन जीवेषु दुःखवत्सु "अहं दुःखी" इत्यनुभवा-

पत्तेः । अस्मन्मते त्वीश्वरः स्वाभिन्ने जीवे संसारं प्रतिमुखमालिन्यमिव पश्यन्नपि मिथ्यात्वनिश्चयान्न शोचतीति नैष प्रसङ्गः ।

स्यादेतत्; मा भूदंशभेदः करशिरश्चरणादीनां कायव्यूहस्य चाधिष्ठानम्, आत्मदीपस्यानपायिनी ज्ञानप्रभास्ति व्यापिनीति सैव सर्वाधिष्ठानं भविष्यतीति चेत्, न; ज्ञानवद् आत्मधर्मस्य सुखदुःखभोगस्य ज्ञानमाश्रित्योत्पत्त्यसम्भवेन करचरणाद्यवयवभेदेनावयविनः[148], कायव्यूहवतः कायभेदेन च भोगवैचित्र्याभावप्रसङ्गात्, सुखदुःखभोगादि ज्ञानधर्म एव नात्मधर्म इत्यभ्युपगमे तद्वैचित्र्येण आत्मगुणस्य ज्ञानस्य भेदसिद्धावप्यात्मनो भेदासिद्ध्या भोगवैचित्र्यादिनात्माभेदप्रतिक्षेपायोगात्[149]; भोगाद्याश्रयस्यात्मनोऽणुत्वेन प्रतिशरीरं विच्छिन्नतया तद्व्यापित्ववाद इव तदभेदवाद इव च न सर्वधर्मसङ्करापत्तिरितिमतहानेश्च । तस्माज्जीवस्याणुत्वोपगमेन व्यवस्थोपपादनं न युक्तम् ।

नापि तेन तस्येश्वराद् भेदसाधनं युक्तम् । उत्क्रान्त्यादिश्रवणात् साक्षादणुत्वश्रवणाच्च अणुर्जीव इति वदतस्तव मते "तत् सृष्ट्वा । तदेवानुप्राविशत्"[150] "अन्तः प्रविष्टश्शास्ता जनानाम्"[151] "गुहां प्रविष्टौ परमे परार्धे"[152] इत्यादिश्रुतिषु प्रवेशादिश्रवणात् "स एषोऽणिमा एष मन्त्रात्मान्तर्हृदयेऽणीयान् व्रीहेर्वा यवाद्वा"[153] इति श्रुतौ साक्षादणुत्वश्रवणाच्च परोऽप्यणुरेव सिद्ध्येदिति कुतः परजीवयोर्विभुत्वाणुत्वाभ्यां भेदसिद्धिः ?

ननु "आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः" "ज्यायान् दिवो ज्यायानन्तरिक्षात्"[154] इत्यादिश्रवणात् सर्वप्रपञ्चोपादानत्वाच्च परस्य सर्वगतत्वसिद्धेः तदणुत्वश्रुतयः उपासनार्थाः दुर्ग्रहत्वाभिप्राया वा उन्नेयाः; प्रवेशश्रुतयश्च शरीराद्युपाधिना निर्वाह्याः । न च जीवोत्क्रान्त्यादिश्रुतयोऽपि बुद्ध्या उपाधिना निर्वोढुं शक्या इति शङ्क्यम्; "तमुत्क्रामन्तं प्राणोऽनूत्क्रामति"[155] इति प्राणाख्यबुद्ध्युत्क्रान्तेः प्रागेव जीवोत्क्रान्तिवचनात्; "तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्"[156] इति नामरूपविमोक्षानन्तरमपि गतिश्रवणाच्च; "तद्य-

थाऽनस्सुसमाहितमुत्सर्जन् यायादेवमेवायं शारीर आत्मा प्राज्ञेनात्मनान्वारूढ उत्सर्जन् याति"[157] इति स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तोक्तेश्च । इति चेत्,

नैतत्सारम्; "स वा एष महानज आत्मा योऽयं विज्ञानमयः,"[158]

"घटसंवृतमाकाशं नीयमाने घटे यथा ।
घटो नीयेत नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥"[159]

इत्यादिश्रुतिषु जीवस्यापि विभुत्वश्रवणात् । त्वन्मते प्रकृतेरेव जगदुपादानत्वेन ब्रह्मणो जगदुपादानत्वाभावात्, जीवस्य कायव्यूहगतसुखदुःखोपादानत्ववदणुत्वेऽपि जगदुपादानत्वसम्भवाच्च, ततस्तस्य सर्वगतत्वासिद्धेः; तत्प्रवेशश्रुतीनां शरीरोपाधिकत्वकल्पने जीवोत्क्रान्त्यादिश्रुतीनामपि बुद्ध्युपाधिकत्वोपगमसम्भवात्; "पञ्चवृत्तिर्मनोवद्व्यपदिश्यते"[160] इतिसूत्रभाष्ये बुद्धिप्राणयोः कार्यभेदाद्भेदस्य प्रतिपादितत्वेन बुद्ध्युपाधिके जीवे प्रथममुत्क्रामति प्राणस्यानूत्क्रमणोपपत्तेः; नामरूपविमोक्षानन्तरं ब्रह्मप्राप्तिश्रवणस्य प्राप्तरि जीवे इव प्राप्तव्ये ब्रह्मण्यपि विभुत्वविरोधित्वात् । प्राकृतनामरूपविमोक्षानन्तरमप्यप्राकृतलोकविग्रहाद्युपधानेन ब्रह्मणः प्राप्तव्यत्ववादिमते प्राप्तुर्जीवस्याप्यप्राकृतदेहेन्द्रियादिसत्त्वेन तदुपधानेन ब्रह्मप्राप्तिश्रवणाविरोधात्; स्वाभाविकगत्याश्रयशकटदृष्टान्तश्रवणमात्राज्जीवस्य स्वाभाविकगतिसिद्धौ "गुहां प्रविष्टौ"[161] इति स्वाभाविकप्रवेशाश्रयजीवसमभिव्याहारेण ब्रह्मणोऽपि स्वाभाविकप्रवेशसिद्धिसम्भवात्;[162] ब्रह्मजीवोभयान्वयिन एकस्य प्रविष्टपदस्य[163] एकरूपप्रवेशपरत्वस्य वक्तव्यत्वात् । तस्मात् परमते ब्रह्मजीवयोर्विभुत्वाणुत्वव्यवस्थित्यसिद्धेः ततो भेदसिद्धिं प्रत्याशा दूरादपनेया । अस्मन्मते ब्रह्मात्मैक्यपरमहावाक्यानुरोधेनावान्तरवाक्यानां नेयत्वात्स्वरूपेण जीवस्य विभुत्वम्, औपाधिकरूपेण परिच्छेद इत्यादिप्रकारेण जीवब्रह्मभेदप्रापकश्रुतीनामुपपादनं[164] भाष्यादिषु व्यक्तम् । तस्मादचेतनप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वात् चेतनप्रपञ्चस्य ब्रह्माभेदाच्च न वेदान्तानामद्वितीये ब्रह्मणि विद्यैकप्राप्ये समन्वयस्य कश्चिद्विरोध इति ।

इति द्वितीयः परिच्छेदः ।

तृतीयः परिच्छेदः

ननु कथं विद्ययैव ब्रह्मप्राप्तिः, यावता कर्मणामपि तत्प्राप्तिहेतुत्वं स्मर्यते, "तत्प्राप्तिहेतुर्विज्ञानं कर्म चोक्तं महामुने" इति? सत्यम्; "नान्यः पन्थाः" इतिश्रुतेः[1], नित्यसिद्धब्रह्मावाप्तौ कण्ठगतविस्मृतकनकमयमालावाप्तितुल्यायां विद्यातिरिक्तस्य साधनत्वासम्भवाच्च, ब्रह्मावाप्तौ परम्परया कर्मापेक्षपरा[2] तादृशी स्मृतिः। क्व तर्हि कर्मणामुपयोगः?

अत्र भामतीमतानुवर्तिन आहुः[3]—"तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसानाशकेन"[4] इति श्रुतेर्विद्यासम्पादनद्वारा ब्रह्मावाप्त्युपायभूतायां विविदिषायामुपयोगः[5]। ननु इष्यमाणविद्यायामेवोपयोगः किं न स्यात्? न[6], प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यात्; "विद्यासंप्रयोगात् प्रत्यासन्नानि शमदमादीनि[7] विविदिषासंयोगात्तु बाह्यतराणि यज्ञादीनि" इति सर्वापेक्षाधिकरणभाष्याच्च[8]। "ननु विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठातुर्वेदगोचरेच्छावत्त्वे विविदिषायाः सिद्धत्वेन तदभावे वेदनोपायविविदिषायां कामनासम्भवेन च विविदिषार्थं यज्ञाद्यनुष्ठानाभावात्[9], न यज्ञादीनां विविदिषायां विनियोगो युक्तः" इति चेत्, न। अन्नद्वेषेण कार्श्यं प्राप्तस्य तत्परिहारायान्नविषयौन्मुख्यलक्षणाया[10]-मिच्छयां सत्यामप्युत्कटाजीर्णादिप्रयुक्तधातुवैषम्यदोषात् तत्र प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायत इति तद्रोगनिवर्त्तकौषधविधिवत्[11] निरतिशयानन्दरूपं ब्रह्म तत्प्राप्तौ विद्या साधनमित्यर्थे प्राचीनबहुजन्मानुष्ठितानभिसंहितफलकनित्यनैमित्तिककर्मोपसञ्जातचित्तप्रसादमहिम्ना सम्पन्नविश्वासस्य पुरुषस्य ब्रह्मावाप्तौ विद्यायां च तदौन्मुख्यलक्षणाया[10] मिच्छायां सत्यामप्यनादिभवसञ्चितानेकदुरितदोषेणास्तिककामुकस्य हेयकर्मणीव विषयभोगे प्रावण्यं सम्पादयता प्रतिबन्धाद्विद्यासाधने श्रवणादौ प्रवृत्तिपर्यन्ता रुचिर्न जायत इति प्रतिबन्धनिरासपूर्वं तत्सम्पादकयज्ञादिविधानोपपत्तेः—इति।

विवरणानुसारिणस्त्वाहुः—प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः प्रत्ययार्थस्य प्राधान्यमिति सामान्यन्यायाद् इच्छाविषयतया शब्दबोध्ये एव शाब्दसाधनतान्वयः [12] इति स्वर्गकामादिवाक्ये क्लृप्तविशेषन्यायस्य बलीयस्त्वात् [13] "अश्वेन जिगमिषति, असिना जिघांसति" इत्यादिलौकिकप्रयोगे अश्वादिरूपसाधनस्य "तदन्वेष्टव्यम्, तद्वाव विजिज्ञासितव्यम्" [14] "मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" [15] इत्यादिवैदिकप्रयोगे तव्यार्थभूतविधेश्च [16] सन्प्रत्ययाभिहितेच्छाविषये एव गमनादावन्वयस्य व्युत्पन्नत्वाच्च प्रकृत्यभिहितायां विद्यायां यज्ञादीनां विनियोगः ।

"ननु तथा सति यावद्विद्योदयं कर्मानुष्ठानापत्तेः [17] 'त्यजतैव हि तज्ज्ञेयम्' इत्यादिश्रुतिसिद्धं कर्मत्यागरूपस्य संन्यासस्य विद्यार्थत्वं पीड्येत" इति चेत्, न । प्राग् बीजावापात् कर्षणम्, तदनन्तरमकर्षणमिति कर्षणाकर्षणाभ्यां व्रीह्यादिनिष्पत्तिवत्

"आरुरुक्षोर्मुनेर्योगं कर्म कारणमुच्यते ।
योगारूढस्य तस्यैव शमः कारणमुच्यते ॥" [18]

इत्यादिवचनानुसारेण चेतसः शुद्धौ [19] विविदिषादिरूपप्रत्यक्प्रावण्योदयपर्यन्तं कर्मानुष्ठानम्, ततः संन्यास इति कर्मतत्संन्यासाभ्यां विद्यानिष्पत्त्यभ्युपगमात् । उक्तं हि नैष्कर्म्यसिद्धौ [20]

"प्रत्यक्प्रवणतां बुद्धेः कर्माण्यापाद्य शुद्धितः ।
कृतार्थान्यस्तमायान्ति प्रावृडन्ते घना इव ॥"

इति । कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षेऽपि विविदिषापर्यन्तमेव कर्मानुष्ठाने विविदिषार्थत्वपक्षात् को भेद इति चेत्, अयं भेदः—कर्मणां विद्यार्थत्वपक्षे द्वारभूतविविदिषासिद्ध्यनन्तरमुपरतावपि फलपर्यन्तानि विशिष्टगुरुलाभान्निर्विघ्नश्रवणमनननिदिध्यासनसाधनानि [21] निवृत्तिप्रमुखानि सम्पाद्य विद्योत्पादकत्वनियमोऽस्ति; विविदिषार्थत्वपक्षे तु श्रवणादिप्रवृत्तिजननसमर्थोत्कटेच्छासम्पादनमात्रेण कृतार्थतेति नावश्यं विद्योत्पादकत्वनियमः; "यस्यैतेऽष्टाचत्वारिंशत् संस्काराः" [22] इति

स्मृतिमूले कर्मणामात्मज्ञानयोग्यतापादकमलापकर्षणगुणाधानलक्षणसंस्कारार्थत्वपक्षे इव—इति वदन्ति ।

ननु केषां कर्मणामय[23] मुदाहृतश्रुत्या विनियोगो बोध्यते?

अत्र कैश्चिदुक्तम्—"वेदानुवचनेन" इति ब्रह्मचारिधर्माणाम्, "यज्ञेन दानेन" इति गृहस्थधर्माणाम्, "तपसानाशकेन" इति वानप्रस्थधर्माणां चोपलक्षणमित्याश्रमधर्माणामेव विद्योपयोगः । अत एव "विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि" [24] इति शारीरकसूत्रे विद्यार्थकर्मस्वाश्रमकर्मपदप्रयोगः—इति ।

कल्पतरौ [25] तु—नाश्रमधर्माणामेव विद्योपयोगः; "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः" [26] इत्यधिकरणे आश्रमरहितविधुराद्यनुष्ठितकर्मणामपि विद्योपयोगनिरूपणात् । न च "विधुरादीनामनाश्रमिणां प्राग्जन्मानुष्ठितयज्ञाद्युत्पादित[27] विविदिषाणां विद्यासाधनश्रवणादावधिकारनिरूपणमात्रपरं तदधिकरणम्, न तु तदनुष्ठितकर्मणां विद्योपयोगनिरूपणपरम्" इति शङ्क्यम्; "विशेषानुग्रहश्च"[28] इति तदधिकरणसूत्रतद्भाष्ययोस्तदनुष्ठितानां जपादिरूपवर्णमात्रधर्माणामपि विद्योपयोगस्य कण्ठतोक्तेः; "विहितत्वाच्चाश्रमकर्मापि" [24] इति सूत्रे आश्रमपदस्य [29] वर्णधर्माणामप्युपलक्षणत्वात् इत्यभिप्रायेणोक्तम्[30] "आश्रमधर्मव्यतिरिक्तानामप्यस्ति विद्योपयोगः, किं तु नित्यानामेव; तेषां हि फलं दुरितक्षयं विद्यापेक्षते, न काम्यानां फलं स्वर्गादि" । तत्र यथा प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराणामङ्गानामतिदेशे सति न प्रकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनं एवं ज्ञाने विनियुक्तानां यज्ञादीनां क्लृप्तनित्यफलपापक्षयातिरेकेण न नित्यकाम्यसाधारणविद्योपयोग्युपकारकल्पनम्—इति ।

संक्षेपशारीरके [31] तु नित्यानां काम्यानां च कर्मणां विनियोग उक्तः, यज्ञादिशब्दाविशेषात् । प्रकृतौ क्लृप्तोपकाराणां पदार्थानां क्लृप्तप्राकृतोपकारातिदेशमुखेनैव विकृतिष्वतिदेशेन सम्बन्धः, न तु पदार्थानामतिदेशानन्तरमुपकारकल्पनेति न तत्र प्राकृतोपकारातिरिक्तोपकारकल्पनाप्रसक्तिः; इह तु प्रत्यक्षश्रुत्या प्रथममेव विनियुक्तानां यज्ञादीनामुपदिष्टानामङ्गानामिव [32] पश्चात्

कल्पनीय उपकारः प्रथमावगतविनियोगनिर्वाहायाक्लृप्तोऽपि सामान्यशब्दोपात्त-सकलनित्यकाम्यसाधारणः कथं न कल्प्यः? अध्वरेषु[33] अध्वरमीमांसकैरपि हि उपकारमुखेन पदार्थान्वये एव क्लृप्तोपकारनियमः, पदार्थान्वयानन्तरमुपकारकल्पने[34] त्वक्लृप्तोऽपि विनियुक्तपदार्थानुगुण एवोपकारः कल्पनीय इति संप्रतिपन्नैव बाधलक्षणारम्भसिद्ध्यर्थमुपकारमुखेन विकृतिषु प्राकृतान्वयो दशमाद्ये समर्थितः । किं च क्लृप्तोपकारालाभान्नित्यानामेवायं विनियोग इत्यभ्युपगमे नित्येभ्यो दुरितक्षयस्य तस्माच्च ज्ञानोत्पत्तेरन्यतः सिद्धौ व्यर्थोऽयं विनियोगः । अन्यतस्तदसिद्धौ ज्ञानापेक्षितोपकारजनकत्वं[35] नित्येष्वक्लृप्तमित्यविशेषान्नित्यकाम्यसाधारणविनियोगो दुर्वारः । "ननु नित्यानां दुरितक्षयमात्रहेतुत्वस्यान्यतः सिद्धावपि विशिष्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिवर्तकत्वं[36] न सिद्धम्, किं त्वस्मिन् विनियोगे सति ज्ञानोद्देशेन नित्यानुष्ठानादवश्यं ज्ञानं भवति, इतरथा शुद्धिमात्रम्, न नियता ज्ञानोत्पत्तिरिति सार्थकोऽयं विनियोगः" इति चेत्, तर्हि नित्यानामप्यक्लृप्तमेव ज्ञानोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितनिबर्हणत्वम्; ज्ञानसाधनविशिष्टगुरुलाभश्रवणमननादिसम्पादकापूर्वं च द्वारं कल्पनीयमित्यक्लृप्तोपकारकल्पनाविशेषान्न सामान्यश्रुत्यापादितो नित्यकाम्यसाधारणो विनियोगो भञ्जनीयः—इति ।

"नन्वेवमपि कथम् 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः'[37] इत्यादिस्मरणनिर्वाहः? न च तस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानपरत्वम्, विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणेन ब्राह्मणानामेव विद्यार्थकर्मण्यधिकारप्रतीतेः । अतो जनकाद्यनुष्ठितकर्मणां साक्षादेव मुक्त्युपयोगो वक्तव्यः" । मैवम्; विविदिषावाक्ये ब्राह्मणग्रहणस्य त्रैवर्णिकोपलक्षणत्वात् । यथाहुरत्रभवन्तो वार्तिककाराः

"ब्राह्मणग्रहणं चात्र द्विजानामुपलक्षणम् ।
अविशिष्टाधिकारित्वात्सर्वेषामात्मबोधने ॥"[38]

इति । न हि विद्याकामो यज्ञादीननुतिष्ठेद् इति विपरिणमिते विद्याकामाधिकारविधौ ब्राह्मणपदस्याधिकारिविशेषसमर्पकत्वं युज्यते, उद्देश्ये विशेषणायोगात् ।

नापि "राजा स्वाराज्यकामो राजसूयेन यजेत" इति स्वाराज्यकामाधिकारे राजसूयविधौ स्वाराज्यकामो राजकर्तृकेण राजसूयेन यजेतेति कर्तृतया यागविशेषणत्वेन विधेयस्य राज्ञो राजकर्तृकराजसूयस्याराज्ञा संपादयितुमशक्यत्वाद् अर्थादधिकारिकोटिनिवेशवद् इह यज्ञादिकर्तृतया विधेयस्य ब्राह्मणस्यार्थादधिकारिकोटिनिवेश इति युज्यते; "सर्वथापि त एवोभयलिङ्गात्" इति सूत्रे [39] अन्यत्र विहितानामेव यज्ञादीनां विविदिषावाक्ये फलविशेषसम्बन्धविधिः नापूर्वयज्ञादिविधिरिति व्यवस्थापितत्वेन प्राप्तयज्ञाद्यनुवादेनैकस्मिन् वाक्ये कर्तृरूपगुणविधिः फलसम्बन्धविधिश्चेत्युभयविधानाद् [40] वाक्यभेदापत्तेः।

नापि राजसूयवाक्ये राज्ञः कर्तृतया विधेयत्वाभावपक्षे राजपदसमभिव्याहारमात्राद्विशिष्टकर्तृत्वलाभवद् इह वाक्यभेदाय कर्तृतया ब्राह्मणाविधानेऽपि ब्राह्मणपदसमभिव्याहारमात्रेण ब्राह्मणकर्तृकत्वलाभात् तदधिकारपर्यवसानमित्युपपद्यते; अन्यत्र त्रैवर्णिकाधिकारिकत्वेन क्लृप्तानामिहापि त्रैवर्णिकाधिकारात्मविद्यार्थत्वेन विधीयमानानां यज्ञादीनां त्रैवर्णिकाधिकारित्वस्य युक्ततया विधिसंसर्गहीन [41] ब्राह्मणपदसमभिव्याहारमात्रादधिकारसंकोचासम्भवेन, [42] ब्राह्मणपदस्य यथाप्राप्तविद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वौचित्यात्।

"ननु विद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वे शूद्रस्यापि विद्यायामर्थित्वादिसम्भवेन तस्यापि विद्यार्थकर्माधिकारप्रसङ्गः" इति चेत्, न; अध्ययनगृहीतस्वाध्यायजन्यतदर्थज्ञानवत एव वैदिकेष्वधिकार इत्यपशूद्राधिकरणे [43] अध्ययनवेदवाक्यश्रवणादिविधुरस्य शूद्रस्य विद्याधिकारनिषेधात्, "न शूद्राय मतिं दद्यात्" [44] इति स्मृतेरापाततोऽपि तस्य विद्यामहिमा [45] वगत्युपायासम्भवेन तदर्थित्वानुपपत्तेश्च तस्य विद्यायामनधिकारात्—इति केचित्।

अन्ये त्वाहुः—शूद्रस्याप्यस्त्येव विद्यार्थकर्माधिकारः; तस्य वेदानुवचनाग्निहोत्राद्यसम्भवेऽपि कण्ठोक्तसर्ववर्णाधिकारश्रीपञ्चाक्षरमन्त्रराजविद्यादिजपपापक्षयहेतुतपोदानपाकयज्ञादिसम्भवात्, वेदानुवचनेन यज्ञेन दानेनेत्यादिपृथक्करणविभक्तिश्रुतेर्विधुरादीनां विद्यार्थजपदानादिमात्रानुष्ठानानुमतेश्च वेदानुवचनादिसमुच्चयानपेक्षणात्।

न च शूद्रस्य विद्यायामर्थित्वासम्भवः । "श्रावयेच्चतुरो वर्णान् कृत्वा ब्राह्मणमग्रतः" इत्यादीतिहासपुराणश्रवणे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणेन पुराणाद्यवगतविद्यामाहात्म्यस्य तस्यापि विद्यार्थित्वसम्भवात् । "न शूद्राय मतिं दद्यात्" इति स्मृतेस्तु[46] तदनुष्ठानानुपयोग्यग्निहोत्रादिकर्मज्ञान-दाननिषेधपरत्वात्; अन्यथा तस्य स्ववर्णधर्मस्याप्यवगत्युपायासम्भवेन "शूद्र-श्चतुर्थो वर्णः, एकजातिः, तस्यापि सत्यमक्रोधः शौचम्, आचमनार्थे पाणिपाद-प्रक्षालनमेवैके[47] श्राद्धकर्म, भृत्यभरणम्, स्वदारतुष्टिः,[48] परिचर्या चोत्तरेषाम्"[49] इत्यादितद्धर्मविभाजकवचनानामननुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेः ।

न चैवं सत्यपशूद्राधिकरणस्य निर्विषयत्वम्; तस्य "न शूद्रे पातकं किंचित् न च संस्कारमर्हति"[50] इतिस्मृतेर्गुरूपसदनाख्यविद्याङ्गोपनयनसंस्कार-विधुरस्य शूद्रस्य सगुणविद्यासु निर्गुणविद्यासाधनवेदान्तश्रवणादिषु चाधिकार-निषेधपरत्वात् निर्गुणविद्यायां शूद्रस्यापि विषयसौन्दर्यप्रयुक्तस्यार्थित्वस्य निषे-द्धुमशक्यत्वाद् अविधेयायां च तस्यां तदतिरिक्ताधिकाराप्रसक्त्या तन्नि-षेधायोगाच्च । न च तस्य वेदान्तश्रवणासम्भवे विद्यार्थकर्मानुष्ठानसम्भ-वेऽपि[51] विद्यानुत्पत्तेस्तस्य तदर्थकर्मानुष्ठानं व्यर्थमिति वाच्यम्; तस्य वेदान्तश्रवणाधिकाराभावेऽपि भगवत्पादैः[52] "'श्रावयेच्चतुरो वर्णान्' इति चेतिहासपुराणाधिगमे चातुर्वर्ण्याधिकारस्मरणाद् वेदपूर्वस्तु नास्त्यधिकारः शूद्राणामिति स्थितम्" इति अपशूद्राधिकरणोपसंहारभाष्ये ब्रह्मात्मैक्य-परपुराणादिश्रवणे विद्यासाधनेऽधिकारस्य दर्शितत्वात् । विद्योत्पत्तियोग्यविमल-देवशरीरनिष्पादनद्वारा मुक्त्यर्थं[53] भविष्यतीति त्रैवर्णिकानां क्रममुक्तिफलक-सगुणविद्यानुष्ठानवद्[54] वेदान्तश्रवणयोग्यत्रैवर्णिकशरीरनिष्पादनद्वारा विद्या-र्थत्वं[55] भविष्यतीति शूद्रस्य विद्यार्थकर्मानुष्ठानाविरोधाच्च । तस्माद्विविदिषा-वाक्ये ब्राह्मणपदस्य यथाप्राप्तविद्याधिकारिमात्रोपलक्षणत्वेन[56] शूद्रस्यापि विद्या-र्थकर्माधिकारः सिध्यत्येव—इति ।

ननु, अस्तु कर्मणां चित्तशुद्धिद्वारा विद्योपयोगः; संन्यासस्य किंद्वारा तदुपयोगः?

केचिदाहुः—विद्योत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरितानामनन्तत्वात् किञ्चिद् यज्ञाद्यनुष्ठाननिवर्त्यम्, किञ्चित् संन्यासापूर्वनिवर्त्यमिति कर्मवच्चित्तशुद्धिद्वारैव संन्यासस्यापि तदुपयोगः । तथा च गृहस्थादीनां कर्मच्छिद्रेषु श्रवणाद्यनुतिष्ठतां न तस्मिन् जन्मनि विद्यावाप्तिः, किं तु जन्मान्तरे संन्यासं लब्ध्वैव ; येषां तु गृहस्थानामेव सतां जनकादीनां विद्या दृश्यते, तेषां पूर्वजन्मनि संन्यासाद्विद्यावाप्तिः । अतो न विद्यायां संन्यासापूर्वव्यभिचारशङ्कापि—इति ।

अन्ये तु—"शान्तो दान्त उपरतः" इत्यादिश्रुतौ [57] उपरतशब्दगृहीततया संन्यासस्य साधनचतुष्टयान्तर्गतत्वात्, "सहकार्यन्तरविधिः" [58] इति सूत्रभाष्ये "तद्वतो विद्यावतः संन्यासिनः" बाल्यपाण्डित्यापेक्षया तृतीयमिदं मौनं विधीयते, "तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यम्" [59] इत्यादिश्रुतौ ततः प्राक् "भिक्षाचर्यं चरन्ति" [59] इति संन्यासाधिकाराद् इति प्रतिपादनात्,

"त्यक्ताशेषक्रियस्यैव संसारं प्रजिहासतः ।
जिज्ञासोरेव चैकात्म्यं त्रय्यन्तेष्वधिकारिता ॥" [60]

इति वार्तिकोक्तेश्च, संन्यासापूर्वस्य विद्यासाधनवेदान्तश्रवणाद्यधिकारिविशेषणत्वम्—इति तस्य विद्योपयोगमाहुः ।

अपरे तु—श्रवणाद्यङ्गतयात्मज्ञानफलता [61] संन्यासस्य सिद्धेति विवरणोक्तेरनन्यव्यापारतया श्रवणादिनिष्पादनं कुर्वतस्तस्य विद्यायामुपयोगः, दृष्टद्वारे सम्भवति अदृष्टकल्पनायोगात् । यदि त्वनलसस्य धीमतः पुरुषधौरेयस्याश्रमान्तरस्थस्यापि कर्मच्छिद्रेषु श्रवणादि सम्पद्यते, तदा चतुर्ष्वाश्रमेषु संन्यासाश्रमपरिग्रहेणैव श्रवणादि निर्वर्तनीयम् इति नियमोऽभ्युपेयः—इति ।

नन्वस्मिन् पक्षद्वये क्षत्रियवैश्ययोः कथं वेदान्तश्रवणाद्यनुष्ठानम्, संन्यासस्य ब्राह्मणाधिकारिकत्वात्, "ब्राह्मणो निर्वेदमायात्" "ब्राह्मणो व्युत्थाय" "ब्राह्मणः प्रव्रजेत्" इति संन्यासविधिषु ब्राह्मणग्रहणात्,

"अधिकारिविशेषस्य ज्ञानाय ब्राह्मणग्रहः ।
न संन्यासविधिर्यस्माच्छ्रुतौ क्षत्रियवैश्ययोः ॥" [62]

इति वार्तिकोक्तेश्च ? इति चेत्,

अत्र केचित्—"यदि वेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेद् गृहाद्वा वनाद्वा"[63] इत्यविशेषश्रुत्या,

"ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वैश्यो वा प्रव्रजेद्गृहात् ।
त्रयाणामपि वर्णानाममी चत्वार आश्रमाः ॥[64]

इतिस्मृत्यनुगृहीततया क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिकारसिद्धेः श्रुत्यन्तरेषु ब्राह्मणग्रहणं त्रयाणामुपलक्षणम् । अत एव वार्तिकेऽपि "अधिकारिविशेषस्य" इतिश्लोकेन भाष्याभिप्रायमुक्त्वा

"त्रयाणामविशेषेण संन्यासः श्रूयते श्रुतौ ।
यदोपलक्षणार्थं स्याद्ब्राह्मणग्रहणं तदा ॥"[65]

इत्यनन्तरश्लोकेन स्वमते[66] क्षत्रियवैश्ययोरपि संन्यासाधिकारो दर्शितः—इति तयोः श्रवणाद्यनुष्ठानसिद्धिं समर्थयन्ते ।

अन्ये तु—अनेकेषु संन्यासविधिवाक्येषु ब्राह्मणग्रहणात्, उदाहृतजाबालश्रुतौ संन्यासविधिवाक्ये ब्राह्मणग्रहणाभावेऽपि श्रुत्यन्तरसिद्धं ब्राह्मणाधिकारमेव सिद्धं कृत्वा "संन्यासावस्थायामयज्ञोपवीती कथं ब्राह्मणः" इति ब्राह्मणपरामर्शाच्च ब्राह्मणस्यैव संन्यासाधिकारः; विरोधाधिकरणन्यायेन[67] श्रुत्यविरुद्धस्यैव स्मृत्यर्थस्य ग्राह्यत्वात् । यत्तु संन्यासस्य सर्वाधिकारित्वे वार्तिकवचनम्, तत् विद्वत्संन्यासविषयम्, न त्वातुरविविदिषासंन्यासे भाष्याभिप्रायविरुद्धसर्वाधिकारप्रतिपादनपरम्;

"सर्वाधिकारविच्छेदि ज्ञानं चेदभ्युपेयते[68] ।
कुतोऽधिकारनियमो व्युत्थाने क्रियते बलात् ॥"

इत्यनन्तरश्लोकेन ब्रह्मज्ञानोदयानन्तरं जीवन्मुक्तेन क्रियमाणे[69] विद्वत्संन्यासे एवाधिकारनियमनिराकरणात् । एवं च ब्राह्मणानामेव श्रवणाद्यनुष्ठाने संन्यासोऽङ्गम्, क्षत्रियवैश्ययोस्तन्निरपेक्षः श्रवणाद्यधिकार इति तयोः श्रवणाद्यनुष्ठाननिर्वाहः । न हि संन्यासस्य श्रवणापेक्षितत्वपक्षे श्रवणमात्रस्य तदपेक्षा नियन्तुं शक्यते; क्रममुक्तिफलकसगुणोपासनया देवभावं प्राप्तस्य श्रवणादौ संन्यासनैरपेक्ष्यस्या-

वश्यं वक्तव्यत्वात्; देवानां कर्मानुष्ठानाप्रसक्त्या तत्त्यागरूपस्य संन्यासस्य तेष्वसम्भवात्—इत्याहुः ।

अपरे तु—"ब्रह्मसंस्थोऽमृतत्वमेति"[70] इतिश्रुत्युदिता यस्य ब्रह्मणि संस्था, समाप्तिः, अनन्यव्यापारत्वरूपं तन्निष्ठत्वम्, तस्य श्रवणादिषु मुख्योऽधिकारः;

"गच्छतस्तिष्ठतो वापि जाग्रतः स्वपतोऽपि वा ।
न विचारपरं चेतो यस्यासौ मृत उच्यते ॥"

"आ सुप्तेरा मृतेः कालं नयेद्वेदान्तचिन्तया" इत्यादिस्मृतिषु सर्वदा विचार-विधानात् । सा च ब्रह्मणि संस्था विना संन्यासमाश्रमान्तरस्थस्य न सम्भवति, स्वस्वाश्रमविहितकर्मानुष्ठानवैयग्र्यादिति संन्यासरहितयोः क्षत्रियवैश्ययोर्न मुख्यः श्रवणाद्यधिकारः । किं तु "दृष्टार्था च विद्या प्रतिषेधाभावमात्रेणाप्यर्थिनमधि-करोति श्रवणादिषु"[71] इति "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः"[72] इत्यधिकरण-भाष्योक्तन्यायेन शूद्रवदप्रतिषिद्धयोस्तयोर्विधुरादीनामिव देहान्तरे विद्याप्रापकेणा-मुख्याधिकारमात्रेण श्रवणानुमतिः । न हि "अन्तरा चापि तु तद्दृष्टेः"[72] इत्यधिकरणे विधुरादीनामनाश्रमिणाम्[73] अङ्गीकृतश्श्रवणाद्यधिकारो मुख्य इति वक्तुं शक्यते; "अतस्त्वितरज्ज्यायो लिङ्गाच्च"[74] इतिसूत्रकारेणैव तेषाम-मुख्याधिकारस्फुटीकरणात् । न च "तत्र तेषां श्रवणाधिकार एव नोक्तः, किं तु तदीयकर्मणां विद्यानुग्राहकत्वम्" इति शङ्क्यम्; "दृष्टार्था च विद्या" इत्युदाहृततदधिकरणभाष्यविरोधात् । न च "क्षत्रियवैश्ययोः संन्यासाभावाद् अमुख्याधिकारे तत एव देवानामपि श्रवणादिष्वमुख्य एवाधिकारः स्यात्, तथा च क्रममुक्तिफलकसगुणविद्यया देवभावं प्राप्य श्रवणाद्यनुतिष्ठतां विद्या-प्राप्त्यर्थं संन्यासार्हं पुनर्ब्राह्मणजन्म वक्तव्यमिति, 'ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते, न स पुनरावर्तते'[75] 'अनावृत्तिश्शब्दात्'[76] इत्यादिश्रुतिसूत्रविरोधः" इति वाच्यम्; देवानामनुष्ठेयकर्मवैयग्र्याभावात् स्वत एवानन्यव्यापारत्वं सम्भवतीति क्रममुक्तिफलकसगुणविद्याविधायि[77]-शास्त्रप्रामाण्याद्विनापि संन्यासं तेषां मुख्याधि-कारसंभवात्[78]—इत्याहुः ।

नन्वमुख्याधिकारिणा दृष्टफलभूतवाक्यार्थावगत्यर्थमविहितशास्त्रान्तर-विचारवत् क्रियमाणो वेदान्तविचारः कथं जन्मान्तरीयविद्यावाप्तावुपयुज्यते? न खल्वद्यतनविचारस्य दिनान्तरीयविचार्यावगतिहेतुत्वमपि युज्यते, दूरे जन्मान्तरीयतद्धेतुत्वम् ।

न च वाच्यम् "मुख्याधिकारिणा परिव्राजकेन क्रियमाणमपि श्रवणं दृष्टार्थमेव, अवगतेः[79] दृष्टफलत्वात्, तस्य यथा प्रारब्धकर्मविशेषरूपप्रति-बन्धादिह जन्मनि फलमजनयतो जन्मान्तरे प्रतिबन्धकापगमेन फलजन-कत्वम्, 'ऐहिकमप्यप्रस्तुतप्रतिबन्धे तद्दर्शनात्'[80] इत्यधिकरणे तथा निर्णयात्, एवममुख्याधिकारिकृतस्यापि स्यात्" इति; यतश्शास्त्रीयाङ्गयुक्तं श्रवणमपूर्वविधित्व-पक्षे फलपर्यन्तमपूर्वम्, नियमविधित्वपक्षे नियमादृष्टं वा जनयति, तच्च जाति-स्मरत्वप्रापकादृष्टवत् प्राग्भवीयसंस्कारमुद्बोध्य तन्मूलभूतस्य विचारस्य जन्मान्त-रीयविद्योपयोगितां घटयतीति युज्यते, शास्त्रीयाङ्गविधुरं श्रवणं नादृष्टोत्पादक-मिति कुतस्तस्य जन्मान्तरीयविद्योपयोगित्वमुपपद्यते, घटकादृष्टं विना जन्मान्त-रीयप्रमाणव्यापारस्य जन्मान्तरीयावगतिहेतुत्वोपगमे अतिप्रसङ्गात्?

उच्यते । अमुख्याधिकारिणाप्युत्पन्नविविदिषेण क्रियमाणं श्रवणं द्वार-भूतविविदिषोत्पादकप्राचीनविद्यार्थयज्ञाद्यनुष्ठानजन्यापूर्वप्रयुक्तमिति तदेवापूर्वं विद्यारूपफलपर्यन्तं व्याप्रियमाणं जन्मान्तरीयायामपि विद्यायां स्वकारितश्रवण-स्योपकारकतां घटयतीति नानुपपत्तिः । श्रवणादौ विध्यभावपक्षे तु संन्यास-पूर्वकं कृतस्यापि श्रवणस्यादृष्टानुत्पादकत्वात् सति प्रतिबन्धे[81] तस्य जन्मान्त-रीयविद्याहेतुत्वमित्थमेव निर्वाह्यम् ।

आचार्यास्तु—नियमविधिपक्षेऽप्ययमेव निर्वाहः; श्रवणमभ्यस्यतः फलप्राप्तेरर्वाक् प्रायेण तन्नियमादृष्टस्यानुत्पत्तेः, तस्य फलपर्यन्तावृत्तिगुणकश्रवणा-नुष्ठाननियमसाध्यत्वात् । न हि नियमादृष्टजनकः श्रवणनियमः फलपर्यन्तमा-वर्तनीयस्य श्रवणस्योपक्रममात्रेण निर्वर्तितो भवति, येन तज्जन्यनियमादृष्टस्यापि फलपर्यन्तश्रवणावृत्तेः प्रागेवोत्पत्तिः सम्भाव्येत; अवघातवदावृत्तिगुणकस्यैव

श्रवणस्य फलसाधनत्वेन फलसाधनपदार्थनिष्पत्तेः प्राक् तन्नियमनिर्वर्तिवचनस्य निरालम्बनत्वात्, श्रवणावघाताद्युपक्रममात्रेण नियमनिष्पत्तौ तावतैव नियमशास्त्रानुष्ठानं सिद्धमिति तदनावृत्तावप्यवैकल्यप्रसङ्गाच्च—इत्याहुः ।

केचित्तु—दृष्टार्थस्यापि श्रवणस्य [82]—

" दिने दिने तु वेदान्तश्रवणाद्भक्तिसंयुतात् ।
गुरुशुश्रूषया लब्धात् कृच्छ्राशीतिफलं लभेत् ॥ "

इत्यादिवचनप्रामाण्यात् स्वतन्त्रादृष्टोत्पादकत्वमप्यस्ति; यथा अग्निसंस्कारार्थस्याधानस्य पुरुषसंस्कारेषु परिगणनात् तदर्थत्वमपि, एवं वचनबलादुभयार्थत्वोपपत्तेः । तथा च प्रतिदिनश्रवणजनितादृष्टमहिम्नैवामुष्मिकविद्योपयोगित्वं श्रवणमननादिसाधनानाम्—इत्याहुः ।

एवं श्रवणमननादिसाधनानुष्ठानप्रणाल्या[83] विद्यावाप्तिरित्यस्मिन्नर्थे सर्वसम्प्रतिपन्ने स्थिते भारतीतीर्थाः ध्यानदीपे[84] विद्यावाप्तावुपायान्तरमप्याहुः । " तत् कारणं साङ्ख्ययोगाभिपन्नम् "[85], " यत्साङ्ख्यैः प्राप्यते स्थानं तद्योगैरपि गम्यते "[86] इतिश्रुतिस्मृतिदर्शनात् यथा साङ्ख्यं नाम वेदान्तविचारः श्रवणशब्दितो मननादिसहकृतो विद्यावाप्त्युपायः, एवं योगशब्दितं निर्गुणब्रह्मोपासनमपि । न च निर्गुणस्योपासनमेव नास्तीति शङ्क्यम्; प्रश्नोपनिषदि शैब्यप्रश्ने[87] " यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीत " इति निर्गुणस्यैवोपासनाप्रतिपादनात्; तदनन्तरम् " स एतस्माज्जीवघनात् परात् परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते " इति उपासनाफलवाक्ये ईक्षतिकर्मत्वेन निर्दिष्टं यन्निर्गुणं ब्रह्म तदेवोपासनावाक्येऽपि ध्यायतिकर्म, नान्यत्, ईक्षतिध्यानयोः कार्यकारणभूतयोरेकविषयत्वनियमाद् इत्यस्यार्थस्येक्षतिकर्माधिकरणे[88] भाष्यकारादिभिरङ्गीकृतत्वात्; अन्यत्रापि तापनीयकठवल्ल्यादिश्रुत्यन्तरे निर्गुणोपास्तेः प्रपञ्चितत्वात् ।

सूत्रकृताप्युपास्यगुणपरिच्छेदार्थमारब्धे गुणोपसंहारपादे निर्गुणेऽपि " आनन्दादयः प्रधानस्य "[89] इतिसूत्रेण भावरूपाणां ज्ञानानन्दादिगुणानाम्,

"अक्षरधियां त्ववरोधः"[90] इत्यादिसूत्रेण अभावरूपाणामस्थूलत्वादिगुणानां चोपसंहारस्य दर्शितत्वाच्च ।

"नन्वानन्दादिगुणोपसंहारे उपास्यं निर्गुणमेव न स्यात्" इति चेत्, न; आनन्दादिभिरस्थूलत्वादिभिश्चोपलक्षितमखण्डैकरसं ब्रह्मास्मीति निर्गुणत्वानुपमर्देनोपासनासम्भवात्[91] ।

"ननु 'तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि, नेदं यदिदमुपासते'[92] इतिश्रुतेः न परं ब्रह्मोपास्यम्" इति चेत्, न; "अन्यदेव तद्विदितात्[93]" इति श्रुतेस्तस्य वेद्यत्वस्याप्यसिद्ध्यापातात् । श्रुत्यन्तरेषु ब्रह्मवेदनप्रसिद्धेरवेद्यत्वश्रुतिर्वास्तवावेद्यत्वपरा[94] चेत्, आथर्वणादौ तदुपासनाप्रसिद्धेस्तदनुपास्यत्वश्रुतिरपि वस्तुवृत्तपरास्तु । एवं च "श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः"[95] इतिश्रवणात्, येषां बुद्धिमान्द्यात् न्यायव्युत्पादनकुशलविशिष्टगुर्वलाभाद्वा श्रवणादि न सम्भवति[96] तेषामध्ययनगृहीतैर्वेदान्तैरापाततोऽधिगमितब्रह्मात्मभावानां तद्विचारं विनैव प्रश्नोपनिषदाद्युक्तमार्षग्रन्थेषु ब्राह्मवासिष्ठादिकल्पेषु पञ्चीकरणादिषु[97] चानेकशाखाविप्रकीर्णसर्वार्थोपसंहारेण कल्पसूत्रेष्वग्निहोत्रादिवन्निर्धारितानुष्ठानप्रकारं निर्गुणोपासनं सम्प्रदायमात्रविद्भ्यो गुरुभ्योऽवधार्य तदनुष्ठानात् क्रमेणोपास्यभूतनिर्गुणब्रह्मसाक्षात्कारः सम्पद्यते; अविसंवादिभ्रमन्यायेन उपास्तेरपि क्वचित् फलकाले प्रमापर्यवसानसम्भवात्; पाणौ पञ्च वराटकाः पिधाय केनचित् "करे कति वराटकाः?" इति पृष्टे "पञ्च वराटकाः" इति तदुत्तरवक्तुर्वाक्यप्रयोगमूलभूतसङ्ख्याविशेषज्ञानस्य मूलप्रमाणशून्यस्याहार्यारोपरूपस्यापि यथार्थत्ववन्निर्गुणब्रह्मोपासनस्यार्थतथात्वविवेचकनिर्विचिकित्समूलप्रमाणनिरपेक्षस्य, दहराद्युपासनावद्[98] उपासनाशास्त्रमात्रमवलम्ब्य क्रियमाणस्यापि वस्तुतो यथार्थत्वेन दहराद्युपासनेनेव निर्गुणोपासनेन जन्यस्य स्वविषयसाक्षात्कारस्य श्रवणादिप्रणाल्या जन्यसाक्षात्कारवदेव तत्त्वार्थविषयत्वावश्यंभावाच्च । इयांस्तु विशेषः; प्रतिबन्धरहितस्य पुंसः श्रवणादिप्रणाल्या ब्रह्मसाक्षात्कारो झटिति सिध्यतीति साङ्ख्यमार्गो मुख्यः कल्पः, उपास्त्या तु विलम्बेनेति योगमार्गोऽनुकल्पः—इति ।

नन्वस्मिन् पक्षद्वयेऽपि ब्रह्मसाक्षात्कारे किं करणम् ?

केचिदाहुः—प्रत्ययाभ्यासरूपं प्रसङ्ख्यानमेव । योगमार्गे आदित आरभ्योपासनारूपस्य साङ्ख्यमार्गे मननानन्तरनिदिध्यासनरूपस्य च तस्य सत्त्वात् । न च तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वे मानाभावः; "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः"[99] इतिश्रवणात्, कामातुरस्य व्यवहितकामिनीसाक्षात्कारे प्रसङ्ख्यानस्य करणत्वक्लृप्तेश्च; "आ प्रायणात् तत्रापि हि दृष्टम्" इत्यधिकरणे[100], "विकल्पोऽविशिष्टफलत्वात्" इत्यधिकरणे[101] च दहराद्यहंग्रहोपासकानां प्रसङ्ख्यानादुपास्यसगुणब्रह्म-[102] साक्षात्काराङ्गीकाराच्च ।

ननु च प्रसङ्ख्यानस्य प्रमाकरणेषु[103] अपरिगणनात् तज्जन्यो ब्रह्मसाक्षात्कारः प्रमा न स्यात् । न च काकतालीयसंवादिवराटकसङ्ख्याविशेषाहार्यज्ञानवदर्थाबाधेन प्रमात्वोपपत्तिः; प्रमाणामूलकस्य प्रमात्वायोगात्; आहार्यवृत्तेश्चोपासनावृत्तिवज्ज्ञानभिन्नमानसक्रियारूपतयेच्छादिवदबाधितार्थविषयत्वेऽपि प्रमात्वानभ्युपगमात् ।

मैवम्; क्लृप्तप्रमाकरणामूलकत्वेऽपीश्वरमायावृत्तिवत् प्रमात्वोपपत्तेः, विषयाबाधतौल्यात्, मार्गद्वयेऽपि प्रसङ्ख्यानस्य विचारितादविचारिताद्वा वेदान्ताद्ब्रह्मात्मैक्यावगममूलकतया प्रसङ्ख्यानजन्यस्यापि[104] ब्रह्मसाक्षात्कारस्य प्रमाणमूलकत्वाच्च । उक्तं हि कल्पतरुकारैः[105]

"वेदान्तवाक्यजज्ञानभावनाजापरोक्षधीः ।
मूलप्रमाणदार्ढ्येन न भ्रमत्वं प्रपद्यते ॥"

न च प्रामाण्यपरतस्त्वापत्तिः, अपवादनिरासाय मूलशुद्ध्यनुरोधात्[106] ।

अन्ये तु—"एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः"[107], "दृश्यते त्वग्र्यया बुद्ध्या"[108] इत्यादिश्रुतेर्मन एव ब्रह्मसाक्षात्कारे करणम्, तस्य सोपाधिकात्मन्यहंवृत्तिरूपप्रमाकरणत्वक्लृप्तेः; "स्वप्नप्रपञ्चविपरीतप्रमात्रादिज्ञानसाधनस्यान्तःकरणस्य" इत्यादिपञ्चपादिकाविवरणग्रन्थेनापि तथा प्रतिपादनात्; "अहमेवेदं सर्वम् ,सर्वोऽस्मीति मन्यते सोऽस्य परमो लोकः"[109] इति-

श्रुत्युक्ते स्वाप्ने ब्रह्मसाक्षात्कारे एव मनसः करणत्वसम्प्रतिपत्तेश्च, तदा करणान्तराभावात्। प्रसङ्ख्यानं तु मनस्सहकारिभावेनोपयुज्यते; "वाक्यार्थभावनापरिपाकसहितमन्तःकरणं त्वंपदार्थस्यापरोक्षस्य तत्तदुपाध्याकारनिषेधेन तत्पदार्थतामाविर्भावयति"[110] इति भामतीवचनात्; "ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः"[111] इति श्रुतावपि ज्ञानप्रसादशब्दितचित्तैकाग्र्यहेतुतयैव ध्यानोपादानात्।[112] न तु प्रसङ्ख्यानं स्वयं करणम्, तस्य क्वचिदपि ज्ञानकरणत्वाक्लृप्तेः; कामातुरकामिनीसाक्षात्कारादावपि प्रसङ्ख्यानसहकृतस्य मनस एव करणत्वोपपत्त्याक्लृप्तज्ञानकरणान्तरकल्पनायोगात्—इत्याहुः।

अपरे तु—"तद्धास्य विजज्ञौ"[113] "तमसः पारं दर्शयति"[114] "आचार्यवान् पुरुषो वेद, तस्य तावदेव चिरम्"[115] इत्यादिश्रुतिषु आचार्योपदेशानन्तरमेव ब्रह्मसाक्षात्कारोदये जीवन्मुक्तिश्रवणात्, "वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितार्थाः"[116] इति[117] ध्यानान्तरनैराकाङ्क्ष्यश्रवणात्, "तं त्वौपनिषदं पुरुषम्"[118] इति ब्रह्मण उपनिषदेकगम्यत्वश्रवणाच्च औपनिषदं महावाक्यमेव ब्रह्मसाक्षात्कारे करणम्, न मनः; "यन्मनसा न मनुते"[119] इति तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारकरणत्वनिषेधात्।[120] न चापक्वमनोविषयमिदम्, "येनाहुर्मनो मतम्"[121] इति वाक्यशेषे मनोमात्रग्रहणात्।

न चैवम् "यद्वाचानभ्युदितम्"[122] इति शब्दस्यापि तत्करणत्वं निषिध्यते इति शङ्क्यम्; मनःकरणत्ववादिनामपि शब्दस्य निर्विशेषे परोक्षज्ञानकरणत्वस्याभ्युपगतत्वेन तस्य "यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह"[123] इतिश्रुत्यनुरोधेन शब्दार्थप्राप्तिरूपशक्तिमुखेन शब्दस्य तत्करणत्वनिषेधे तात्पर्यस्य वक्तव्यतया शक्यसम्बन्धरूपलक्षणामुखेन तस्य तत्करणत्वाविरोधात्।

न च "मनसैवानुद्रष्टव्यम्"[124] इतिश्रुतिसिद्धं मनसोऽपि तत्र करणत्वं न पराकर्तुं शक्यमिति वाच्यम्; शाब्दसाक्षात्कारजननेऽपि तदैकाग्र्यस्यापेक्षितत्वेन हेतुत्वमात्रेण तृतीयोपपत्तेः; "मनसा ह्येष पश्यति, मनसा

शृणोति" इत्यादौ तथा दर्शनात्; गीताविवरणे [125] भाष्यकारीयमनःकरणत्व-वचनस्य मतान्तराभिप्रायेण प्रवृत्तेः—इत्याहुः ।

ननु तथापि शब्दस्य परोक्षज्ञानजनकस्वभावस्य नापरोक्षज्ञानजनकत्वं सङ्गच्छते । इति चेत्,

अत्र केचित्—स्वतोऽसमर्थोऽपि शब्दः शास्त्रीयश्रवणमननपूर्वकप्रत्ययाभ्यासजनितसंस्कारप्रचयलब्धब्रह्मैकाग्र्य [126]-चित्तदर्पणानुगृहीतोऽपरोक्षज्ञानमुत्पादयति, शास्त्रीयसंस्कारसंस्कृताग्न्यधिकरण [127] इव होमोऽपूर्वमिति कल्प्यते; "तरति शोकमात्मवित्" [128] इति शास्त्रप्रमाण्यात्; अपरोक्षस्य कर्तृत्वाद्यध्यासस्यापरोक्षाधिष्ठानज्ञानं विना निवृत्त्ययोगात्; औपनिषदे ब्रह्मणि मानान्तराप्रवृत्तेः, शब्दादप्यपरोक्षज्ञानानुत्पत्तौ अनिर्मोक्षप्रसङ्गात्—इत्याहुः ।

अन्ये तु भावनाप्रचयसाहित्ये सति बहिरसमर्थस्यापि मनसो नष्टवनितासाक्षात्कारजनकत्वदर्शनान्निदिध्यासनसाहित्येन शब्दस्याप्यपरोक्षज्ञानजनकत्वं युक्तमिति दृष्टानुरोधेन समर्थयन्ते ।

अपरे तु—अपरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्ष्यं [129] नाम, अन्यानिरुक्तेः। अर्थापरोक्षत्वं तु नापरोक्षज्ञानविषयत्वम् येनान्योन्याश्रयो भवेत्, किं तु तत्तत्पुरुषचैतन्याभेदः; अन्तःकरणतद्धर्माणां साक्षिणि कल्पिततया तदभेदसत्त्वात्, बाह्यचैतन्ये कल्पितानां घटादीनां बाह्यचैतन्ये वृत्तिकृततत्तत्पुरुषीयचैतन्याभेदाभिव्यक्त्या तदभेदसत्त्वाच्च न काप्यव्याप्तिः । न चान्तःकरणतद्धर्माणां ज्ञानादीनामिव धर्माधर्मसंस्काराणामपि साक्षिणि कल्पितत्वाविशेषादापरोक्ष्यापत्तिः, तेषामनुद्भूतत्वात्; उद्भूतस्यैव जडस्य चैतन्याभेद आपरोक्ष्यमित्यभ्युपगमात् । एवं च सर्वदा सर्वपुरुषचैतन्याभिन्नत्वात् "यत्साक्षादपरोक्षाद् ब्रह्म" [130] इतिश्रुत्या [131] स्वत एवापरोक्षं ब्रह्मेति अपरोक्षार्थविषयत्वात् शाब्दस्यापि ब्रह्मज्ञानस्यापरोक्षत्ववाचोयुक्तिर्युक्ता—इत्याहुः ।

अद्वैतविद्याचार्यास्तु—नापरोक्षार्थविषयत्वं ज्ञानस्यापरोक्ष्यम्, स्वरूपसुखापरोक्षरूपज्ञानाव्यापनात्, स्वविषयत्वलक्षणस्वप्रकाशत्वनिषेधात्; किं तु

यथा तत्तदर्थस्य स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदः[132] अर्थापरोक्ष्यम्, एवं तत्तद्व्यवहारानुकूलचैतन्यस्य तत्तदर्थाभेदो ज्ञानापरोक्ष्यम्। तथा च चैतन्यधर्म एवेदमापरोक्ष्यम्, न त्वनुमितित्वादिवद्[133] अन्तःकरणवृत्तिधर्मः। अत एव सुखादिप्रकाशरूपे साक्षिणि स्वरूपसुखप्रकाशरूपे चैतन्ये चापरोक्ष्यम्। न च घटाद्यैन्द्रियकवृत्तौ तदनुभवविरोधः; अनुभवस्य वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यगतापरोक्ष्यविषयत्वोपपत्तेः।

"ननु, उक्तं ज्ञानार्थयोरापरोक्ष्यं हृदयादिगोचरशाब्दवृत्तितद्विषययोरतिप्रसक्तम्; तत्र दैवात् कदाचिद् वृत्तिविषयसंसर्गे सति वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयावच्छिन्नचैतन्यस्य चाभेदाभिव्यक्तेरवर्जनीयत्वात्" इति चेत्, न; परोक्षवृत्तेर्विषयावच्छिन्नचैतन्यगताज्ञाननिवर्तनाक्षमतया तत्राज्ञानेनावृतस्य विषयचैतन्यस्यानावृतेन वृत्त्यवच्छिन्नसाक्षिचैतन्येनाभेदाभिव्यक्तेरभावादापरोक्ष्याप्रसक्तेः। अत एव जीवस्य संसारदशायां वस्तुतस्सत्यपि ब्रह्माभेदे न तदापरोक्ष्यम्; अज्ञानावरणकृतभेदसत्त्वात्।

न चैवं ब्रह्मणोऽपि जीवापरोक्ष्यासम्भवादसर्वज्ञत्वापत्तिः, अज्ञानस्य ईश्वरं प्रत्यनावारकतया तं प्रति जीवभेदानापादनात्; यदज्ञानं यं प्रत्यावरकम्, तस्य तं प्रत्येव स्वाश्रयभेदापादकत्वात्। अत एव चैत्रज्ञानेन तस्य घटाज्ञाने निवृत्ते अनिवृत्तं मैत्राज्ञानं मैत्रं प्रत्येव विषयचैतन्यस्य भेदापादकमिति न चैत्रस्य घटापरोक्ष्यानुभवानुपपत्तिरिति।

"नन्वेवं वृत्तिविषयचैतन्याभेदाभिव्यक्तिलक्षणस्यापरोक्षत्वस्य स्वविषयचैतन्यगताज्ञाननिवृत्तिप्रयोज्यत्वे तस्याज्ञाननिवृत्तिप्रयोजकत्वायोगाद् ज्ञानमात्रमज्ञाननिवर्तकं भवेत्" इति चेत्, न; यद् ज्ञानमुत्पद्यमानं स्वकारणमहिम्ना विषयसंसृष्टमेवोत्पद्यते तदेवाज्ञाननिवर्तकमिति विशेषणात्, ऐन्द्रियकज्ञानानां तथात्वात्। एवं च शब्दादुत्पद्यमानमपि ब्रह्मज्ञानं सर्वोपादानभूतस्वविषयब्रह्मचैतन्यसंसृष्टमेव[134] उत्पद्यत इति तस्याज्ञाननिवर्तकत्वम्, अज्ञाननिवृत्तौ तन्मूलभेदप्रविलयादापरोक्ष्यं चेत्युपपद्यतेतराम्।

"नन्वेवमध्ययनगृहीतवेदान्तजन्येनापि तज्ज्ञानेन मूलाज्ञाननिवृत्त्या आपरोक्ष्यं किं न स्यात्? न च तत्सत्तानिश्चयरूपत्वाभावान्नाज्ञाननिवर्तकमिति

वाच्यम्; तथापि कृतश्रवणस्य निर्विचिकित्सशाब्दज्ञानेन तन्निवृत्त्या मननादि-वैयर्थ्यापत्तिः” इति चेत्, न; सत्यपि श्रवणान्निर्विचिकित्सज्ञाने चित्तविक्षेप-दोषेण प्रतिबन्धाद् अज्ञानानिवृत्त्या तन्निराकरणे मनननिदिध्यासननियमविध्य-र्थानुष्ठानस्यार्थवत्त्वात्, भवान्तरीयमननाद्यनुष्ठाननिरस्तचित्तविक्षेपस्य उपदेश-मात्राद् ब्रह्मापरोक्ष्यस्य इष्यमाणत्वाच्च—इत्याहुः ।

अथैवमपि कृतनिदिध्यासनस्य वेदान्तजन्यब्रह्मज्ञानेनेव घटादिज्ञानेनापि ब्रह्माज्ञाननिवृत्तिः किं न स्यात्? न च तस्य ब्रह्माविषयत्वान्न ततो ब्रह्माज्ञान-निवृत्तिरिति वाच्यम्; “घटस्सन्” इत्यादिबुद्धिवृत्तेः सद्रूपब्रह्मविषयत्वोपगमात् । न च—तत्र घटाद्याकारवृत्त्या तदज्ञाननिवृत्तौ स्वतः स्फुरणादेव तदवच्छिन्न-चैतन्यं सदिति प्रकाशते, न तस्य घटाद्याकारवृत्तिविषयत्वम्—इति वाच्यम्; तदभावे घटविषयं ज्ञानम्, तदवच्छिन्नचैतन्यविषयमज्ञानमिति भिन्नविषयेण ज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्तेरयोगात्; जडे आवरणकृत्याभावेन घटस्याज्ञानाविषयत्वात् । न च घटादिवृत्तेस्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वेऽपि अखण्डानन्दाकारत्वाभावान्न ततो मूलाज्ञाननिवृत्तिरिति वाच्यम्; वेदान्तजन्यसाक्षात्कारेऽपि तदभावात् । न हि तत्राखण्डत्वमानन्दत्वं वा कश्चिदस्ति प्रकारः, वेदान्तानां संसर्गागोचर-प्रमाजनकत्वलक्षणाखण्डार्थत्वहानापत्तेः । न च वेदान्तजन्यज्ञानादेव तन्निवृत्ति-नियम इति वाच्यम्; क्लृप्ताज्ञाननिवर्तकत्वप्रयोजकरूपस्य ज्ञानान्तरेऽपि सद्भावे तथा नियन्तुमशक्यत्वात् । न च—घटाद्याकारवृत्तिविषयस्यावच्छिन्नचैतन्यस्यापि कल्पितत्वेन यन्मूलाज्ञानविषयभूतं सत्यमनवच्छिन्नं चैतन्यं तद्विषयत्वाभावाद् घटादिवृत्तीनां निवर्त्यत्वाभिमताज्ञानसमानविषयत्वलक्षणं क्लृप्तं प्रयोजकमेव[135] नास्ति—इति वाच्यम्; तत्रावच्छेदकांशस्य कल्पितत्वेऽप्यवच्छेद्यांशस्याकल्पित-मूलाज्ञानविषयचैतन्यरूपत्वात्, तस्य कल्पितत्वे घटवज्जडतया अवस्थाज्ञानं प्रत्यपि विषयत्वायोगेनावस्थाज्ञानस्य मूलाज्ञानविषयाकल्पितचैतन्यविषयत्वस्य वक्तव्यतया तन्निवर्तकघटादिज्ञानस्यापि तद्विषयत्वावश्यम्भावेन तत्पक्षेऽपि ततो मूलाज्ञाननिवृत्तिप्रसङ्गस्यापरिहारात्[136] ।

अत्राहुराचार्याः[137]—न चैतन्यं चक्षुरादिजन्यवृत्तिविषयः,

"न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् ।"[138]

"पराञ्चि खानि व्यतृणत्स्वयंभूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् ॥"[139]

इत्यादिश्रुत्या तस्य परमाण्वादिवच्चक्षुराद्ययोग्यत्वोपदेशात्, औपनिषदमिति विशेषणाच्च । न च

"सर्वप्रत्ययवेद्ये वा ब्रह्मरूपे व्यवस्थिते ।"[140]

इत्यादिवार्तिकविरोधः; तस्य घटाद्याकारवृत्त्युदये सति आवरणाभिभवात् स्वप्रभं सद्रूपं ब्रह्म "घटस्सन्" इति घटवद् व्यवहार्यं भवतीत्यौपचारिक-घटादिवृत्तिवेद्यत्वपरत्वात् । आवरणाभिभावकत्वं च घटादिज्ञानस्य घटादि-विषयत्वादेवोपपन्नम्, घटादेरप्यज्ञानविषयत्वात्, "घटं न जानामि घटज्ञानेन घटाज्ञानं नष्टम्" इत्यवस्थाज्ञानानां घटादिविषयत्वानुभवात् ।

न च "तत्रावरणकृत्याभावादज्ञानाङ्गीकारो न युक्तः, तद्भासकस्य तदवच्छिन्नचैतन्यस्यावरणादेव तदप्रकाशोपपत्तेः" इति वाच्यम्, उक्तभङ्ग्या जडस्य साक्षादज्ञानविषयत्वप्रतिक्षेपेऽपि जडावच्छिन्नचैतन्यप्रकाशस्याज्ञानेनावरणम्, ततो नित्यचैतन्यप्रकाशसंसर्गेऽपि जडस्य "नास्ति, न प्रकाशते" इत्यादि-व्यवहारयोग्यत्वमिति[141] परम्परया अज्ञानविषयत्वाभ्युपगमात्; साक्षात्परम्परया वा यदज्ञानावरणीयम्, तद्विषयत्वस्यैव ज्ञानस्य तदज्ञाननिवर्तकत्वप्रयोजकशरीरे निवेशात्[142] । न चैवं घटादीनामुक्तरीत्या मूलाज्ञानविषयत्वमपि स्यादिति घटादिसाक्षात्कारादेव मूलाज्ञाननिवृत्त्यापातः;[143] फलबलात्तदज्ञानकार्या-तिरिक्ततद्विषयविषयकत्वस्यैव तन्निवर्तकत्वे तन्त्रत्वात् ।

अथ वा मूलाज्ञानस्यैव जडं न विषयः; अवस्थाज्ञानानां त्ववच्छिन्न-चैतन्याश्रितानां तत्तज्जडमेव विषयः; अन्यथा चाक्षुषवृत्त्या चन्दनखण्डे चैतन्याभि-व्यक्तौ तत्संसर्गिणो गन्धस्याप्यापरोक्ष्यापत्तेः, तदनभिव्यक्तौ चन्दनतद्रूपयोरप्य-प्रकाशापत्तेः । न च "चाक्षुषवृत्त्या चन्दनतद्रूपावच्छिन्नचैतन्ययोरभिव्यक्त्या तयोः प्रकाशः, गन्धाकारवृत्त्यभावेन गन्धावच्छिन्नचैतन्यस्यानभिव्यक्त्या तस्या-

प्रकाशश्च" इति वाच्यम्; चैतन्यस्य द्विगुणीकृत्य वृत्त्यभावेन[144] एकद्रव्यगुणानां स्वाश्रये सर्वत्र व्याप्य वर्तमानानां पृथक् पृथग् गगनावच्छेदकत्वस्येव चैतन्यावच्छेदकत्वस्याप्यसम्भवात्, तेषां[145] स्वाश्रयद्रव्यावच्छिन्नचैतन्येनैव शुक्तीदमंशावच्छिन्नचैतन्येन शुक्तिरजतवत् प्रकाश्यतया तस्याभिव्यक्तौ गन्धस्यापि प्रकाशस्य, अनभिव्यक्तौ[146] रूपादेरप्यप्रकाशस्य चापत्तेः। न च गन्धाकारवृत्त्युपरक्ते एव चैतन्ये गन्धः प्रकाशते इति नियमः, प्रकाशसंसर्गस्यैव प्रकाशमानशब्दार्थत्वेनासत्यामपि तदाकारवृत्तावनावृतप्रकाशसंसर्गे अप्रकाशमानत्वकल्पनस्य विरुद्धत्वात्, अभिव्यक्तस्य गन्धोपादानचैतन्यस्य गन्धासंसर्गोक्त्यसम्भवात्। तस्माद्यथा चैत्रस्य घटवृत्तौ तं प्रत्यावरकस्यैवाज्ञानस्य निवृत्तिरिति तस्यैव विषयप्रकाशो नान्यस्य, तथा तत्तद्विषयाकारवृत्त्या तत्तदावराकाज्ञानस्यैव निवृत्तेर्न विषयान्तरस्यापरोक्ष्यम्, अनावृतार्थस्यैव संविदभेदादापरोक्ष्यमित्यभ्युपगमात्; इति प्रमातृभेदेनेव विषयभेदेनाप्येकत्र चैतन्ये अवस्थाज्ञानभेदस्य वक्तव्यतया अवस्थाज्ञानानां तत्तज्जडविषयकत्वमिति घटादिवृत्तीनां नावस्थाज्ञाननिवर्तकत्वे काचिदनुपपत्तिः; न वा मूलाज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिः। न चैवमपि जीवविषयाया अहमाकारवृत्तेः[147] मूलाज्ञाननिवर्तकत्वापत्तिः; तस्याः स्वयंप्रकाशमानचित्संवलिताचिदंशमात्रविषयत्वात्; "सोऽहम्" इति प्रत्यभिज्ञाया अपि स्वयम्प्रकाशचैतन्ये अन्तःकरणवैशिष्ट्येन सह पूर्वापरकालवैशिष्ट्यमात्रविषयत्वेन चैतन्यविषयत्वाभावात्—इति।

केचित्तु—घटादिवृत्तीनां तत्तदवच्छिन्नचैतन्यविषयत्वमभ्युपगम्य,

"सर्वमानप्रसक्तौ च सर्वमानफलाश्रयात्।
श्रोतव्येतिवचः प्राह वेदान्तावरुरुत्सया॥"[148]

इति वार्तिकोक्तश्रोतव्यवाक्यार्थवेदान्तनियमविध्यनुसारेण वेदान्तजन्यमेव नियमादृष्टसहितं ब्रह्मज्ञानमप्रतिबद्धं ब्रह्माज्ञाननिवर्तकमिति न घटादिज्ञानात्तन्निवृत्तिप्रसङ्गः—इत्याहुः।

अन्ये तु—तत्त्वमस्यादिवाक्यजन्यं जीवब्रह्माभेदगोचरमेव ज्ञानं मूलाज्ञाननिवर्तकम्, मूलाज्ञानस्य तदभेदगोचरत्वात्, इति न चैतन्यस्वरूपमात्र-

गोचराद् घटादिज्ञानात्तन्निवृत्तिप्रसङ्गः । न च "अभेदस्य तत्त्वावेदकप्रमाण-बोध्यस्य चैतन्यातिरेके द्वैतापत्तेश्चैतन्यमात्रमभेद इति तद्गोचरं घटादि-ज्ञानमप्यभेदगोचरम्" इति वाच्यम् । न ह्यभेदज्ञानमिति विषयतो विशेषं ब्रूमः, किं तु तत्त्वंपदवाच्यार्थधर्मिद्वयपरामर्शादिरूपकारणविशेषाधीनेन स्वरूपसंबन्ध-विशेषेण चैतन्यविषयत्वमेव तदभेदज्ञानत्वम् । यथा हि विशेषणविशेष्यतत्सम्बन्ध-गोचरत्वाविशेषेऽपि विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानादिकारणविशेषाधीनस्वरूपसम्बन्ध-विशेषेण तत्त्रितयगोचरत्वमेव समूहालम्बनव्यावृत्तं विशिष्टज्ञानत्वम्, यथा वा "स्थाणुत्वपुरुषत्ववान्" इत्याहार्यवृत्तिव्यावृत्तं संशयत्वं विषयतो विशेषानिरूप-णात्, तथा घटादावपि "सोऽयं घटः" इत्यादिज्ञानस्य स्वरूपसम्बन्धविशेषेण घटादिविषयत्वमेव केवलघटशब्दादिजन्यज्ञानव्यावृत्तं तदभेदज्ञानत्वम्, अतिरिक्ता-भेदानिरूपणात् । अभावसादृश्यादीनामधिकरणप्रतियोग्यादिभिः स्वरूपसम्बन्ध-युक्तानामधिकरणेनाधाराधेयभावरूपः स्वरूपसम्बन्धविशेषः प्रतियोगिना प्रति-योग्यनुयोगिभावरूप इत्यादिप्रकारेण स्वरूपसम्बन्धे अवान्तरविशेषकल्पनावद् वृत्तीनां विषयेऽपि संयोगतादात्म्ययोरतिप्रसक्त्या विषयैर्विषयविषयिभावरूप-स्वरूपसम्बन्धवतीनां विषयविशेषनिरूपणासम्भवे क्लृप्ते एव स्वरूपसम्बन्धे अवा-न्तरविशेषकल्पनेनाभेदज्ञानत्वादिपरस्परवैलक्षण्यनिर्वाहाच्च । एवं च ब्रह्मज्ञानस्या-भेदाख्यकिञ्चित्संसर्गगोचरत्वानभ्युपगमान्न वेदान्तानामखण्डार्थत्वहानिः— इत्याहुः ।

"ननु घटादिज्ञानवद् ब्रह्मज्ञानस्यापि न मूलाज्ञाननिवर्तकत्वं युक्तम्; निवर्तकत्वे तदवस्थानासहिष्णुत्वरूपस्य विरोधस्य तन्त्रत्वात्, कार्यस्य चोपा-दानेन सह तादृशविरोधाभावात्"; इति चेन्न; कार्यकारणयोरन्यत्र तादृशविरोधा-दर्शनेऽपि एकविषयज्ञानाज्ञानप्रयुक्तस्य तादृशविरोधस्यात्र सत्त्वात्, कार्यकारण-योरप्यग्निसंयोगपटयोस्तादृशविरोधस्य दृष्टेश्च । न चाग्निसंयोगाद्[149] अवयव-विभागप्रक्रियया असमवायिकारणसंयोगनाशादेव पटनाशो नाग्निसंयोगादिति वाच्यम्; दग्धपटेऽपि पूर्वसंस्थानानुवृत्तिदर्शनेन मुद्गरचूर्णीकृतघटवदवयव-

विभागादर्शनात्, तत्रावयवविभागादिकल्पनाया अप्रामाणिकत्वात्। नापि तत्र तन्तूनामपि दाहेन समवायिकारणनाशात् पटनाश इति युक्तम्; अंशुतन्त्वादिभिस्सह युगपदेव पटस्य दाहदर्शनेन क्रमकल्पनायोगात्; यतोऽधस्तान्नावयवनाशः, तत्रावयवे अग्निसंयोगादेव नाशस्य वाच्यत्वात्।

"नन्वस्त्वेतदेवम्, तथापि सविलासाज्ञाननाशकमिदं ब्रह्मज्ञानं कथं नश्येत्, नाशकान्तरस्याभावात्?" इति चेत्—[150]

यथा कतकरजः सलिलेन संयुज्य पूर्वसंयुक्तरजोऽन्तरविश्लेषं जनयत् स्वविश्लेषमपि जनयति, तथात्मन्यध्यस्यमानं ब्रह्मज्ञानं पूर्वाध्यस्तसर्वप्रपञ्चं निवर्तयत् स्वात्मानमपि निवर्तयति—इति केचित्[151]।

अन्ये तु अन्यन्निवर्त्य स्वयमपि निवृत्तौ दग्धलोहपीताम्बुन्यायमुदाहरन्ति; अपरे त्वत्र दग्धतृणकूटदहनोदाहरणमाहुः।

न च ध्वंसस्य प्रतियोग्यतिरिक्तजन्यत्वनियमः, अप्रयोजकत्वात्, निरिन्धनदहनादिध्वंसे व्यभिचाराच्च। न च "ध्वंसस्य प्रतियोगिमात्रजन्यत्वेऽतिप्रसङ्गात् कारणान्तरमवश्यं वाच्यम्; निरिन्धनदहनादिध्वंसेऽपि कालादृष्टेश्वरेच्छादिकारणान्तरमस्ति" इति वाच्यम्; अतिप्रसङ्गापरिज्ञानात्। न च घटादिध्वंसस्यापि कारणान्तरनिरपेक्षत्वं स्यादित्यतिप्रसङ्गः, ध्वंसमात्रे कारणान्तरनैरपेक्ष्यानभिधानात्। न च[152] घटध्वंसदृष्टान्तेन ब्रह्मज्ञानध्वंसस्य कारणान्तरापेक्षासाधनम्, तद्दृष्टान्तेन मुद्गरपतनापेक्षाया अपि साधनापत्तेः। नापि ज्ञानध्वंसत्वसाम्याद् घटज्ञानादिध्वंसस्यापि कारणान्तरनैरपेक्ष्यं स्यादित्यतिप्रसङ्गः, सेन्धनानलध्वंसस्य जलसेकादिदृष्टकारणापेक्षत्वेऽपि निरिन्धनानलध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववज्जाग्रज्ज्ञानध्वंसस्य विरोधिविशेषगुणान्तरापेक्षत्वेऽपि सुषुप्तिपूर्वज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्ववच्च मूलाज्ञानानिवर्तकज्ञानध्वंसस्य कारणान्तरसापेक्षत्वेऽपि तन्निवर्तकज्ञानध्वंसस्य तदनपेक्षत्वोपपत्तेः। नापि कारणान्तरनैरपेक्ष्ये स्वोत्पत्त्युत्तरक्षणे एव नाशः स्यादित्यतिप्रसङ्गः, इष्टापत्तेः; तदुत्पत्त्युत्तरक्षणे एव ब्रह्माध्यस्तनिखिलप्रपञ्चदाहेन तदन्तर्गतस्य तस्यापि तदैव दाहा-

भ्युपगमात्; निरिन्धनदहनध्वंसन्यायेन ब्रह्मज्ञानध्वंसस्यापि कालादृष्टेश्वरेच्छादि-कारणान्तरजन्यत्वेऽप्यविरोधाच्च; सर्वप्रपञ्चनिवृत्त्यनन्तरमेकशेषस्य ब्रह्मज्ञानस्य निवृत्तिरित्यनभ्युपगमेन युगपत् सर्वदाहे पूर्वक्षणे[153] चिदविद्यासम्बन्धरूपस्य द्रव्यान्तररूपस्य वा कालस्य ईश्वरप्रसादरूपस्यान्तःकरणगुणविशेषरूपस्य वादृष्टस्य अन्येषां च सत्त्वात्। न च "तत्रज्ञानातिरिक्तकारणापेक्षणे ब्रह्मज्ञानस्यामिथ्यात्वप्रसङ्गः, ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वमित्यभ्युपगमात्" इति वाच्यम्; ज्ञानाघटितसामग्र्यनिवर्त्यत्वे सति ज्ञाननिवर्त्यत्वस्य तदर्थत्वात्; "नान्यः पन्थाः"[154] इतिश्रुतेरपि तत्रैव तात्पर्यात्। अतो युक्त एव दग्धदाह्यदहनादि-न्यायः।

केचित्तु—वृत्तिरूपं ब्रह्मज्ञानं नाज्ञानतन्मूलप्रपञ्चनिवर्तकम्, अज्ञानस्य प्रकाशनिवर्त्यत्वनियमेन जडरूपवृत्तिनिवर्त्यत्वायोगात्; किं तु तदारूढचैतन्य-प्रकाशस्तन्निवर्तकः, स्वरूपेण तस्याज्ञानादिसाक्षितया तदनिवर्तकत्वेऽप्यखण्डा-कारवृत्त्युपारूढस्य तन्निवर्तकत्वोपपत्तेः;

"तृणादेर्भासिकाप्येषा सूर्यदीप्तिस्तृणं दहेत्।
सूर्यकान्तमुपारुह्य तन्न्यायं तत्र योजयेत्॥"[155]

इत्यभियुक्तोक्तेः। एवं च यथा किञ्चित् काष्ठमुपारुह्य ग्रामनगरादिकं दहन् वह्नि-र्दहत्येव तदपि काष्ठम्, तथा चरमवृत्तिमुपारुह्य निखिलप्रपञ्चमुन्मूलयन्नखण्ड-चैतन्यप्रकाशस्तन्निवर्तनेऽपि प्रगल्भते[156] इति न तन्नाशे काचिदनुपपत्तिः—इत्याहुः।

अन्ये तु—ब्रह्मज्ञानमज्ञानस्यैव निवर्तकम्, ज्ञानाज्ञानयोरेव साक्षाद्विरोधात्; प्रपञ्चस्य तूपादाननाशान्नाश इति प्रपञ्चान्तर्गतस्य ब्रह्मज्ञानस्यापि तत एव नाशः। न च प्रपञ्चस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वे मिथ्यात्वानुपपत्तिः; प्रपञ्चनिवृत्तेस्साक्षाद् ज्ञानजन्यत्वाभावेऽपि ज्ञानजन्याज्ञाननाशजन्यत्वात्, "साक्षात् परम्परया वा ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं मिथ्यात्वम्" इत्यङ्गीकारात्।

एवं च तत्त्वसाक्षात्कारोदयेऽपि जीवन्मुक्तस्य देहादिप्रतिभास उपपद्यते; प्रारब्धकर्मणा प्रतिबन्धेन तत्त्वसाक्षात्कारोदयेऽपि प्रारब्धकर्मतत्कार्यदेहादिप्रतिभासानुवृत्त्यु[157]-पादानाविद्यालेशानुवृत्त्युपपत्तेः[158]। अज्ञानवत् प्रपञ्चस्यापि साक्षाद् ब्रह्मसाक्षात्कारनिवर्त्यत्वे नायमुपपद्यते; विरोधिनि ब्रह्मसाक्षात्कारे सति प्रारब्धकर्मणः स्वयमवस्थानासम्भवेन[159] अविद्यालेशनिवृत्तिप्रतिबन्धकत्वायोगात् —इत्याहुः।

इति तृतीयः परिच्छेदः

चतुर्थः परिच्छेदः

अथ कोऽयमविद्यालेशः, यदनुवृत्त्या जीवन्मुक्तिः[1] ?

आवरणविक्षेपशक्तिमत्या मूलाविद्यायाः प्रारब्धकर्मवर्तमानदेहाद्यनुवृत्तिप्रयोजको विक्षेपशक्त्यंश इति केचित् ।

क्षालितलशुनभाण्डानुवृत्तलशुनवासनाकल्पोऽविद्यासंस्कार इत्यन्ये ।

दग्धपटन्यायेनानुवृत्ता मूलाविद्यैवेत्यपरे ।

सर्वज्ञात्मगुरवस्तु[2]—विरोधिसाक्षात्कारोदये लेशतोऽप्यविद्यानुवृत्त्यसम्भवाज्जीवन्मुक्तिशास्त्रं श्रवणादिविध्यर्थवादमात्रम्, शास्त्रस्य जीवन्मुक्तिप्रतिपादने प्रयोजनाभावात्; अतः कृतनिदिध्यासनस्य ब्रह्मसाक्षात्कारोदयमात्रेण सविलासवासनाविद्यानिवृत्तिः—इत्यपि कञ्चित् पक्षमाहुः ।

अथ केयमविद्यानिवृत्तिः ?

आत्मैवेति ब्रह्मसिद्धिकाराः । न च तस्य नित्यसिद्धत्वाज् ज्ञानवैयर्थ्यम्; असति ज्ञानेऽनर्थहेत्वविद्याया विद्यमानतया अनर्थमपि तिष्ठेदिति[3] तदन्वेषणात्; यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे यस्य सत्त्वं यद्व्यतिरेके चाभावस्तत् तत्साध्यम् इति लक्षणानुरोधेनात्मरूपाया[4] अप्यविद्यानिवृत्तेः ज्ञानसाध्यत्वाच्च; ज्ञाने सत्यग्रिमक्षणे आत्मरूपाविद्यानिवृत्तिसत्त्वम्, तद्व्यतिरेके तत्प्रतियोग्यविद्यारूपस्तदभाव इत्युक्तलक्षणसत्त्वात्[5] ।

आत्मान्यैवाविद्यानिवृत्तिः; सा च न सती, अद्वैतहानेः; नाप्यसती, ज्ञानसाध्यत्वायोगात्; नापि सदसद्रूपा, विरोधात्; नाप्यनिर्वाच्या, अनिर्वाच्यस्य सादेरज्ञानोपादानकत्वनियमेन मुक्तावपि तदुपादानाज्ञानानुवृत्त्यापत्तेः, ज्ञाननिवर्त्यत्वापत्तेश्च; किं तु उक्तप्रकारचतुष्टयोत्तीर्णा पञ्चमप्रकारा—इत्यानन्दबोधाचार्याः[6] ।

अविद्यावत्तन्निवृत्तिरप्यनिर्वाच्यैव । न च तदनुवृत्तौ तदुपादानाज्ञानस्याप्यनुवृत्तिनियमादनिर्मोक्षप्रसङ्गः, तदनुवृत्तौ प्रमाणाभावात्; उत्पत्तेः प्रथम-

समयमात्रसंसर्गिभावविकारत्ववन्निवृत्तेरपि चरमसमयमात्रसंसर्गिभावविकारत्वोपपत्तेः । अत एव यथा पूर्वं पश्चाच्च "उत्पत्स्यते, उत्पन्नः" इति भाविभूतभावेन व्यवह्रियमाणाया उत्पत्तेः प्रथमसमयमात्रे "उत्पद्यते" इति वर्तमानव्यवहारः, तथा पूर्वं पश्चाच्च "निवर्तिष्यते, निवृत्तः" इति भाविभूतभावेन व्यवह्रियमाणाया निवृत्तेश्चरमसमयमात्रे "निवर्तते, नश्यति, ध्वंसते" इति वर्तमानव्यपदेशः[7] । निवृत्तेरनुवृत्तौ तु चिरशकलितेऽपि घटे "इदानीं निवर्तते" इत्यादिव्यवहारः स्यात्; आख्यातानां प्रकृत्यर्थगतवर्तमानत्वाद्यर्थाभिधायित्वात् ।

"ननु च तेषां स्वाभिहितसङ्ख्याश्रयप्रकृत्यर्थकर्तृकर्मगतवर्तमानत्वाद्यर्थाभिधायकत्वम्, स्वाभिहितप्रकृत्यर्थानुकूलव्यापारगतवर्तमानत्वाद्यर्थाभिधायकत्वं वास्तु, तथा च निवृत्तिक्रियाकर्तुश्चिरचूर्णितस्य घटस्य तद्गतनिवृत्त्यनुकूलव्यापारस्य चावर्तमानत्वान्नोक्तातिप्रसङ्गः" इति चेत्, न; आद्ये उत्पन्नेऽपि घटे "उत्पद्यते" इति व्यवहारापत्तेः, उत्पत्तिक्रियाकर्तुर्घटस्य वर्तमानत्वात्[8]; द्वितीये आमवातजडीकृतकलेबरे उत्थानानुकूलयत्नवत्युत्थानानुदयेऽपि "उत्तिष्ठति" इतिव्यवहारापत्तेः, आख्यातार्थस्य प्रकृत्यर्थभूतोत्थानानुकूलस्य यत्नरूपव्यापारस्य वर्तमानत्वात् । तस्मात् प्रकृत्यर्थगतमेव वर्तमानत्वाद्याख्यातार्थ इति ध्वंसस्य स्थायित्वे चिरनिवृत्तेऽपि घटे "निवर्तते" इति व्यवहारो दुर्वारः ।

यदि च मुद्गरादिशकलिते घटे ध्वंसो नाम कश्चिदभावस्तत्प्रतियोगिकः स्थायी भूतलाद्याश्रित उपेयते, तदा कपालमालापसरणे तदनपसरणेऽपि मणिकशरावादिकपालव्यावृत्तकपालसंस्थानविशेषादर्शने च किमिति स प्रत्यक्षो न स्यात्? कपालसंस्थानविशेषादिनानुमेयो घटादिध्वंसो न प्रत्यक्ष इति चेत्, तर्हि तेन[9] मुद्गरपातकालीनस्योत्पत्तिवद् भावविकाररूपतया प्रतियोग्याश्रितस्य ध्वंसस्यानुमानं सम्भवतीति न ततः पश्चादनुवर्तमानप्रतियोग्यधिकरणाश्रिताभावरूपध्वंससिद्धिः; "इह भूतले घटो ध्वस्तः" इति भूतले ध्वंसाधिकरणत्वव्यवहारस्य "इह भूतले घट उत्पन्नः" इतिवद् भावविकारयुक्तप्रतियोग्यधिकरणत्वविषयत्वोपपत्तेः; घटध्वंसानन्तरं भूतले घटाभावव्यवहारस्य घटापसरणानन्तरं

तदभावव्यवहारवत् समयविशेषसंसर्गात्यन्ताभावालम्बनतोपपत्त्या ध्वंसविषयत्वस्याकल्पनीयत्वाच्च । एवं सति घटोत्पत्तेः पूर्वं तदभावव्यवहारोऽप्यत्यन्ताभावेन चरितार्थ इति प्रागभावोऽपि न स्यादिति चेत्, सोऽपि[10] मा भूत् ।

"नन्वेवं प्रागभावाधारकालः पूर्वकालः, ध्वंसाधार उत्तरकालः इति निर्वचनासम्भवात् काले पूर्वोत्तरादिव्यवहारः किमालम्बनस्स्यात्"? घटादिषु प्रतियोगित्वादिव्यवहारवदखण्डकिञ्चिद्धर्मगोचरोऽस्तु ; अभावरूपस्थायिध्वंसाभ्युपगमेऽपि तेषु ध्वंसत्वादेरखण्डस्य वक्तव्यत्वात् । न च जन्याभावत्वरूपं सखण्डमेव ध्वंसत्वम् ; ध्वंसप्रागभावरूपस्य घटस्य तद्ध्वंसत्वापत्तेः । न च सप्तमपदार्थरूपाभावत्वं विवक्षितम्, घटस्य प्रागभावं प्रत्यपि ध्वंसत्वाभावप्रसङ्गेन घटकाले प्रागभावोत्तरकालत्वव्यवहारस्य निरालम्बनत्वापत्तेः । न च प्रतियोग्यतिरिक्तः प्रागभावध्वंसः, तथा सति तुल्यन्यायतया ध्वंसप्रागभावोऽपि प्रतियोग्यतिरिक्तः स्यादिति प्रागभावध्वंसस्यापि प्रागभावोऽन्यः, तस्यापि कश्चिद्ध्वंसः, तस्यापि प्रागभावोऽन्य इत्यप्रामाणिकानवधिकध्वंसप्रागभावकल्पनापत्तेः । न चान्यद्ध्वंसत्वमात्माश्रयादिशून्यं निर्वक्तुं शक्यम् । एवं प्रागभावत्वमपीत्यन्यत्र विस्तरः । तस्मान्न पूर्वं प्रागभावः, न च पश्चात् ध्वंसाभावः ; मध्ये परं कियत्कालमनिर्वचनीयोत्पत्तिस्थितिध्वंसरूपभावविकारवान् घटाद्यध्यासः । एवं चाविद्यानिवृत्तिरपि ब्रह्मसाक्षात्कारोदयानन्तरक्षणवर्ती कश्चिद्भावविकार इति तस्या मुक्तावनुवृत्त्यभावान्न तदनिर्वाच्यत्वे कश्चिद्दोषः—इत्यद्वैतविद्याचार्याः ।

"नन्वेवमविद्यानिवृत्तेः क्षणिकत्वे मोक्षः स्थिरपुरुषार्थो न स्यात्" इति चेत्, भ्रान्तोऽसि । न ह्यविद्यानिवृत्तिः स्वयमेव पुरुषार्थ इति तस्या ज्ञानसाध्यत्वमुपेयते, तस्याः सुखदुःखाभावेतरत्वात् ; किं त्वखण्डानन्दावरकसंसारदुःखहेत्वविद्योच्छेदे अखण्डानन्दस्फुरणं संसारदुःखोच्छेदश्च भवतीति तदुपयोगितया तस्यास्तत्त्वज्ञानसाध्यत्वमुपेयते ।

चित्सुखाचार्यास्तु—[11] दुःखाभावोऽपि मुक्तौ न स्वतःपुरुषार्थः ; सर्वत्र दुःखाभावस्य स्वरूपसुखाभिव्यक्तिप्रतिबन्धकाभावतया सुखशेषत्वात् सुखस्यैव

स्वतःपुरुषार्थत्वम्, अन्येषां सर्वेषामपि तच्छेषत्वमिति सुखसाधनताज्ञानस्यैव प्रवर्तकत्वे सम्भवति, दुःखाभावस्यापि स्वतः पुरुषार्थत्वं परिकल्प्य तत्साधनप्रवर्तकसङ्ग्रहायेष्टसाधनताज्ञानस्य इच्छाविषयत्वप्रवेशेन गुरुघटितस्य प्रवर्तकत्वकल्पनायोगात् । न च दुःखाभाव एव स्वतःपुरुषार्थस्तच्छेषतया सुखं काम्यमिति वैपरीत्यापत्तिः ; बहुकालदुःखसाध्येऽपि क्षणिकसुखजनके निन्दितग्राम्यधर्मादौ प्रवृत्तिदर्शनात्; तत्र क्षणिकसुखकालीनदुःखाभावस्य पुरुषार्थत्वे तदर्थं बहुकालदुःखानुभवायोगात् । न च तत्र क्षणिकसुखस्य पुरुषार्थत्वेऽपि दोषतौल्यम्, भावरूपे सुखे उत्कर्षापकर्षयोरनुभवसिद्धत्वेन क्षणमपि[12] अत्युत्कृष्टसुखार्थं बहुकालदुःखानुभवोपपत्तेः, दुःखाभावे चोत्कर्षापकर्षासम्भवात्[13] । तस्मान्मुक्तौ संसारदुःखनिवृत्तिरप्यविद्यानिवृत्तिवत् सुखशेष इत्यनवच्छिन्नानन्दप्राप्तिरेव स्वतः पुरुषार्थः—इत्याहुः ।

नन्वनवच्छिन्नानन्दः प्रत्यग्रूपतया नित्यमेव प्राप्तः । सत्यम्; नित्यप्राप्तोऽप्यनवच्छिन्नानन्दस्तमावृत्य तद्विपरीतमर्थं प्रदर्शयन्त्या अविद्यया संसारदशायामसत्कल्पत्वं नीत इत्यकृतार्थताभून्निवर्तितायां च तस्यां निरस्तनिखिलानर्थविक्षेपे स्वकण्ठगतविस्मृतकनकाभरणवत् प्राप्यत इवेत्यौपचारिकी तस्य प्राप्तव्यता—इति केचित्[14] ।

अन्ये तु—संसारदशायाम् "नास्ति, न प्रकाशते" इतिव्यवहारयोग्यत्वरूपाज्ञानावरणप्रयुक्तस्य "मम निरतिशयानन्दो नास्ति" इतिप्रत्ययस्य सर्वसिद्धत्वात् तदालम्बनभूतः कश्चिद् ब्रह्मानन्दस्याभावः काल्पनिको यावदविद्यमनुवर्तते, अविद्यानिवृत्तौ च तन्मूलत्वान्निवर्तते इति "यस्मिन् सत्यग्रिमक्षणे" इत्यादिलक्षणानुरोधेन मुख्यमेव तस्य प्राप्यत्वम्[15]—इत्याहुः ।

अपरे तु—अवेद्यस्यापुरुषार्थत्वात्संसारदशायां सदप्यनवच्छिन्नसुखमापरोक्ष्याभावान्न पुरुषार्थः । न च "स्वरूपज्ञानेनापरोक्ष्यं तदाप्यस्ति तस्य सर्वदा स्वरूपसुखाभिन्नत्वात्, वृत्तिज्ञानेनापरोक्ष्यं तु न मुक्तावपि" इति वाच्यम् । न हि स्वव्यवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्रमापरोक्ष्यम्, घटावच्छिन्नचैतन्याभिव्यक्तौ

तदभिन्नस्य घटगन्धस्याप्यापरोक्ष्यापत्तेः; किं त्वनावृतार्थस्य तदभेदः। तथा चानावृतत्वांशस्तत्त्वसाक्षात्कारे सत्येवेति निरतिशयसुखापरोक्ष्यस्य पुरुषार्थस्य विद्याप्राप्यत्वं युक्तम्—इत्याहुः।

इतरे तु—अस्तु व्यवहारानुकूलचैतन्याभेदमात्रमापरोक्ष्यम्; तथाप्यज्ञानमहिम्ना जीवभेदवच्चिदानन्दभेदोऽप्यध्यस्त[16] इति संसारदशायां पुरुषान्तरस्य पुरुषान्तरचैतन्यापरोक्ष्यवद् अनवच्छिन्नसुखापरोक्ष्यमपि नास्ति; अज्ञाननिवृत्तौ तु चिदानन्दभेदप्रविलयात्तदापरोक्ष्यमिति तस्य विद्यासाध्यत्वम्—इत्याहुः।

अथ विद्योदये सत्युपाधिविलयादपेतजीवभावस्य किमीश्वरभावापत्तिर्भवत्युत शुद्धचैतन्यमात्ररूपेणावस्थानमिति विवेचनीयम्।

उच्यते। एकजीववादे तदेकाज्ञानकल्पितस्य जीवेश्वरविभागादिकृत्स्नभेदप्रपञ्चस्य तद्विद्योदये विलयान्निर्विशेषचैतन्यरूपेणैवावस्थानम्।

अनेकजीववादमभ्युपगम्य बद्धमुक्तव्यवस्थाङ्गीकारेऽपि यद्यपि कस्यचिद्विद्योदये तदविद्याकृतप्रपञ्चविलयेऽपि बद्धपुरुषान्तराविद्याकृतो जीवेश्वरविभागादिप्रपञ्चोऽनुवर्तते, तथापि जीव इव ईश्वरोऽपि प्रतिबिम्बविशेष इति पक्षे मुक्तस्य बिम्बभूतशुद्धचैतन्यरूपेणैवावस्थानम्; अनेकोपाधिष्वेकस्य प्रतिबिम्बे सति एकोपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनैवावस्थानौचित्येन प्रतिबिम्बान्तरत्वापत्त्यसम्भवात्। तत्सम्भवे कदाचिज्जीवरूपप्रतिबिम्बान्तरत्वापत्तेरपि दुर्वारत्वेनावच्छेदपक्षे इव मुक्तस्य पुनर्बन्धापत्तेः। अत एवानेकजीववादे अवच्छेदपक्षो नाद्रियते, यदवच्छेदेन मुक्तिस्तदवच्छेदेनान्तःकरणान्तरसंसर्गे पुनरपि बन्धापत्तेः।

प्रतिबिम्बो जीवः, बिम्बस्थानीय ईश्वरः, उभयानुस्यूतं शुद्धचैतन्यम् इति पक्षे तु मुक्तस्य यावत्सर्वमुक्ति सर्वज्ञत्वसर्वकर्तृत्वसर्वेश्वरत्वसत्यकामत्वादिगुणपरमेश्वरभावापत्तिरिष्यते। यथा अनेकेषु दर्पणेष्वेकस्य मुखस्य प्रतिबिम्बे सत्येकदर्पणापनये तत्प्रतिबिम्बो बिम्बभावेनावतिष्ठते, न तु मुखमात्ररूपेण,

तदानीमपि दर्पणान्तरसन्निधानप्रयुक्तस्य मुखे बिम्बत्वस्यानपायात्, तथैकस्य ब्रह्मचैतन्यस्यानेकेषूपाधिषु प्रतिबिम्बे सत्येकस्मिन् प्रतिबिम्बे विद्योदये तेन तदुपाधिविलये तत्प्रतिबिम्बस्य बिम्बभावेनावस्थानावश्यम्भावात् ।

न च मुक्तस्याविद्याभावात् सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टसर्वेश्वरत्वानुपपत्तिः, तदविद्याभावेऽपि तदानीं बद्धपुरुषान्तराविद्यासत्त्वात् । न हीश्वरस्येश्वरत्वं सत्यकामत्वादिगुणविशिष्टत्वं च स्वाविद्याकृतम्, तस्य निरञ्जनत्वात्, किं तु बद्धपुरुषाविद्याकृतमेव तत्सर्वमेष्टव्यम् ।

न च "यथाक्रतुरस्मिन् लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति"[17], "तं यथायथोपासते", इत्यादिश्रुतिषु सगुणोपासकानामपीश्वरसायुज्यश्रवणान्मुक्तेः सगुणविद्याफलाविशेषापत्तिः । सगुणोपासकानामखण्डसाक्षात्काराभावान्नाविद्यानिवृत्तिः, न वा तन्मूलाहङ्कारादेर्विलयः, आवरणानिवृत्तेर्नाखण्डानन्दस्फुरणम्; "जगद्व्यापारवर्जं प्रकरणादसन्निहितत्वाच्च"[18], "भोगमात्रसाम्यलिङ्गाच्च"[19] इत्यादिसूत्रोक्तन्यायेन तेषां परमेश्वरेण भोगसाम्येऽपि सङ्कल्पमात्रात् स्वभोगोपयुक्तदिव्यदेहेन्द्रियवनितादिसृष्टिसामर्थ्येऽपि सकलजगत्सृष्टिसंहारादिस्वातन्त्र्यलक्षणं न निरवग्रहमैश्वर्यम्; मुक्तानां तु निस्सन्धिबन्धमीश्वरभावं प्राप्तानां तत्सर्वमिति महतो विशेषस्य सद्भावात् ।

न च परमेश्वरस्य रघुनाथाद्यवतारे तमस्वित्वदुःखसंसर्गादिश्रवणान्मुक्तानामीश्वरभावे पुनर्बन्धापत्तिः; तस्य विप्रशापामोघत्वादिस्वकृतमर्यादापरिपालनाय कथंचिद् भृगुशापादिसत्यत्वं प्रत्याययितुं नटवदीश्वरस्य तदभिनयमात्रपरत्वात्; अन्यथा तस्य नित्यमुक्तत्वनिरवग्रहस्वातन्त्र्यसमाभ्यधिकराहित्यादिश्रुतिविरोधात् । तस्माद्यावत्सर्वमुक्ति परमेश्वरभावो मुक्तस्येति बिम्बेश्वरभावे न कश्चिद्दोषः ।

अयमेव पक्षः श्रुतिसूत्रभाष्याद्यनुगुणः । तथा हि । समन्वयाध्याये तावत् "दहर उत्तरेभ्यः" इत्यधिकरणे[20]—"अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म दहरोऽस्मिन् अन्तराकाशः"[21] इत्यादिश्रुतिनिर्दिष्टो दहराकाशो न भूताकाशो नापि जीवः, किं तु परमेश्वरः, उत्तरेभ्यो वाक्य-

शेषेभ्यः, "उभे अस्मिन् द्यावापृथिवी अन्तरेव समाहिते," [22] "यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोऽन्तर्हृदय आकाशः", [23] "एष आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सो ऽपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः" [24] इत्यादिना प्रतिपाद्यमानेभ्यो द्यावापृथिव्याद्याधारत्वलक्षणगुणेभ्यो हेतुभ्यः—इति निर्णीय "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु" [25] इतिसूत्रान्तरेण दहरविद्यानन्तरमिन्द्रप्रजापतिसंवादे [26] "य आत्मापहतपाप्मा" इत्यादिना अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकयुक्तमात्मानमुपदेश्यमुपक्षिप्य, "य एषोऽक्षिणि पुरुषो दृश्यते एष आत्मा" [27] इति जाग्रदवस्थायां द्रष्टृत्वेनाक्षिसन्निहितस्य, "य एष स्वप्ने महीयमानश्चरति एष आत्मा" [28] इति स्वप्नावस्थापन्नस्य, "तद्यत्रैतत्सुप्तस्समस्तस्सम्प्रसन्नः स्वप्नं न विजानात्येष आत्मा" [29] इति सुषुप्त्यवस्थापन्नस्य, "एष सम्प्रसादोऽस्माच्छरीरात् समुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते स उत्तमः पुरुषः" [30] इत्यवस्थात्रयोत्तीर्णस्य च जीवस्योपदेशाज्जीवेऽप्यस्ति अपहतपाप्मत्वादिगुणाष्टकमिति न तद् दहराकाशस्य परमेश्वरत्वनिर्णायकम्, "य एष स्वप्ने" इत्यादिपर्यायेषु प्रतिपर्यायम् "एतं त्वेव ते भूयोऽनुव्याख्यास्यामि" इतिश्रवणेन स्फुटस्वप्नादिजीवलिङ्गानां द्वितीयादिपर्यायाणामेव जीवविषयत्वम्, प्रथमपर्यायस्य च ब्रह्मविषयत्वमिति चोद्यानवकाशादित्याशङ्क्य, तत्र चतुर्थपर्याये निरूप्यमाणः सकलबन्धविनिर्मुक्तत्वेनाविर्भूतस्वरूपो जीवः प्रतिपाद्यः, न तु सांसारिकावस्थाभेदकलुषितः, तत्र सत्यसङ्कल्पत्वादिगुणबाधात्, अवस्थात्रयोपन्यासस्य तत्तदवस्थादोषाभिधानेन चतुर्थपर्यायोपदेशशेषत्वप्रतिपत्तेरिति समादधानः सूत्रकारः चतुर्थपर्याये प्रतिपाद्यस्य मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टमाह; तदभावे मुक्तेऽपि सत्यसङ्कल्पत्वाद्ययोगात्; अनुक्रान्तस्य गुणाष्टकस्येश्वरादन्यत्रापि भावे कृतशङ्कापरिहारालाभाच्च। तस्मिन् सूत्रे "तस्मादविद्याप्रत्युपस्थापितमपारमार्थिकं जैवं रूपं कर्तृत्वभोक्तृत्वरागद्वेषादिकलुषितमनेकानर्थयोगि, तद्विलयनेन तद्विपरीतमपहतपाप्मत्वादिगुणकं पारमेश्वरं रूपं विद्यया प्रतिपद्यते" इति भाष्यकारोऽप्यतिस्पष्टं मुक्तस्य सगुणेश्वरभावापत्तिमाह।

अविरोधाध्यायेऽपि "एष ह्येव साधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते, एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते"[31] इत्यादि-श्रुतेस्तत्तत्कर्मकर्तृत्वेन तत्तत्कर्मकारयितृत्वेन च उपकार्योपकारकभावेन चावगत-योर्जीवेश्वरयोरंशांशिभावरूपसम्बन्धनिरूपणार्थत्वेनावतारिते "अंशो नानाव्यप-देशात्"[32] इत्यधिकरणे "जीवस्येश्वरांशत्वाभ्युपगमे तदीयेन संसारदुःखभोगेन ईश्वरस्यापि दुःखित्वं स्यात्, यथा लोके हस्तपादाद्यन्यतमांशगतेन दुःखेनांशिनो देवदत्तस्यापि दुःखित्वं तद्वत्; ततश्च तत्प्राप्तानां महत्तरं दुःखं प्राप्नुयात्; अतो वरं पूर्वावस्था संसार एवास्त्विति सम्यग्ज्ञानानर्थक्यप्रसङ्गः"[33] इति-शङ्काग्रन्थेन, भामत्यादिषु[34] स्पष्टीकृतं बिम्बप्रतिबिम्बभावकृतासङ्करमुपादाय समाहितेन भाष्यकारो मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टीचकार।

साधनाध्यायेऽपि "सन्ध्ये सृष्टिराह हि"[35] इत्यधिकरणे स्वप्नप्रपञ्चस्य मिथ्यात्वे व्यवस्थापिते[36] तत्र मिथ्याभूते स्वप्नप्रपञ्चे जीवस्य कर्तृत्वमाशङ्क्य "पराभिध्यानात्तु तिरोहितं ततो ह्यस्य बन्धविपर्ययौ"[37] इतिसूत्रेण जीवस्येश्वरा-भिन्नत्वात् सदपि सत्यसङ्कल्पत्वादिकमविद्यादोषात्तिरोहितमिति न तस्य स्वप्न-प्रपञ्चे स्रष्टृत्वं सम्भवतीति वदन् सूत्रकारः "तत्पुनस्तिरोहितं सत् परम-भिध्यायतो यतमानस्य जन्तोर्विधूतध्वान्तस्य तिमिरतिरस्कृतेव दृक्छक्तिरौषधवीर्या-दीश्वरप्रसादात्संसिद्धस्य कस्यचिदेवाविर्भवति, न स्वभावत एव सर्वेषां जन्तू-नाम्"[37] इति तत्सूत्राभिप्रायं वर्णयन् भाष्यकारश्च मुक्तस्य स्वप्नसृष्ट्याद्युप-योगिसत्यसङ्कल्पत्वाद्यभिव्यक्त्यङ्गीकारेण परमेश्वरभावापत्तिं स्पष्टीचकार।

फलाध्यायेऽपि "स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते"[38] इति मुच्यमानविष-यायां श्रुतौ केन रूपेणाभिनिष्पत्तिर्विवक्षितेति बुभुत्सायाम् "ब्राह्मेण जैमिनिरुप-न्यासादिभ्यः"[39] इतिसूत्रेण यद्ब्राह्मं रूपमपहतपाप्मत्वादि सत्यसङ्कल्पत्वा-द्यवसानं सर्वज्ञत्वसर्वेश्वरत्वादि च तेनाभिनिष्पत्तिः, "य आत्मापहतपाप्मा"[40] इत्याद्युपन्यासेन "स तत्र पर्येति जक्षन् क्रीडन् रममाणः स्त्रीभिर्वा यानैर्वा"[41] इत्याद्यैश्वर्यविदनेन चेति जैमिनिमतम्, "चितितन्मात्रेण तदात्मकत्वादित्यौडु-

लोमिः "[42] इत्यनन्तरसूत्रेण "एवं वा अरेऽयमात्मानन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव"[43] इत्यादिश्रुत्या चैतन्यमात्रमात्मस्वरूपं इत्यवगतेस्तन्मात्रेणाभिनिष्पत्तिरिति मतान्तरं चोपन्यस्य, "एवमप्युपन्यासात्पूर्वभावादविरोधं बादरायणः"[44] इतिसिद्धान्तसूत्रेण वस्तुदृष्ट्या चैतन्यमात्रत्वेऽपि पूर्वोक्तगुणकलापस्य उपन्यासाद्यवगतस्य मायामयस्य बद्धपुरुषव्यवहारदृष्ट्या सम्भवान्न श्रुतिद्वयविरोध इत्यविरोधं वदन् सूत्रकारः, सूत्रत्रयमिदमुक्तार्थपरत्वेन व्याकुर्वन् भाष्यकारश्च मुक्तस्येश्वरभावापत्तिं स्पष्टमनुमेने ।

भामतीनिबन्धप्रभृतयश्च श्रुत्युपबृंहितमिदं सूत्रजातं भगवतो भाष्यकारस्य उदाहृतं वचनजातं च तथैवान्ववर्तन्त ।

न च[45] श्रुत्युपबृंहितस्यैतावतः सूत्रभाष्यवचनजातस्य—

"ऐश्वर्यमज्ञानतिरोहितं सद्ध्यानादभिव्यज्यत इत्यवोचत् ।
शरीरिणः सूत्रकृदस्य यत्तु तदभ्युपेत्योदितमुक्तहेतोः ॥"[46]

इतिसंक्षेपशारीरकोक्तरीत्याभ्युपेत्यवादत्वं युक्तं वक्तुम् ।

तस्मान्मुक्तानामीश्वरभावापत्तेरवश्याभ्युपेयत्वादेतदसम्भव एव प्रतिबिम्बेश्वरवादे दोषः । तदाहुः कल्पतरुकाराः "न मायाप्रतिबिम्बस्य विमुक्तैरुपसृप्यता" इति[47] । एतदसम्भवश्च एकजीववादपारमार्थिकजीवभेदवादयोरपि दोषः ।

यत्तु कैश्चित् द्वैतिभिरुच्यते—भेदस्य पारमार्थिकत्वेन मुक्तौ जीवस्येश्वरभावाभावेऽपि तत्रापीश्वर इव पृथगपहतपाप्मत्वादिगुणसम्भवादविरोधः—इति, तत्तुच्छम्; तथा सति जीवस्यापहतपाप्मत्वादिकमस्तीति न तस्य ब्रह्मलिङ्गत्वमिति शङ्कापरिहारालभेन "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु"[48] इतिसूत्रविरोधात्; "ब्राह्मेण जैमिनिः"[49] इतिसूत्रे जीवगतस्यापहतपाप्मत्वादेः, "उपन्यासादिभ्यः" इत्यत्रादिशब्दार्थत्वेन परेषामप्यभिमतस्य "जक्षन् क्रीडन् रममाणः" इत्यादिश्रुत्युदितस्य जक्षणादेश्च ब्राह्मत्वनिर्देशविरोधाच्च । भेदे तेषां गुणानां सत्यत्वेन "चितितन्मात्रेण"[50] इतिसूत्रोक्तस्य मुक्तजीवानां चैतन्य-

मात्रत्वस्य "एवमपि" इति[51] सिद्धान्तसूत्रेऽङ्गीकारविरोधाच्च; "सम्पद्याविर्भावः"[52] इत्यधिकरणविरोधाच्च। तत्र हि—"स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते" इतिश्रुतौ आगन्तुना केनचिद्रूपेणाभिनिष्पत्तिर्नोच्यते; स्वेनशब्दवैयर्थ्यापत्तेः; येन रूपेण आगन्तुना स्वयमभिनिष्पद्यते तस्यात्मीयत्वस्यावक्तव्यत्वात्; तस्मादात्मवाचिस्वशब्दोपादानात् नित्यसिद्धेन स्वस्वरूपेणैवाभिनिष्पत्तिर्विवक्षिता, न तु केनचिद्धर्मेण—इति व्यवस्थापितम्। किञ्चेदमपहतपाप्मत्वादि जीवस्य मुक्तावागन्तुकं चेत्, "सम्पद्याविर्भावः" इति मुक्तावागन्तुकरूपनिषेधेन, "पराभिध्यानात्तु तिरोहितम्"[53] "उत्तराच्चेदाविर्भूतस्वरूपस्तु"[54] इत्यपहतपाप्मत्वादेर्बन्धमुक्त्योस्तिरोभावाविर्भावप्रतिपादनेन च विरोधः स्यादिति नित्यसिद्धं वाच्यमिति बन्धस्य मिथ्यात्वं दुर्वारम्। नित्यसिद्धमपहतपाप्मत्वं हि सर्वदा पाप्मरहितत्वम्। न च वस्तुतः सर्वदा पाप्मरहिते पाप्मसम्बन्धः, तन्मूलककर्तृत्वभोक्तृत्वसम्बन्धो वा पारमार्थिकः सम्भवति।

एवं च जीवस्येश्वराभेदोऽपि दुर्वारः, श्रुतिबोध्यतदभेदविरोधिबन्धस्य सत्यत्वाभावात्; अन्यथा संसारिणि नित्यसिद्धसत्यसङ्कल्पतिरोधानोक्त्ययोगाच्च। न हि जीवस्य संसारदशायामनुवर्तमानो यत्किञ्चिदर्थगोचरः कश्चिदस्त्यवितथसंकल्पस्तिरोहित इति परैरपीष्यते; किं त्वीश्वरस्य यन्नित्यसिद्धं निरवग्रहं सत्यसङ्कल्पत्वं तदेव जीवस्य संसारदशायामीश्वराभेदानभिव्यक्त्या स्वकीयत्वेनानवभासमानं तं प्रति तिरोहितमित्येव समर्थनीयमिति घट्टकुटीप्रभातवृत्तान्तः।

नन्वपहतपाप्मत्वं न पाप्मविरहः, किं तु पाप्महेतुकर्माचरणेऽपि पापोत्पत्तिप्रतिबन्धकशक्तियोगित्वमिति न तस्य नित्यसिद्धत्वेन बन्धस्य मिथ्यात्वप्रसङ्गः; एवं सत्यसङ्कल्पत्वमपि शक्तिरूपेण निर्वाच्यमिति नेश्वराभेदप्रसङ्गः। इति चेत्—

मैवम्; एवं शब्दार्थकल्पने प्रमाणाभावात्। न हि पापजननप्रतिबन्धिका शक्तिः संसाररूपपरिभ्रमणदशायां पापानुत्पत्त्यर्थं कल्पनीया, तदानीं तदुत्पत्तेरिष्टत्वात्। विद्योदयप्रभृति तु विद्यामाहात्म्यादेवाश्लेषः "तदधिगम

उत्तरपूर्वाघयोरश्लेषविनाशौ तद्व्यपदेशात्" [55] इतिसूत्रेण दर्शितः। तत एव मुक्तावप्यश्लेष उपपद्यत इति व्यर्था शक्तिकल्पना। तस्मादुदाहृतश्रुतिसूत्रानुसारिभिर्मुक्तजीवानां यावत्सर्वमुक्ति वस्तुसच्चैतन्यमात्रत्वाविरोधिबद्धपुरुषाविद्याकृतनिरवग्रहैश्वर्यतदनुगुणगुणकलापविशिष्ट निरतिशयानन्दस्फुरणसमृद्धनिस्सन्धिबन्धपरमेश्वरभावापत्तिरादर्तव्येति सिद्धम्।

विद्वद्गुरोर्विहितविश्वजिदध्वरस्य
श्रीसर्वतोमुखमहाव्रतयाजिसूनोः।
श्रीरङ्गराजमखिनः श्रितचन्द्रमौले-
रस्त्यप्पदीक्षित इति प्रथितस्तनूजः॥ १॥
तन्त्राण्यधीत्य सकलानि सदावदात-
व्याख्यानकौशलकलाविशदीकृतानि।
आम्नायमूलमनुरुध्य च सम्प्रदायं
सिद्धान्तभेदलवसङ्ग्रहमित्यकार्षीत्॥ २॥
सिद्धान्तरीतिषु मया भ्रमदूषितेन
स्यादन्यथापि लिखितं यदि किञ्चिदस्य।
संशोधने सहृदयाः सदया भवन्तु
सत्सम्प्रदायपरिशीलननिर्विशङ्काः [56] ॥ ३॥

इति शास्त्रसिद्धान्तलेशसङ्ग्रहे चतुर्थः परिच्छेदः

॥ समाप्तोऽयं ग्रन्थः॥

CORRECTIONS.

Sanskrit Text and Notes.

Page	1	Line	7	for	तन्मूलानिह	read	तन्मूलानिह
,,	3	,,	23	,,	अग्निचयते	,,	अग्निचयने
,,	5	,,	8	,,	अद्वैत्तात्म	,,	अद्वैतात्म
,,	7	,,	20	,,	परिसङ्ख्य	,,	परिसङ्ख्या
,,	9	,,	10	,,	वस्त्वगम	,,	वस्त्ववगम
,,	18	,,	4	,,	रूपानुपाहित	,,	रूपानुपहित
,,	,,	,,	25	,,	णाज्ञस्य	,,	णाज्ञस्य
,,	29	,,	14	,,	कस्याचिद्	,,	कस्यचिद्
,,	,,	,,	22	,,	वाहिका	,,	वाहिक
,,	32	,,	20	,,	दीपयेदा	,,	दीपयेद्
,,	34	,,	4	insert	comma	after	रूपेण
,,	51	,,	12	for	सत्वं	read	सत्त्वं
,,	55	,,	18	,,	सर्ब	,,	सर्व
,,	62	,,	10	,,	चन्द्रावालोकन	,,	चन्द्रावलोकन
,,	70	,,	11	,,	चेत	,,	चेत्
,,	110	,,	15	,,	विक्षेपे	,,	विक्षेपः

NOTES

Page.	Line.	
vii	15	*for* 'jñāha *read* 'jñāna
ix	6	*for* 'pekṣitatvat *read* 'pekṣitatvāt
xii	1	*for* adyāropa *read* adhyāropa
,,	23	*delete* whole line
xvi	20	*for* svadhāra *read* svadāra
xvii	18	*for* abhidāyi *read* abhidhāyi
xix	23	*for* viśayatvāt *read* viṣayatvāt

NOTES

CHAPTER I

1 "vyavahāra-siddhi" (*V*, *C*).

2 "anativistarān" (*V*, *C*).

3 *Bṛh.*, II, iv, 5.

4 *Āp. ŚS.* I, xix, 1.

5 "vinā viniyogam" (*K*). The Kumbakonam edition is the only printed text which reads thus, the pratīka in the commentary follows the text in either case, though the meaning "vidhāyaka śabdah" suits "niyoga" better. The reading "viniyogam" has the support of Mss. E_1 and E_3.

6 *Āp. ŚS.* I, xix, 2.

7 *Taitt. Sam.*, V, i, 2 (1).

8 *Ś*, *B*, and *K* omit "vidher".

9 *Ved Sū.*, III, iv, 47—49, the sentence quoted is from the bhāṣya and occurs in the middle of the commentary on III, iv, 47. For the *Prakatārtha* view, see the commentary on the same section, esp p. 523, Vol II, of Ms. No R. 3072, of the Oriental Mss Library, Egmore

10 *Ved. Sū.* IV, i, 1.

11 "yujyate" (*V*).

12 *PM*, Chapter XI, i, 28

13 *Taitt.*, II, 4.

14 *Bṛh.* IV, iv, 19.

15 *Katha*, III, 12

16 *Śvet.*, IV, 7.

17 "pāksika-prāptir na nivārayitum": (E_3).

18 "guru-mukhā-'dhīnād adhyayanād" (E_3).

19 E_3 adds "tadartham śravaṇa-niyamah"

20 *Mund*, I, ii, 12

21 *Pat*, I, i, 1 (Vol I, p 2).

22 *PM*, IV, ii, 23—24.

23 *PM*, III, iv, 12—13.

23a Cp. *PM*, II, i, 30

24 The authority for this position as well as that of the succeeding para seems to be contained in the following passage from p. 4 of the *Vivarana*:

nanu "śrotavyaḥ" iti vidhir moksa-sādhana-brahmā-'tma-jñānāya vedānta-vākya-vicāram sādhana-catusṭaya-sampannasya vidhātum na śaknoti, śravanādīnām visayā-'vagamam praty anvaya-vyatireka-siddha-sādhanatvāt na cā 'vaghātādivad ubhayā-'rthatā sambhavati, dṛṣṭā-

'dṛṣṭa-prakāra-dvaya-sādhyā-'pūrvavad ihā 'drsṭa-sādhyasyā 'bhāvāt, ātmā-'vagamasya dṛṣṭo-'pāya-mātra-sādhyatvāt—iti, nai 'tat sāram. ātma-tattvā-'paroksasya sarvā-'drsṭa-sādhyatvasya vaksyamānatvād avaghātā-'divad ubhayā-'ithatayā vidhāno 'papatteh. nanu vidhi-paratve vedāntānām tannisṭhatayā brahma-svarūpasyā 'siddhy-ādi-dosa-prasaṅgān nā 'sti śravanādi-vidhānam iti bhāsya-kārair eva darśitam. satyam; jñāna-vidhis tatra nirākrtah, na śravanādi-vidhih, tatro 'kta-dosa-prasangā-'bhāvāt katham? darśana-vidhāne hi brahma karmatayā guna-bhūtam prasajyate, brahma-darśanam uddiśya vicāra-vidhāne tu svapradhāna-phala-bhūta-darśana-viśesanatayā brahmā 'pi svapradhānam bhavati, na tu guṇa-bhūtam, iti vedāntair brahmaṇi svapradhāne pratipādyamāne taddarśanāya śravanādi-vidhānam nai'va virudhyate.

25 *Bṛh.*, IV, iv, 19.

26 Commentary on *Bh G.*, II, 21.

27 For the view that intuition is only by the manas, as purified by teaching etc., see the *Bhāmatī, (AKS)*, p 58; this does not, however, countenance the view of niyama-vidhi.

28 *Bṛh.*, II, iv, 5.

29 "śābdā-'parokṣa-jñānā-'nangīkaranāt". (*K*).

30 *SŚ.*, I, 63 and the Subodhinī commentary thereon; the explicit reference to "draṣṭavyah" is found in the commentary. Is the commentator one of those denoted by "anusāriṇaḥ"?

31 *Chānd.*, II, xxiii, 2.

31a *Muṇḍ.*, II, ii, 5.

32 *Ved. Sū.*, III, iv, 47.

33 The Bhāsya uses the words "eṣa vidhih" not "niyama-vidhih"; *V*, *B*, and *C* read "yasmāt pakṣe" and "tasmān niyama-vidhih".

34 "asādhana etc". (E_3).

35 The verse has not been traced so far; but the view, wavering between niyama-vidhi and parisankhyā-vidhi, with a leaning towards the latter, is to be found in the *Vārtika* of Nārāyana Sarasvatī, edited by Mm. Anantakrishna Sastri in his *Brahmasūtrabhāsya* with nine Commentaries; see Vol II, pp. 1168, 1169.

36 *Ved Sū.*, I, i, 4, see *Bhāmatī (AKS)*, p. 129.

37 'vijñānā-'rtham". (*Ś,K,B*).

38 "gurū-pagamanam": (E_3).

38a "phala" for "labdha"; (*V,B,C*).

38b *Chānd.*, II, xxiii, 2.

39 "prabandhāder vyāvṛttatvāt"; (E_3).

39a *Taittirīya Āranyaka*, II, 19.

40 *Ved. Sū.*, III, iv, 47—49.

41 See the *Bhāmatī* (*AKS*), pp 115, 130 and 153.

42 *Taitt.*, III, 1.

43 *Ved. Sū.*, I, ii, 9.

44 *The Vedāntakaumudī* of Rāmādvayācārya, an unpublished work, probably of the thirteenth century, a Ms. is available in the Government Oriental Mss. Library, Egmore.

45 See the *Bhāmatī* and the *Kalpataru* (*AKS*), particularly p. 87.

46 *SŚ.*, I, vv. 323; 331—333, 519—528 (more generally 513—549).

47 *Taitt.*, II, 1.

48 *SŚ.*, I, v. 330.

49 *Muṇḍ.*, I, i, 9.

50 *Ved. Sū.*, I, i, 20.

51 *Ibid.*, I, ii, 1.

52 *Chānd.*, III, xiv, 2

53 *SŚ.*, I, vv 326—329.

54 *Ibid*, I, v. 549.

55 Cp. *Vivarana*, pp. 222, 224, 231.

56 *Praśna*, VI, 5.

57 "avidyā-nivṛttyā"; (*V*,*C*,E_3)

58 *Muṇḍ.*, III, ii, 7.

59 *Ved. Sū.*, IV, ii, 15.

60 *Ibid.*, I, i, 1 (introductory).

61 *Vivarana*, pp 72, 73.

62 *Muṇḍ.*, II, i, 3.

63 *Ved. Sū.*, II, i, 26.

64 *Ibid*, II, i, 28.

65 *V*, *C*, and E_3 read "īśvarādi"; the reading "īśvaratvādi" is adopted here because of its agreement with the majority of the printed texts, and because what is assumptive is the lordship, not the Lord Himself, who is identical with the jīva and real.

66 *Śvet*, IV, 10.

67 For quotations from the *Padārthatattvanirnaya*, and some other unpublished Mss, see the Appendix.

68 "kecid uktām eva prakriyām āśritya": (*B*,*K*).

69 "vivarta-pariṇāmo-'pādāna-dvaya-sādhāraṇam": (E_3).

70 *Ved. Sū.*, II, i, 14.

71 *Ibid.*, *Bhāmatī* (*AKS*), p. 454.

72 *Ibid.*

73 *SŚ*, I, v. 323, vv 331—333 The illustration used by Appayya is not found in this context; the need for a dvāra-kārana is illustrated through the apūrva generated by the Citra-yāga, through which channel alone it can produce the effect desired

74 See generally *Bhāmatī* (*AKS*), p. 378, also the *Kalpataru*, p 471.

75 *Bṛh.*, II, v, 19.

76 *Śvet.*, VI, 8.

77 *Siddhāntamuktāvalī*, v. xxxviii, pp 116—118.

77a *Prakatārtha* (Madras University), pp 3, 4.

78 This is the first chapter of the *Pañcadaśī*, not Nṛsimhāśramin's work of that name, the reference is to I, vv. 16 and 17

79 *Nrs. Ut.*, 9.

80 *SŚ.*, III, v. 148; vv. 277, 278 (see also I, v. 327)

81 *Pañcadaśī*, VI, vv. 1—4, 18—23, 33—35, 38—40, 153—155, 161, 162.

82 "tu" (*B,C,V*).

83 *Bṛh.*, IV, v, 13

84 *Ibid.*, IV, v, 14

85 See *Pañcadaśī*, VIII, vv 43, 44, *Naiṣkarmyasiddhi*, II, v. 29

86 *Vivarana*, p 238 "kārya-kārana-dravya-vyatirıktatve sati dravyā-'bhidhāyi-padayoh sāmānādhikaranyam so 'yam itivad ekasya dravyasya upādhi-parikalpita-bheda-vyudāsena eka-dravya-paryavasāyī 'ty avagamyate"; see also pp 237, 239 ff.

87 "abādhyasya": (*V,C*).

88 *Māṇḍ.*, V.

89 *Ibid*, VI.

90 *Pañcadaśī*, VI, v 162

91 *Ibid.*, XI, vv. 62—68, 72, 73; see also vv. 32—35, 38—42, 45, 54, 58.

92 *Ibid.*, VI, vv. 1—4.

93 "avasthā-bheda-catuṣṭayam" (*K*).

93a *Māṇḍ*, II.

94 See Śankara's commentary on *Gauḍapāda-kārikā*, I, 2, under *Māṇḍ*, VI.

95 See vv. xvi and xvii.

96 See *Vivarana*, p 65, for the basis of this position. The verse is from the *Viṣṇupurāna* Cp. also *VPS*, 65—68

97 *Kalpataru*, (*AKS*), p. 482

98 *Ved. Sū.*, II, i, 33.

99 *Ibid.*, IV, iv, 15; the penultimate (*upa antya*) section of the śāstra

100 *Brh*, IV, v, 14

101 *Ibid*, III, vii, 22.

102 See the *Bhāmatī* and the *Kalpataru* (*AKS*), pp 7, 8; also the *Parimala* (*AKS*), pp. 155—159.

103 "pratibimbo-'pādhitva-kalpanāyā". (*V.C*).

104 "ādaranīyatvena" (*K*)

105 "tatra sattvā-'bhyupagamena" (E_3).

106 *Ved. Sū.*, III, ii, 18.

107 *Ibid.*, III, ii, 19.

108 *Ibid.*, III, ii, 20.

109 *Brahmabindu*, 13.

110 *Ved Sū.*, II, iii, 43

111 The view set forth is that of the *Bhāmatī* For a slightly fuller exposition on the same lines as the present, see the concluding portion of the *Parimala* on I, i, 4, pp. 155—159 (*AKS*)

112 Śankara's Works, Mem Ed., Vol. VIII, pp 259—260.

113 The verse cannot be traced ; the story occurs in the *Vārtika*, vv. 506—517, pp. 970—972

114 "sahaja-sarvajñatvādi-kāraṇatvādi-dharmaih saha": (E_3).

115 *Ved. Sū.*, II, i, 22.

116 *Ibid.*, II, i, 33

117 *Brh.*, I, iv, 10.

118 *Ved Sū.*, IV, ii, 12.

119 "śuka-muktatva-pratipādaka-bhāṣyasya": (*Ś*,*K*,E_3).

120 *Muṇḍ*, II, ii, 8

121 "paryavasitatayā" (*Ś*,*K*).

122 "jahāti"· (*Ś*,*K*).

123 Cp. *ŚS*, II, v 132, particularly the commentary "tac co 'tpanna-vidyam jīvam tyajati, jātir iva naṣṭām vyaktim"

124 "baddha-mukta" etc (*V*,*B*,*C*)

125 See the *Bhāmatī* (*AKS*), p 378; also the *Kalpataru*, pp 235, 236.

126 This is the view generally attributed to Mandana and Vācaspati; see, for instance, *VPS*, p. 224, and the *SB*, pp 115—117, compare also Brahmānanda's Commentary on the latter, and the *Bhāmatī Catussūtrī*, (*TPH*).

127 "kāriṇī" (*K*).

128 "api vā" (*Ś*,*K*).

129 Cp. *SŚ.*, II, v. 133.

130 *Chānd*, VI, ii, 3.

131 *Taitt*, II, 6.

132 *Ibid*, II, 7

133 Cp. *Kalpataru* (*AKS*), p. 4.

134 *Bṛh.*, IV, iii, 10

135 Bhāṣya on *Ved. Sū.*, III, ii, 4.

136 *Ved. Sū.*, I, i, 3.

137 Cp *Pañcadaśī*, VI, vv. 153—162.

137a *Prakatārtha*, (Madras University), p. 3

138 *Tattvaśuddhi*, page 18.

139 *Kaṭha.*, V, 15

140 *Chānd.*, VI, ii, 1.

141 The reading adopted is that of A_2, *V*,*B* and *C* read· "na tu sarva-jñātṛtva-rūpam sarvajñatvam iti cet, satyam, sarva-visaya-jñānā-'tmakam eva brahma, na tu sarva-jñāna-kartrtva-rūpam jñātṛtvam asti". A_1 omits "satyam" and reads "jñātatvam" instead of "jñātṛtvam" at the end. *Ś* reads "na tu tasya jñāna-kartrtva-rūpam jñātrtvam asti". It is cited in this form in the commentary. The reading here adopted has the merit of being full and clear.

142 *Ved. Sū.*, II, iv, 19

143 *Muṇḍ.*, I, i, 9.

143a Cp. *Bhāmatī* (*AKS*), p. 166.

144 Cp. *Vivarana*, p. 72.

145 "samsargena": (*Ś*,*K*).

146 It is a disputed point whether conjunction and disjunction can ever be originated by anything other than karma, Citsukha, for instance, criticises the view of conjunction caused by conjunction and disjunction caused by disjunction; see *Citsukhī*, (2nd edn), pp. 189—192.

147 Cp *VPS*, p. 71.

148 "tadviṣaya-samsargā-'bhāve taddraṣṭṛtva-sambhave": (*V*, *C*)

149 "tatsambandhasyai 'va tatsambandhatvāt": (*Ś*,*K*, A_2); "tatsam-baddhatvāt" (E_3)

150 "sampratipatteḥ": (*Ś*,*K*,E_3).

151 "tadbhāna-nivartyasya": (*V*, *C*).

152 "āvaranā-'bhibhāvakatvā-'nāpattih": (*V*, *C*).

153 *V* and *C* omit "tannivartyāni".

154 Cp. *Iṣtasiddhi*, p. 63. "kim anantāni śukty-ajñānāni? bādham; anantāny eva, yady anantāni śukti-jñānāni". The statement in the form "yāvanti jñānāni" etc. is not to be found in that form in the *Iṣṭasiddhi*, though that form of recapitulating the doctrine of that work is used by both Rangarāja Adhvarin and Madhusūdana Sarasvatī.

155 "aparoksa-jñānam": (Ś, K).

156 "viśesā-'darśanam": (E_3).

157 "nipatann": (Ś, K, E_3).

158 "anabhibhāvakatvena" (Ś, K, E_3).

159 "āvaranā-'ntara-sadbhāvāt": (E_3).

160 "kāla-kālo-'palaksita". (V, C).

161 "avasthāyitvena": (E_3).

162 Cp *Vivarana*, p 43, (ll 1—3).

163 "niyamana"· (V, C).

164 V and C omit "sambhinna".

165 "visayam": (V, C).

166 Ś and K read "viksepa-viśeṣa-darśanāt".

167 Cp. *Tattvadīpana*, p. 299.

168 "antah-karano-'pahita-sāksy-asamsarge". (K).

169 The demonstration of mūlā-'jñāha in the *Vivarana* occurs on p. 12, where the sentence used is "aham ajñah", not "idam aham na jānāmi"; but there is really no difference, esp, since the former is equated with "mām anyañ ca na jānāmi".

170 *Pañcadaśī*, VIII vv. 3, 20, 21, 24, 25.

171 *Śvet.*, VI, 11.

172 *Ibid*, IV, 6.

173 *Pañcadaśī*, X, vv 10, 11, 12; 14.

174 *Ibid.*, X, v. 11.

175 "vikāra-vartitvāt". (V,C.)

176 *Pañcadaśī*, VIII, vv. 21, 25, 59.

177 *Citsukhī*, p. 374

178 "jīvād bhedena": (K). The reading of the printed edition of the *Citsukhī* is "jīvā-'bhedena", (which is also the reading of A_1 and A_2).

179 "viditam": (V, C); "veditavyam": (A_1 and A_2).

180 *Śvet*, VI, 11.

181 *Brh*, IV, iii, 21.

182 *Ibid.*, IV, iii, 35.

183 *Ved. Sū.*, II, iii, 42.

184 *Śvet*, VI, 11.

185 *Muṇḍ.*, III, i, 1

186 *Ved. Sū.*, I, ii, 11 and 12.

187 "jīvaparo 'bhaya-paro na tu jīva-sākṣiṇor bheda-paraḥ"[3] (E_3).

188 For the views ın thıs paragraph and the previous one, compare *VPS*, p. 74.

189 Cp. *Advaıtadīpıkā*, II, p. 406; the ıdea ıs found also ın the *Advaıtamukura*.

190 *Vıvarana*, p 56, the rest of the sentence contaıns an interestıng analogy referred to ın para 5·14231·

"tīvra-vāyu-vıksıpta-pradīpa-prabhāvan mıthyā-'ȷñāna-vıksiptatayā na spaṣṭam avabhāsate, susuptau tu tadabhāvād adhıkam vyaȷyata ıtı".

191 "spaṣṭāt sāksısu sukhāt": (E_3).

192 Cp. *Vıvarana*, p 46 "nanu 'tvad-uktam artham na ȷānāmı' iti pratibhāsamānam evā 'ȷñānasya vyāvartakam avabhāsate" etc.

193 Cp *Advaıtadīpıkā*, I, pp. 172—173. On the topıc treated ın section 5·14233, see *Ibıd*, I, pp 385—387.

194 *Pañcadaśī* VIII, v. 4.

195 "pratyaksa-laksanam"· (V,B,C); "pratyaksa-karanam": (E_3).

196 Cp. *Vıvarana*, p 11, where ıt is said that co-presence and co-absence establısh ıgnorance as the cause of superımposıtıon.

197 *SŚ*, I, vv 31, 32.

198 "śuktī-'damtva-darśanā-'bhāvena" (E_3).

199 "kım tu cakṣur-ȷanya" etc.: (E_3).

200 "ıdam-vrtty-abhivyakte sāksıny adhyāsāt": (E_3).

201 "kusumbhārunımna"· (K).

202 "cā 'samīpe" (E_3).

203 Cp *Pañcapādıkā*, p. 7.

204 "bhāva-mātrā-'bhyupagame" (K).

205 "anyathākhyātı-prasārıkā"· (V,C).

206 "adhyāsayor"· (V,B,C).

207 *Vıvarana*, p 48 et seq: "adhyasyamānena samāne-'ndriya-vıȷñāna-vısayatvam evā 'dhısthānasya dṛṣṭam" etc

208 "nırgamana-nıyamā-'bhyupagamah". (E_3).

209 "vıśeṣa-śabdah". (V,B,C).

210 "tadvisaya-bhāna-nıvartyam": (B)

211 "kāranā-'ntarā-'bhāvena": (V,C).

212 "ındrıyasye 'va": (B).

213 *Chānd*, VII, i, 3.

214 "brahmany anāvrtā-'mśa-niyatasya": (E_3).

215 "prakaranake" (E_3)

216 "samanuyantı"· (K, E_3)

CHAPTER II

1 "ghaṭa-paṭādi": (E_3)

2 "tat sad ity eva": (C,V).

3 "bhrāntyā eva": (E_3).

4 "anumity-abhāvena": (C,V).

5 "sapakṣatā": (C,V); "sapakṣa-tadbheda": (E_3).

6 "tadabheda-jñāna-vighaṭanīyasyā 'pekṣitatvat": (C,V).

7 "vṛtti": (E_3).

8 "vṛttī": (E_3).

9 Cf. *SŚ.*, II, 7, 8.

10 *Bṛh*, II, iv, 5.

11 *Bṛh*, II, i, 20.

12 "sattva": (E_3).

13 Cf *Bhāmatī*, pp 9, 10.

14 *Nārada Smṛti*, Introduction, I, 72, 73; this is *not* the sākṣi-prakarana.

15 "iti prathamam-māna-niścayena": (E_3).

16 "anaılyatva-buddheh". (E_3).

17 *Dṛgdṛśyaviveka*, v. xx.

18 "prabalatve": (E_3).

19 Cf *Bhāmatī*, I, iii, 33; pp 343, 344, (*AKS*).

20 "vigrahādi katham": (E_3).

21 "tātparya-vākye ca": (E_3).

22 "prāmānyāt" (E_3).

23 "na tu" (E_3)

24 "mrdubhāva": (E_3).

25 "śruti mātrasya pratyaksāt prābalyam"; (B,K).

26 "anubhāvā-'virodhāt": (C,V).

27 *PM*, I, 4, xiii, 23.

28 E_3 omits "bhoktrtva".

29 E_3 omits "śuddhasya".

30 *Bṛh.*, IV, iv, 19.

31 *K* omits from "ne 'ha nānā 'sti" &c. up to "ity atra" and begins with "kathañcit".

32 For the apacchedā-'dhikarana, see *PM.*, VI, 5, xvii-xxi, 49-56, esp xix, 54.

33 *PM.*, VI, 5, xix.

34 *Śāstradīpikā*, VI, 5, xix, pp. 503, 504 (*AKS*).

35 *Nyāyaratnamālā*, X, v 14, (p 185, Chowkhambha).

36 *Loc. cit* , p. 186; the printed text omits "sati" after "tatrai 'vam" and adds "iti" after "angam".

37 *Śāstradīpikā*, p. 503 (*AKS*).

38 For the upakramā-'dhikarana, see *PM.*, 4, xv, 36-37.

39 *Taitt. Sam*, II, iii, 12, 1.

40 "samarpanena". (*K*).

41 *Tantravārtika*, p. 878 (Benares edition).

42 *Brh*, IV, iv, 19.

43 "śrutavato". (*C,V*)

44 This word, found in all editions, seems to be unnecessary in view of the "āhuh" at the end of the paragraph.

45 *Brh*, IV, iv, 19.

46 *Ibid*

47 The *Vivarana* support for this position is to be found on pp 62–64, commenting on *Pañcapādikā*, pp 21, 22.

48 This illustration is not found in *K*, and seems to be peculiar to North Indian Mss ; not found in E_3.

49 "tadantargamanenā 'ntara-sikatādi-grahanam". (E_3).

50 The reference seems clearly to be to vv. xxxvi—xlvi of the *Drgdrśyaviveka*, attributed to Bhāratītīrtha It is an open question therefore whether Appayya means the preceptor of Vidyāranya or the preceptor, Vidyāranya, identifying him with Bhāratītīrtha.

51 "tad atra" (E_3).

52 "sannikarsesu" (E_3).

53 *K*, *B*, E_3 omit "kim".

54 "pratibimba-mukha": (E_3).

55 E_3 omits "pratibimba".

56 "daurghatyam" (E_3).

57 "svapne 'pi". (*V,C*).

58 "vyāpiny avaruddhe tattaddeśe". (*V,C*).

59 "mukhādi-dharma-yuktam": (E_3).

60 "rajato-'cita" (E_3).

61 "pratibandhakam yuktam". (E_3).

62 "vrtti-manah-parināmānām". (E_3).

63 E_3 omits "upādhi".

64 "adhyāsa-nivṛtti-pratibandhaka" (E_3).

65 *Ved. Sū.*, III, iii, 3.

66 *Vivarana*, p. 3; E_3 reads "tattva-jñānasya jāgrad-bodhavat"; this is not supported by the *Vivarana*; the entire sentence from the *Vivaraṇa* reads thus. "śāstram ca sambhāvita-viṣaya-prayojanam, avidyā-'tmaka-bandha-pratyanīkatvāj jāgrad-bodhavat"

67 "mūlā-'jñānenāvṛtasya". E_3, and *K*; *C* reads "anāvṛtasya" both in the text and the commentary. *B* reads "anāvrtasya" in the commentary alone *V* reads "anāvrtasya".

68 "viprah" (E_3)

69 "prapañcena" (E_3)

70 "ity āhuh". (E_3).

71 "ahankārā-'vacchinna-caitanye" (*V*,*C*).

72 "avicchinna-deśatvena" (*V*,*C*,*K*).

73 "pravrtti-sambhavāt". (E_3).

74 "vartatām" (E_3).

75 Cp *VPS*, p. 40.

76 *SŚ*, I, 41—43.

77 E_3 omits "mātram".

78 *Brh.*, IV, iii, 9.

79 "pratipādāyati śrutih". (E_3).

80 *Ved. Sū.*, II, iii, 33.

81 "ity-adhikaraṇa-nyāyanirnayo-'kta-rītya": (E_3).

82 "jñāna-sādhanatvā-'bhāvāt" (E_3, *B*).

83 *Citsukhī*, Nirṇayasāgar edn. pp. 26, 27.

84 "sukha-sāksi-prakāśaḥ" (E_3.)

85 *Kalpataru*, III, ii, 1, pp 687, 688 (*AKS*).

86 "iti cen na" (E_3).

87 "gajam" (*K*), "rajatādikam". (*B*).

88 "kārayati": (E_3).

89 For this position cp. *Siddhāntamuktāvalī*, v. xvii and comments, pp. 40—50.

90 "dṛṣṭeḥ pūrvam ghaṭādy-abhāvenā 'saṅgacchamānām cakṣus-sannikarṣā-'nuvidhāna-pratītam": (E_3).

91 For the position that sense-organs are not the causes (karanas) of knowledge even in waking, cp. *Siddhāntamuktāvalī*, v. xiv, p. 32.

92 *Taitt.*, II, 1.

92a The full form is "adyāropā-'pavādābhyām niṣprapañcam prapañcyate" Śankara cites it as "sampradāyavidām vacanam" in the *Gītābhāṣya* on XIII, 13, and it occurs also in the *Pañcīkarana* attributed to him. Mandana too cites it in the *Brahmasiddhi*, p. 26.

93 "nyāya-vyutpattim": (E_3).

94 *Śāstradarpana* on I, iv, 4, p 87 (Śrī Vānī Vilās edn.).

95 Cp *Siddhāntamuktāvalī*, comments under v xvi, p. 39; "na ca pūrva-kāndasya prāmānyā-'nupapattih, tasyā 'pi sādhya-sādhana-bhāva-mukhena sattva-śuddhi-dvārena pravṛtti-dvāreṇa vā brahmaṇy eva tātparyāt".

95a "sṛṣṭer dṛṣṭi-vādam" (V); "sṛṣṭa-dṛṣṭi-vādam" (K)

96 See *Vivarana*, p. 40, on *Pañcapādikā*, p. 14

97 "śramo". (V,C)

98 "iti cen na" (E_3).

99 Cp. ".. manaso 'pi pratyakṣatvo-'papatteh. na ca pratyakṣatve sati indriyatva-vyākopah, tasya sākṣi-vedyasyā 'py aindriyaka-jñānā-'viṣayatvene 'ndriyatvā-'vyākopāt": *Tattvapradīpikā*, p 27

100 *Vivarana*, p. 42

101 The commentator seems to read "asaty eva", the present being recognised as an alternative reading.

102 "artha-kriyā-mātra-kāritvam'' (E_3).

103 "vṛtti-viśeṣa": (E_3).

104 "ullekhitvam". (E_3).

105 The entire argument of sections 4·51, 4 52 and 4·53 is to be found in the *Advaitavidyāmukura*.

106 "ghaṭatvādi-pratikṣepake paṭatvādau": (K); "aghaṭatvādi-pratikṣepake paṭatvādau": (B).

107 "rajata-bhedā-'virodhi": (V,C). The commentator follows the reading adopted in the text.

108 "jñānā-'prāmānyasya": (E_3).

109 "aghaṭatvavat": (V).

110 "ghaṭitam eva": (E_3).

111 For the ārambhaṇā-'dhikarana, see *Ved. Sū.*, II, i, 14, *et seq.*

112 The reference is to the vācārambhana-śruti, *Chānd*, VI, i.

113 *Bṛh*, I, v, 3.

114 *Taitt.*, II, 5.

115 *Bṛh.*, IV, iii, 15.

116 *Bṛh.*, III, xix, 26.

117 *Bṛh*, IV, iii, 7.

118 *Bh. Gītā*, III, 27.

119 *Ved. Sū*, II, iii, 33.

120 "tadāśrayatvasya sūtranāc ca" (E_3).

121 "asatya" (V, E_3).

122 *Katha.*, III, 4.

123 "upādhi-bheda-mātrena": (E_3).

124 E_3 omits "vyavasthā"

125 "śabdo-'palambhakatva-tāratamye-'ṣṭā-'niṣṭa" &c., (V).

126 "upapādana-niyamah": (E_3, K).

127 "paurastya-rūpa-bhāvādi-dharmānām": V; E_3 has the same reading but without "rūpa".

128 For this view. cp *Brahmasiddhi*, p 72

129 "abheda-sattvena": (V).

130 E_3 omits "eva".

131 "pātayantī 'ha kabandhā apy aiīn yudhi" (E_3).

132 E_3 omits "anvayaḥ".

133 "prati-yujyante": (E_3).

134 "ananurodhinaḥ": (E_3).

135 *Ved. Sū.*, II, iii, 43 *et. seq.*

136 *Ibid*, II, iii, 51.

137 *Ibid.*, II, iii, 52.

138 *Ibid.*, II, iii, 53.

139 "āpnuyāmi": (V).

140 *Śvet.*, V, 9.

141 "guṇatayā sarvā-'ngīṇa-sukhādy-upalambhah": (V, E_3).

142 The reference seems to be to Droṇa's Bṛhaspaty-amśatva, mentioned in the *Mahābhārata*, Ādi-parvan, (v. 63, Ch. LXI, of the Poona edn., v. 68, Ch. LVIII, Madras edn.):

"bṛhaspater bṛhat-kīrtir deva-ṛṣer viddhi bhārata|
amśād dronam samutpannam bhāradvājam ayonijam ||"

143 "advaitavidyāyām": (E_3).

144 *Bh. Gītā*, XV, 7.

145 *Ved Sū.*, II, iii, 43.

146 "tantram": (E_3).

147 E_3 omits "draṣṭuḥ".

148 This word is found only in B; but it seems necessary.

149 This is the reading of *B* and E_3; the other printed texts have "ātma-bheda-pratiksepa" which is patently incorrect.

150 *Taitt.*, II, 6.

151 *Taitt. Āranyaka*, III, xi, 1.

152 *Katha.*, III, 1.

153 Cp *Chānd.*, III, xiv, 3; E_3 reads "esa ma ātmā".

154 *Chānd.*, III, xiv, 3.

155 *Brh.*, IV, iv, 2.

156 *Mund.*, III, ii, 8.

157 *Brh.*, IV, iii, 35.

158 *Brh.*, IV, iv, 22.

159 *Brahmabindu*, 13

160 *Ved. Sū.*, II, iv, 12.

161 *Katha.*, III, 1.

162 "siddhy-avaśyam-bhāvāt": (E_3).

163 "praveśa-śabdasya": (E_3).

164 "ity-ubhaya-śruty-upapādanam": (K, E_3)

CHAPTER III

1 *Śvet.*, III, 8.

2 This follows the reading of A_1 and A_2; the printed texts and E_3 have "karmā-'peksa-mātra-parā".

3 See *Bhāmatī*, p. 61 (*AKS*).

4 *Brh.* IV, iv, 22.

5 "karmanām upayogaḥ": (E_3).

6 "na syāt": (*V*,*B*,*C*).

7 "vidya-sādhanāni śama-damādīni": (E_3).

8 *Ved. Sū.*, III, iv, 27.

9 This is the reading of A_1 and A_2; the printed texts read "anusṭhānā-'yogāt".

10 'autkanṭhya-laksanāyām": (*V*,*B*,*C*).

11 A_1 and A_2; the printed texts and E_3 read: "tad-rocakau-'ṣadha".

12 "sādhanā-'nvaya": (A_1, A_2, E_3).

13 "balavattvāt"· (*B*,*K*).

14 *Chānd.*, VIII, vii, 1 ("so 'nvesṭavyaḥ, sa vijijñāsitavyah").

15 *Brh.*, II, iv, 5.

16 "pratyayā-'rtha-vidheh": (*K*).

17 "anusṭhānā-'pattyā". (*B*, *K*).

18 *Bh. Gītā*, VI, 3.

19 "śuddhyā": (E_3).

20 *Naiṣkarmyasiddhi*, I, 49.

21 "viśisṭa-guru - lābha - nirvighna - śravana - mananādi - sādhanāni": (*K*, E_3).

22 *Gautama Smrti*, VIII, 22.

23 *K* and *B* omit "ayam".

24 *Ved. Sū.*, III, iv, 32.

25 Cp *Kalpataru*, p. 907 (*AKS*).

26 *Ved. Sū.*, III, iv, 36.

27 "upārjita": (A_1, A_2).

28 *Ved. Sū.*, III, iv, 38.

29 "āśrama-karma-padasya": (*B*).

30 "ity abhisandhāya": (*V*, *C*).

31 *SŚ.*, IV, 49–50.

32 "upakāra-kalpanam iva": (E_3).

33 A_1 and A_2 omit "adhvaresu"; E_3 reads "atra".

34 "upakārā-'kānksāyām"· A_1, A_2, E_3 omits "tu".

35 "tesu" for "nityesu": (K, B).

36 This is the reading of E_3 and A_2; A_1 reads "nibarhakatvam" and the printed texts "nirvāhaktavam".

37 *Bh. Gītā*, III, 20.

38 *Brh. Vārt.*, IV, iv, 1029 (p. 1889, Ānandāśrama).

39 *Ved. Sū*, III, iv, 34.

40 "ubhaya-vidhānā-'yogāt" (A_1, A_2, E_3).

41 "samsparśa" (A_1, A_2, E_3).

42 "adhikāri-saṅkocā-'bhāvena". (A_1, A_2).

43 *Ved Sū*, I, iii, 34 *et seq*

44 *Vasistha Smrti*, Ch. XVIII (Ānandāśrama edn p. 217).

45 This reading of A_1 and A_2 seems preferable to that of the printed texts "vidyā-mahimnā"; the instrumental case is neither necessary nor suitable.

46 This reading of A_1 and A_2 seems preferable to the "smrteś ca" of the printed texts

47 "avaidike"· A_1, A_2

48 "svadhāra-vrttih", meaning "living with a wife of one's own caste alone" is the reading of the printed *Gautama Smrti*.

49 *Gautama Smrti*, X, 49–56.

50 *Manu Smrti*, X, 126.

51 "anusṭhāne 'pi". (A_1, A_2, E_3).

52 *Ved Sū*, I, iii, 38.

53 "mukty-arthatvam" (V, C, A_1, A_2).

54 "saguna-vidyā-'rtha-karmā-'nusṭhānavat" is the reading of the printed texts, the present reading following A_1 and A_2 seems preferable.

55 Again, A_1 and A_2 seem to be preferable to the printed texts which read "vidyo-'tpatty-arthatvam".

56 "mātra-visayatvena". (B,K).

57 *Brh*, IV, iv, 23.

58 *Ved. Sū*, III, iv, 47; the quotation is slightly mangled.

59 *Brh*, III, v, 1.

60 *Sambandha-vārtika*, v 12 (p. 10, Ānandāśrama).

61 "phalatayā": (A_1, A_2).

62 *Bṛh. Vārt*, III, v, 88 (p. 1253 Ānandāśrama).

63 *Jābālopanisad*, 4.

64 "trayānām varnānām vedam adhītya catvāra āśramāh" (V, C, A_1), "trayānām api varnānām amī vedās trayānām varnānām catvāro 'dhītye cā 'śramāh". (A_2)

65 *Brh Vārt*, III, v, 89 (p. 1254, Ānandāśrama)

66 "svayam". (E_3).

67 *PM*, I, iii, 3.

68 So A_1, A_2 and the Ānandāśrama edition of the *Brh Vārtikā*, III, v, 90 (p 1254), the printed texts of the present work read "vijñānam ced upeyate".

69 "jīvan-mukti-kāle" (K, B)

70 *Chānd*, II, xxiii, 2.

71 Bhāsya on *Ved. Sū.*, III, iv, 38.

72 *Ved. Sū.*, III, iv, 36.

73 K, B omit "anāśraminām".

74 *Ved. Sū*, III, iv, 39.

75 *Chānd*, VIII, xv, 1.

76 *Ved Sū*, IV, iv, 22.

77 "abhidāyi" (K, B).

78 This reading of A_1 and A_2 seems preferable to that of the printed texts "abhyupagamāt".

79 "sarvatra vicāryā-'vagateh": (E_3).

80 *Ved Sū*, III, iv, 51.

81 "prastuta-pratibandhe sati" (E_3).

82 "dṛṣṭā-'rthasyai 'va vedānta-śravanasya": (K,B).

83 "pravanasya" (K).

84 *Pañcadaśī*, ch ix, particularly vv. 54–64, 73, 131–135, 144.

85 *Śvet*, VI, 13 (reads "sānkhya-yogā-'dhigamyam").

86 *Bh. Gītā*, V, 5.

87 *Praśna*, V, 5.

88 *Ved. Sū*, I, iii, 13.

89 *Ibid*, III, iii, 11.

90 *Ibid.*, III, iii, 33.

91 See *Pañcadaśī*, ix, 73.

92 *Kena*, I, 4.

93 *Ibid.*, I, 3.

94 'vāstava-vedyatvā-'parā": (V).

95 *Katha*, II, 7.

96 See *Pañcadaśī*, ix, 54.

97 Cp *Pañcīkarana*: "'aham ātmā sākṣī kevalaś cinmātra-svarūpah, nā 'jñānam nā 'pi tatkāryam, kim tu nitya śuddha-buddha-mukta-satya-svabhāvam . brahmai 'vā 'ham asmi' ity abhedenā 'vasthānam samādhih"

98 See *Chānd*, VIII, 1, ix, *Ved. Sū* , I, iii, 14 *et seq*.

99 *Mund*, III, i, 8

100 *Ved Sū*, IV, i, 12

101 *Ibid.*, III, iii, 56

102 "nirguna-brahma" (E_3).

103 "pramāna-pariganane su" (*B,K*).

104 *B, K,* omit "api".

105 *Kalpataru*, (*AKS*), p. 56.

106 *B* reads this last sentence too as a couplet:

"na ca prāmānya-paratastvā-'pattis tu prasajyate|
apavāda-nirāsāya mūla śuddhy-anurodhanāt||".

107 *Mund*, III, i, 9

108 *Katha*, III, 12.

109 *Brh*, IV, iii, 20. The reading of the śruti is "aham eve 'dam sarvo 'smī 'ti manyate, so 'sya paramo lokah".

110 *Bhāmatī*, p. 113, 114, also 125 (*AKS*),

111 *Muṇḍ*, III, i, 8.

112 "dhyāno-'papādanāt"· E_3

113 *Chānd.*, VI, vii, 6.

114 *Ibid*, VIII, xxvi, 2.

115 *Ibid.*, VI, xiv, 2.

116 *Mund*, III, ii, 6.

117 "jñānā-'ntara": (V, E_3).

118 *Brh*, III, ix, 26

119 *Kena*, I, 6.

120 "brahma-jñāna" (A_1, A_2, V, C, E_3).

121 *Kena*, I, 6.

122 *Ibid*, I, 5.

123 *Taitt*, *Upa*, II, 4.

124 *Brh*, IV, iv, 19.

125 *Bh. Gītā*, II, 21.

126 "brahmai-'kāgryavat": (*K*).

127 "sahakṛtā-'gny-adhikaranaka" (*K,B*).

128 *Chānd*, VII, i, 3.

129 "aparoksatvam" (*B*, *K*).

130 *Brh*, III, iv, 1.

131 'iti-śruty-ukta-rītyā". (A_1, A_2, E_3).

132 "caitanyā-'bhedāt" (E_3)

133 "anumititve-'cchātvādivat". (*C*,*V*, E_3).

134 "brahma-samsrstam": (*B*, *K*).

135 "tatprayojakam" (E_3).

136 "tato 'parihārāt". (E_3).

137 "ācārya-vācaspati-miśrāh" (E_3).

138 *Katha*, VI, 9

139 *Ibid*, IV, 1.

140 This is not traceable in the printed edition of the *Brh. Vārtika*, but is found in the *Brahmasiddhi*, kānda, iv, v. 3, E_3 reads 'sarva-pratyaya-vedye ca".

141 "jadasya asti-prakāśata-ity-ādi-vyavahārā-'yogyatvam": (E_3).

142 "tadvisayakatvasyai 'va jñāne niveśanāt": *K*,*C*, A_1, and A_2 read "jñānena"

143 'āpattih". (*C*, *V*)

144 "ayogena" (*B*, *K*)

145 "tesām gunānām": (E_3).

146 Following A_1, A_2, *V*., the others read "rajatādeḥ".

147 "vrtteś caitanya-viśayatvāt". (E_3).

148 *Brh. Vārt.*, II, iv, 212 (p. 1068, Ānandāśrama).

149 "agni-samyoge sati" (A_1, A_2, *C*, *V*, E_3).

150 "iti cen na". (E_3).

151 Cf *Bhāmatī*, *AKS*, p 304, *Brahmasiddhi*, p 12.

152 E_3 omits "*na ca*".

153 "kālādy-anya-sarva-dāhe 'jñāna-nāśa-pūrva-ksane": (E_3).

154 *Śvet*, III, 8.

155 E_3 reads "citi" for "tātra" in the 2nd line.

156 "prakalpate" (*B*).

157 "anuvrttyā upādāna". (A_1, A_2, *B*, *K*).

158 "anivrtty-upapatteh" (*V*)

159 "avasthānā-'bhāvena": (E_3).

CHAPTER IV

1 "jīvan-mukti-siddhih?" (E_3).

2 *SŚ*, IV, vv. 38, 39, these teach sadyomukti, v 40 refers to jīvanmukti and seems to admit the possibility of the continuance of traces of avidyā, but vv 41 and 42 deny the continuance of avidyā and mention as a possibility the cognition of a sublated avidyā II, 217 makes out that for the released there is no distinction between bondage and release, that the teaching of Śuka's release and so on is only glorificatory and intended to inspire others.

3 "anartho 'vatistheta" (E_3)

4 "brahma-rūpāyā" (*C*, *V*)

5 There is no passage in the *Brahmasiddhi* which sets forth this view in so many words, it is certainly said that *ātma-sākṣātkāra* is itself the cessation of nescience, and this intuition (*sākṣātkāra*) is nothing other than the self.

6 Cp *Nyāyamakaranda* (Chowkhambha, pp. 352—359) On p 357, mention is made of the view that cessation (*nivrtti*) is *anirvācya*, and the commentator—Citsukha—identifies this as Ānandabodha's own view; but on p 329, the author shows his preference for the view that *nivrtti* is a fifth mode, where indeterminability is considered to mean sublatability. The view of cessation as a fifth mode seems to have been first formulated by Vimuktātman see further M. Hiriyanna on the *Iṣṭasiddhi*, *JORM.*, v, pp. 323—332.

7 "vyavahārah" (*C*, *V*, E_3).

8 "vidyamānatvāt" (*C*, *V*).

9 E_3 omits "tena".

10 E_3 omits "so 'pi".

11 "duhkho-'cchedaḥ": (E_3).

12 E_3, *V*, *C*, omit "iti".

13 "duhkhā-'bhāve tū 'tkaisā-'sambhavāt" (*C*, *V*, E_3).

14 Cp. *Bhāmatī*, (*TPH*), pp. 155, 156.

15 "prāptatvam" E_3

16 Cp. *Pañcapādikā*, p 4 ānandam viṣayā-'nubhavam nityatvam ce 'ti santi dharmāh, aprthaktve 'pi caitanyāt prthag ivā 'vabhāsante.

17 *Chānd.* III, xiv, 1.

18 *Ved. Sū.*, IV, iv, 17.

19 *Ibid.*, IV, iv, 21.

20 *Ibid*, I, iii, 14 et seq.

21 *Chānd*, VIII, i, 1.

22 *Chānd.*, VIII, i, 3.
23 *Ibid*
24 *Ibid*, VIII, i, 5.
25 *Ved. Sū*, I, iii, 19.
26 *Chānd.*, VIII, vii-xii.
27 *Ibid*, VIII, vii, 3.
28 *Ibid*, VIII, x, 1.
29 *Ibid.*, VIII, xi, 1.
30 *Ibid*, VIII, xii, 3.
31 *Kauṣ.*, III, 8.
32 *Ved Sū.*, II, iii, 43 *et seq.*
33 Introduction to the *Bhāṣya* on II, iii, 46.
34 Cp *Bhāmatī*, II, iii, 40; 43, pp. 617, 622, 623 (*AKS*).
35 *Ved. Sū*, III, ii, 1 *et seq.*
36 "vyavasthite". (*C, V*).
37 *Ved Sū*, III, ii, 5, and the *Bhāṣya* thereon.
38 *Chānd.*, VIII, xii, 3.
39 *Ved. Sū*, IV, iv, 5.
40 *Chānd.*, VIII, i, 5.
41 *Ibid.*, VIII, xii, 3.
42 *Ved. Sū.*, IV, iv, 6
43 *Bṛh*, IV, v, 13.
44 *Ved Sū.*, IV, iv, 7.
45 "śruty-upapatty-upabṛhmitasya" (E_3).
46 *SŚ.*, III, 175.
47 *Kalpataru*, p. 379 (*AKS*).
48 *Ved Sū.*, I, iii, 19.
49 *Ibid.*, IV, iv, 5.
50 *Ibid.*, IV, iv, 6.
51 *Ibid*, IV, iv, 7.
52 *Ibid.*, IV, iv, 1.
53 *Ibid.*, III, ii, 5.
54 *Ibid.*, I, iii, 19.
55 *Ibid.*, IV, i, 13.
56 *C* and *V* omit the third verse.

APPENDIX

I

EXTRACTS

NYĀYACANDRIKĀ—R. No 2931—pp. 177-178

tad api dhārā-vahanatva-buddhāv avyāpakatvam udıtam tad asat, yatas tatro 'ttaro-'ttara-kālo 'palaksita-rūpam anavagatam eva gamyate, upalakṣana-grahanam antareṇo 'palakṣya-grahaṇam na vıruddhyate anyathā tavā 'pı "ayam ghaṭo vartate" itı dhīr na syāt. tad āhuh:

yatrā 'pi syāt paricchedaḥ pramāṇaı-'kataraiḥ punaḥ |

nūnam tatrā 'pı pūrveṇa so 'rtho nā 'vadhṛtas tathā ||

iti.

yad atra bhaṭṭa jayanto jagāda "na hi svahaste śata-kṛtvo dṛśyamāne kecana viśeṣāḥ parisphuranti" itı, tad api na hṛdayaṅgamam, yāvad darśanam uttaro-'ttara-kālo-'palakṣita-visayā-'navagama-(ni)vrttīnām vıśesāṇām parisphuraṇāt. yac ca "yadı cā 'nupalabdhā-'rtha-grāhı-mānam upeyate, tad ayam pratyabhijñāyā spaṣṭa eva jalā-'ñjaliḥ" ity ucyate, tac cā 'cāru; abhijñāyām pūrva-kāla-smaranāt, pratyabhijñāyām punas taddeśa-kālo-'palakṣita-svarūpai-'kya-sphuraṇam, tadantareṇa bheda-bhrama-nıdānā-'jñānā-'napāyāt, avyāpter abhāvāt. kim ca gṛhīta-visaye pravṛttam pramānam kım kuryāt? agṛhīte 'pı kim kuryād iti cet, pramām gṛhīte 'pı tām evā 'dhattām ıti cen na, kṛtāyāh karaṇā-'yogāt pramā-'ntarām ıti cen na, anavagama-nivrttım antareṇa pramātvā-'yogāt, smṛtivat. anavagama-nıvartakatvenā 'navagata-viṣayatvenai 'va prāmāṇyam iti ghaṭṭa-kuṭyām prabhātam. "yāthārthyai-'ka-niyatam pramātvam, na ca smṛter yāthārthyam anubhava-yāthārthya-vyatirekeṇā 'sti, tasminn asamīcīne smrter asamīcīnatvāt" ıtı cen maı 'vam, evam abhıjñā-yāthārthya-vyatirekeṇa pratyabhıjñāyās tan nā 'stī 'ti sā 'pramai

N—4

'va syāt viṣaya-bhedān ne 'tı cen na, pryabhijñāyām ubhayā-'bhıjñārthā-'navabhāse tadabhedā-'sıddeh adhıkam apı tadaıkyam bhātī 'tı cen na, abhıjñā-'rtha-bhāge tadamātve tadaıkye 'py amātvā - 'pātāt, vısaya - bhedena tadupapādane prāptā - 'prāpta-vıvekenā 'nadhıgatā-'rtha-gantrtve tadai 'va tadāpātāc ca

NYĀYANIRṆAYA.

Adhıkaraṇa—kartā śāstrārthavattvāt (II, ıii, 14).

atra yady api cakṣurādy-agocaratvāt, manasah cakṣurādi-nırapeksasya pratyaksa-sādhanatvā-'bhāvāt, saty eva manasi ātmanı kartrtvo-'palabdheh asatı ca susupte manasi kartrtvādy-anupalabdheḥ ity anvaya-vyatirekayoḥ manasah kartrtvādı-sattā-kāraṇatayā anyathā-siddheh kartṛtvādı-viśıstā-'tma-pratıpatti-hetutva-kalpanā-'yogāt, aham karte 'ti ca pratıbhāsasya ātmā-'ntahkaranayoh sādhāraṇatvāt na pratyakṣa-gamyam ātmani kartrtvam, tathā 'pi. . . .

PADĀRTHATATTVANIRṆAYA—R No. 2981—pp. 92-93.

tatra kāranam sattvādinā 'nirvācyā māyā, "māyām tu prakṛtim vidyāt" iti-śruteḥ. sattvādy-anirvācyatā 'pı tasyāḥ śruti-sıddhā. tathā hi śrutıh—"nā 'sad āsīn no sad āsit" ity upakramya "tama āsıt" ıti "āsıd idam tamo-bhūtam aprajñātam alakṣanam" iti ca smṛtıh. nanu "yato vā imāni bhūtāni jāyante" ıty upakramya "tad brahma", "tasmād vā etasmād ātmana ākāśas sambhūtah", "yat tad adreśyam" ity upkramya "tadbhūta-yonim pari=paśyanti dhīrāh", sarvam bhūtabhautikam prajñānatvena pra=kramya "tat prajñānetram .. prajñānetro lokah prajña pratıṣṭhā prajñānam brahma" ityādau brahmo-'pādanatā śrūyate; tathā cau 'panisadam sūtram brahma-jıjñāsām prakramya "janmādy asya yatah", "prakṛtiś ca pratijñā-drṣṭāntā-'nuparodhāt" iti ca; tasmād viyadāder vıśvasya brahmo 'pādānam na māye 'ti. ucyate—brahmo 'pādānam itī 'ṣyata eva, na māyo 'pādānam ıtı na ksamyate. upādānatā hi svātmani kārya-jani-hetutā tac co

'bhayatrā 'pı māna-sıddham, upapannam ca tathā hi—viśvasya māyā-parınāmatvān māyā-'śrayam janma; tathā ca brahma-vıvartatvād viśvasya brahmā-'dhiṣṭhānatā śruto 'papannā ca

yat tu brahma-parıṇāmıtvād viśvasya brahmaı 'vā 'śrayo na māye 'ti matam, tad asat, brahmaṇaḥ parınāmā-'sambhavāt brahma hı kūtastha-nıṣkriyādi śruti-siddham, kūṭastham acalam brahme 'tı smṛtı-siddham ca........niravayatvād api brahmaṇo na parıṇāmaḥ sambhavī; nıravayatvatā cā 'sya "niskalam" iti śrutes siddhā, sāvayatatve cā 'nityatva-prasaṅgaḥ. tasmād vıśvasyā 'dhısṭhānatayai 'va brahma prakṛtır gandharva-nagarasye 'vā 'kāśam. ato māyā-prakrtıtvam śrutam nā 'palapanīyam.

TATTVAŚUDDHI—R No 2897.

(1) na ca nikhila-jagad-upādāna-kāraṇatvam saṃvit-svarūpatvam ca ekasyā 'siddham iti sāmpratam, vicitra-racanā-'tmaka-bhuvana-kārya-lingena cetana-kāraṇa-mātre siddhe tade=katve ca "yato vā ımāni bhūtānı jāyante" ity-ekavacana-samadhıgate saty ekasya nikhila-jagad-upādāna-kāraṇatva-pratyākhyānā-'sambhavāt tasya "satyam jñānam anantam brahma", "prajñā pratiṣṭhā", "prajñānam brahma", "vijñānam ānandam brahma" ıty-ādı-śruti-samarpita-saṃvit-svarūpasya sutarām apratyākhyeyatvāt. na cai 'vam mantavyam brahmanaḥ samvın-mātra-svarūpatve prādīpādıvad eva tasya vartamāna-vastu-mātrā-'vabhāsitvād atītā-'nāgata-vıjñānā-'bhāvaḥ, tataś ca jagat-kāraṇatvā-'bhāvo nā 'pi sarvajñatvam iti; atīta-samasta-vastu-jātasya svasattā-kāle ca sākṣātkṛtasya tathaı 'va sarvadā 'vabhāsane punar āvaraṇa-kāraṇā-'bhāvāt, tadabhāva-janita-saṃskāravattayā vicchinna-tadvisaya-smaraṇo-'papatteś ca atīta-vastu-viṣayā-'vabhāsa-siddhih. tathā ca brahmaṇo māyā-śaktı=matvān māyāyāś ca sṛṣṭeḥ prāg eva sṛjyamāna-nikhila-padārtha-sphuraṇa-rūpeṇa jīvā-'dṛṣṭā-'nusāreṇa vivartamānatvāt, tatsākṣi=

tayā tadupādhikasya brahmaṇo 'pi tatsādhakatva-siddheḥ, anāgata-vastu-vijñāno-'papattir iti sarvam suvyavadātam. [p. 18]

(2) kim ca, pratyakṣenā 'py advaitam sādhayitum prabhavāmaḥ, tasya sanmātra-visayatvāt. nanu bheda-prati=bhāsasyā 'pi indriyā-'nvaya vyatirekā-'nuvidhāyitvam uktam; tad ayuktam, indriya-'nvaya-vyatirekayoḥ bheda-vibhramā-'dhiṣṭhana-grahanenā 'nyathā-siddhatvāt. nanu bheda-pratibhāsasya kāraṇa-dosa-bādhaka-pratyayā-'nupalambhād ayuktā bhrāntitva-kalpanā. nai 'tat sāram; deśa-kāla-vyavahita-vastuvat bheda-vastuno 'pi pratyakṣā-'yogyatvāt. tathā hi. idam atra vivektavyam—kim vidhi-vyāpāram pratyakṣam, kim vā vyavaccheda-vyāpāram, āhosvid ubhaya-vyāpāram iti yadi tāvad prathamaḥ kalpaḥ tadā vastu - svarūpa - vidhi - mātro-'pakṣayāt nā 'nyo-'nyā-'vṛtti-rūpam bhedam udbhāsayitum utsahate pratyakṣam. nā 'pi dvitīyaḥ kalpah, vidhim antareṇa vyavacchedā-'nupapatteḥ, vidhi-pūrva=katvād vyavacchedasya. tad uktam:

"labdha-rūpe kvacit kiñcit tādṛg eva niṣidhyate|
vidhānam antareṇā 'to na niṣedhasya sambhavaḥ||"

atha tṛtīyaḥ kalpaḥ, tadā 'pi vaktavyaḥ kim (vidhi-) pūrvako vyavacchedaḥ, kim vā vyavaccheda-pūrvako vidhiḥ, atha vā yugapad ubhayam iti ādye kalpe anavacchinna-vastu-svarūpa-vidhi-virodhād vyavacchedā-'sambhavah, dvitīye tu vidhi-purva=kasya vyavacchedasya tadabhāve sutarām asambhavaḥ, nā 'py ubhayor aparyāyeṇa sambhavaḥ, vidhi-nimittakatvād vyavac=chedasya. na ca hetu-hetumator yugapad-bhāvah. nā 'pi tulo-'nnamana-nyāyena vastu-svarūpa-vidhi-nāntarīyako vyavacchedaḥ, anavacchinna-vastu-svarūpa-vidhi-virodhād ity ukto-'ttaratvāt; avirodhe tu bhaven nāntarīyako 'pi kaścid vyāpāraḥ. nā 'pi vidhir eva vyavacchedaḥ, pratīti-virodhāt .... [Pages 2—5 of the Ms. The verse is from *Brahmasiddhi*, p. 44.]

(3) yad apy uktam anirvacanīye rajatādi-śabda-pravṛtti-nimittā-'bhāvāc chabdā-'nuvedhena pravṛttir anupapanne 'ti, tad apy aparyālocitam evo 'dbhāvitam, yāvatā rajata-saṃskāra-nimittā rajata-bhrāntiḥ. sa ca saṃskāro rajata-śabdo-'llālita-pūrvā-'nubhava-janyatvāt doṣa-samprayogābhyām saha bhrānti-jñānam utpādayad rajata-śabdam apy anusmārayati. tataś ca yugapad eka-saṃskāra-samutthāpitatvād rajata-śabda-pratyayor bhrāntasya rajata-śabdā-'nuvedhena pravṛttiḥ......

[Pages 116, 117 of the Ms.]

VEDĀNTAKAUMUDĪ—R. No. 3346

(1) sarvajñatvam api "yah sarvajñaḥ sarvavit" iti sāmānya-rūpeṇa viśeṣa-rūpena ca svarūpa-caitanya-vyāptam eva sarvam sarvā-'vasthāsv iti, "tam eva bhāntam anubhāti sarvam tasya bhāsā sarvam idam vibhāti" iti vedād evā 'vasīyate sarva-prakāśana - samarthana - śabdo - 'pādāna - bhāvāt, "sarvajñam brahma" iti cā 'bhiyuktāḥ. māyā-vrttibhih sarvam vettī 'ti vā sarvajñam brahma. [Page 265 of the Ms.]

(2) tejasā brahmaṇā sampanno 'pi svapna-jāgarayoḥ upādhi - viśeṣād asampanna iva, tadā svāpe prasanna iva, nirvikṣepa-māyo-'pādhi-svarūpo-'llāsāt sampanna iti viśeṣyate.

[Page 179 of the Ms.]

II

TOPICS DISCUSSED IN THE SIDDHĀNTALEŚASAṄGRAHAḤ, ECHOES OF WHICH ARE FOUND IN THE ADVAITADĪPIKĀ

(Only two paricchedas of the *Advaitadīpikā* have been so far published, the references are to the volume and page of that work).

Absence of duḥka is not of itself a human goal, since great pains are suffered for a small pleasure .. .. I, 368.

GLOSSARY.

Abhāva : non-existence ; sometimes used to denote the means whereby there is cognition of non-existence (otherwise called *anupalabdhi-pramāna*).

Adhidaivata: Cosmic

Adhikarana · locus , sometimes a section or topic of the *Pūrvamīmāmsā* or *Vedānta Sūtras.*

Adhiṣṭhāna-jñāna: cognition of the substrate, *e.g.* of the "this" in "this is silver".

Adhyayana: study, particularly under a preceptor, esp. of the Scriptures; primarily refers to learning by rote.

Adhyātma: personal.

Adrsta: unseen potency, see *apūrva.*

Agnicayana: name of a particular arrangement of the sacrificial fire in the *agnistoma* sacrifice.

Agnihotra: the name of an obligatory rite imposed on all twice-born persons, so long as they are alive.

Agniṣṭoma-sāman: the sāmans sung on the last day in the sacrifice known as *agniṣṭoma.* The *ṛk* "yajñā yajñāvo agnayaḥ" is sung in this sāman

Agniṣṭut: a vikṛti (q v.) of the *agniṣṭoma* sacrifice, performed in one day.

Aksara: imperishable.

Amśa: part or element.

Aṃśin · whole, that to which the part belongs

Anga · subsidiary.

Añjana: night, black pigment for the eyelashes.

Apaccheda-nyāya: the principle of the later sublating the earlier; so called since it is formulated in the *Pūrvamīmāṃsā* in connection with the expiatory rites consequent on different priests letting go (apaccheda) their hold of the tucked up waistcloth of the priest in front, while going round the sacrificial fire.

Apaccheda section: the section of the *Pūrvamīmāmsā Sūtras*, which sets forth the principle of the later sublating the earlier.

Apaśūdra section: the section of the *Vedānta Sūtras*, beginning with I, iii, 34, which declares śūdras to be ineligible for Brahman-knowledge through Vedānta study

Apūrva: an unseen potency, which is generated by rites and helps to bring about their fruit in a hereafter.

Apūrva-vidhi: injunction of the novel, of that whose fruit is not elsewhere established in experience or otherwise.

Arthāpatti: presumptive implication, as a means of valid cognition.

Aśvamedha: horse-sacrifice.

Atideśa: transfer, particularly of a subsidiary rite from an archetyal rite, where it is mentioned, to a rite modelled thereon (vikṛti), where it is not mentioned.

Avaccheda-vāda: the view that the jīva is the appearance of Brahman as defined by nescience (not as reflected herein).

Avayava: a part or member.

Avayavin: the whole or organism to which the part or member belongs.

Avidyā: nescience; see *ajñāna* (this has generally been translated as "ignorance"; but no difference is intended between "nescience" and "ignorance", any more than between *avidyā* and *ajñāna*).

Avidyā-vṛtti: a transformation of nescience; contrasted with psychoses of the senses, external or internal, said to account for the experience of happiness in deep sleep.

Avyāpya-vṛttitva: existence in a part, without pervading the whole.

Ācamana: the act of sipping water ceremonially for purification.

Ādhāna: the ceremonial kindling of the sacrificial fire.

Āhavanīya: one of the three consecrated sacrificial fires, as a general rule. all offerings are to be made in this fire alone.

Ārambhaṇa section: the section of the *Vedānta Sūtras* beginning with II, i, 14, this section, as interpreted by Śaṅkara, proves both by Scripture and by reasoning that the world is but an illusory manifestation of Brahman.

Ārādupakāraka: a remote auxiliary, one which is helpful only in the production of the fruit, nor in the coming into being of the rite itself, opposed to *sannipatyo-'pakāraka,* proximate auxiliary.

Āśrama: order of life, as student, house-holder, forest dweller or ascetic.

Ātharvaṇa-śruti: the *Muṇḍakopaniṣad.*

Bahiṣpavamāna: ceremonial circumambulation of the sacrificial fire by the priests in the *jyotiṣṭoma.*

Bālya: *lit.* infancy, a state of child-like innocence, prescribed for him who seeks release.

Bhāṣyakāra. author of the *Bhāsya;* invariably Śaṅkara, in this work; he is also referred to as the *Bhagavatpāda.*

Brāhmaṇa: the name of one of the three twice-born castes, that one which had the exclusive privilege of teaching and assisting at sacrifice; in some contexts, the word is said

to be used as a synecdoche for all three twice-born castes.

Brahma-saṃsthā:—fixation in (the contemplation of) Brahman, without distraction.

Bṛhaspati. the preceptor of the gods.

Cāturmāsya: name of a sacrifice in four parvas—*Vaiśvadeva, Varuṇapraghāsa, Sākamedha* and *Śunāsīrīya*; known as *Caturmāsya* for it may be performed in any of the four months following the 12th day of the bright fortnight of the month of Āṣādha.

Darśa-pūrṇamāsa: name of an *iṣṭi* comprising six rites, three of which are performed on the first day of the bright half of a month and the other three on the first day of the dark half.

Devas: divine or resplendent beings, who enjoy uninterrupted happiness for a time because of merit acquired earlier, and then go further on the path to final release or return to the earth, according to the knowledge they have acquired and the balance of *karma* to be worked out.

Droṇa: a sage who was the teacher of the *Mahābhārata* heroes on both sides of the conflict, renowned particularly for his knowledge of archery; in respect of his skill as a preceptor he is compared to *Bṛhaspati* and said to be a part of him.

Dṛśya: object of empirical cognition.

Dvyaṇukas: binary atomic compounds composed each of two primal atoms (*paramāṇus*), in the *Nyāya-Vaiśeṣika* system; three binaries make a *tryaṇuka* which is of the size of a mote.

Eka-jīva-vāda: the view that there is only one empirical self, the appearance of other such selves being illusory.

Gṛhamedhīya: name of a particular *iṣṭi*.

Guṇas: merits or excellences, also the three constituents of primal nature, the three being named *sattva, rajas* and *tamas*.

Hiraṇyagarbha or *Brahmā*: the Creator, in one view, he is the only empirical self; he is consciousness as associated with the subtle bodies considered collectively, the lord of the cosmic dream-state.

Indra: the ruler of the gods.

Indriyas: the organs of sense and action.

Itihāsa: epic, used particularly of the *Rāmāyaṇa* and the *Mahābhārata*.

Īkṣati-karma: the object of sight (for him who has been released).

Īśvara: a form of consciousness which is not absolute, but functions as the creator etc. of the world, as the internal ruler of the empirical self and as the possessor of all the perfections lacking in the empirical self.

Īśvara-bhāvā-'patti: the attainment of the state of *Īśvara*.

Japa: recitation or incantation

Jāti: class, generality, caste.

Jijñāsā: *lit.* desire to know, secondarily means inquiry

Jīva: the empirical self.

Jīvanmukti: release while embodied.

Jñāna: knowledge; used generally for empirical cognition; as the means to release, it means wisdom, the intuition of the absolute.

Jyotiṣṭoma: name of a sacrifice—a variety of the *agniṣṭoma*.

Kalpa-sūtra aphorisms giving liturgical information.

Karma: rite; deed; the accumulated effect of deeds in lives, past and present.

Karṇa: the son of Kuntī and the Sun-god, abandoned by the mother and brought up by a charioteer, in ignorance of his parentage.

Kaunteya: the son of Kuntī.

Kārikā: a metrical work.

Kārīri: a propitiatory rite, for the purpose of securing rain.

Kratvartha: what is subsidiary directly to the existence of a rite and only indirectly to the end subserved by the rite, contrasted with *puruṣārtha.*

Kṛcchra: a particular expiatory offering.

Kṣatriya: name of the warrior-class, one of the three twice-born castes.

Kunti: the mother of the Pāṇḍavas, also of Karṇa.

Mantra: hymn; sometimes a spell.

Mauṇa: one of three requisites, along with *bālya* and *pāṇḍitya,* for the seeker of release; means excellence in knowledge.

Mātrā: the quantity of a sound.

Māyā: the indeterminable entity which obscures the native intelligence of the self and projects the empirical world of difference.

Mithyātva: illusoriness.

Muni: generally, sage, one who has acquired *mauna,* i.e., excellence in wisdom.

Naiyāyikas: the adherents of the *Nyāya* or the *Nyāya-Vaiśesika* school of philosophy; the Logicians

Nāḍī: tubular channel, said to branch off in various directions from the heart; generally rendered as artery or vein, but not to be identified with the blood vessels so named.

Nirguṇa: attributeless.

Nissandhibandha: unrestricted, unsublated.

Niyama: rule; restriction.

Niyama-vidhi: injunction of restriction.

Niyama-viśeṣa: special rule.

Niyamā-'pūrva: an unseen potency consequent on a restriction.

Ṇic: the causative suffix.

Om: the mystic syllable, composed of the three sounds of *A, U* and *M;* treated in the *Māṇḍūkya* as the cause of and thus identical with the whole universe.

Padaika-vākyatā: syntactical unity with a word, not a sentence; contrasted with *vākyaika-vākyatā.*

Pañcāksara: the sacred five letters constituting Namaśivāya.

Pañcīkaraṇa. quintuplication of the subtle elements (tanmātras), whereby one half of each tanmātra combines with an eighth of every other tanmātra, to give rise to the gross elements, these elements being named after the predominant tanmātra.

Paratva: superiority; having for purport.

Pariṇāma: transformation; evolution; a change where the prior state is abandoned, while the result has the same grade of reality as the cause; contrasted with illusory manifestation (*vivarta*).

Pāka-yajña: a sacrifice that has to be performed in the domestic fire, not in the three-fold sacrificial fire.

Pāṇḍitya: learning; along with *bālya* and *mauna,* one of the three requisites for him who seeks release

Prajāpati: a deity, who made a gift of horses to Varuṇa.

Prakṛti: primal nature; the stem of a word, as contrasted with the suffix (*pratyaya*).

Prakṛti rite: the archetypal rite, all of whose subsidiary rites are explicity mentioned.

Pramāṇa: evidence; means of valid knowledge

Pratihartṛ: one of the priests in the *jyotiṣṭoma*.

Pratikarmavyavasthā: the reconciliation of consciousness as the sole reality, with the fact of different individuals cognising different objects at different times

Pratipanno-'pādhi: the locus in respect of which cognition has occurred

Pratiyogitva: being the pratiyogin, *i e.* counter-correlate.

Prauḍhi-vāda: an extravagant or superfluous argument, based on conceding the opponent's assumption.

Prayājas: subsidiary fore-sacrifices, of which there are five

Prājña: consciousness associated with the individual gross bodies in sleep.

Prāṇa: the vital air, sometimes means only one of its five modes; sometimes means the senses.

Prārabdha-karma: that part of accumulated merit and demerit which has begun to be effective, with the creation of the present body and which is responsible for the continuance of the present body.

Purāṇa: myths and legends narrated to expand, explain and illustrate the truths in the Scriptures; hence called *upabrāhmaṇas*.

Purōḍāśa: a sacrificial cake made of rice flour.

Purusa-gatā-'jñāna: ignorance present in the cogniser, contrasted with ignorance alleged to be present in the object (*viṣaya-gatā-'jñāna*).

Pūrvamīmāmsā: one of the six systems; formulated in aphoristic form by Jaimini, the aphorisms as commented on by Śabarasvāmin gave rise to two main schools of interpretation, that of Prabhākara and that of Kumārila Bhaṭṭa.

Ṛk: a stanza of the Ṛg Veda.

Rajas: one of the constituents of primal nature; marked by agitation, passion, activity etc.

Rādhā: the wife of a charioteer, the foster-mother of Karṇa.

Rādheya: son of Rādhā.

Rājasūya: a sacrifice for the sake of universal empery, members of the kingly caste alone being eligible.

Rāhu: one of the nine planetary deities, remarkable for the fact that there is nothing of him but the head, while his companion deity *Ketu* has no head, but only a trunk, said to be the cause of eclipses

Revatī ṛk: the name of a rk (of the Ṛg Veda, beginning with revatīr naḥ sadham ādaḥ).

Śaibya-praśna· question addressed by Śaibya, a section of the *Praśna Upaniṣad.*

Śārīraka-bhāṣya. the commentary on the *Vedānta Sūtras,* which are called *Śārīraka,* since they deal with the true nature of that self which is in the body.

Śravaṇa: hearing, *i.e.* study (of the Vedānta).

Śruti: *lit.* what is heard; Scripture, technically means direct statement, as opposed to implication of any kind.

Śuka: a sage who is said to have attained release even while embodied.

Śūdra: name of the class of persons who are not twice-born, whose principal duty is said to be the service of the higher castes; excluded from the study of the Veda and Vedānta.

Ṣaḍja: one of the seven musical notes enumerated by Bharata.

Ṣoḍaśin cup. the sixteenth cup of soma juice, about the use of which in the *atirātra* sacrifice, there are conflicting texts.

Saguṇa: endowed with attributes.

Saguṇa-vidyā: meditation of Brahman as endowed with attributes.

Sajīvāni: animated by empirical selves.

Samavāya: inherence, a mode of sense-contact, as between sound and the sense of hearing.

Sambandhokti: the statement of connection (between one verse and another in the *Naiṣkarmyasiddhi*)

Samproyoga: contact (as of sense with object).

Samskāra: purification; residual impression.

Samyoga: conjunction; a mode of sense-contact as between pot and the sense of sight.

Samyukta-samavāya: inherence in what is in conjunction, a mode of sense-contact, as between pot-ness and the sense of sight.

Sannipāta: a combined derangement of the three humours of the body causing a dangerous kind of fever.

Sannipatyopakāraka: a proximate auxiliary, one which helps in the very existence of the rite, contrasted with *ārādupakāraka*.

Sarvato-mukha: the *agniṣṭoma* sacrifice performed simultaneously in the four quarters.

Sarvauṣadha: all the herbs needed for a soma sacrifice.

Sarvātmanā: in its entirety.

Satkāryavāda: the view that the effect is not an altogether novel creation, but is pre-existent in the cause.

Sattva: one of the three constituents of primal nature, that which is characterised by buoyancy, illumination, etc.; sometimes denotes the intellect.

Saviśeṣa: having peculiarities particularised.

Sāman: a hymn sung to tune.

Sānkhya: a school of philosophy, according to which the multitude of souls secure release through enjoying primal nature and thus learning to discriminate themselves therefrom; wisdom.

Smṛti: any code or body of knowledge which has the direct authority of tradition, not revelation; remembrance.

Soma: a plant whose juice was offered in certain sacrifices; sacrifices where this juice was an offering.

Suṣupti: deep sleep.

Taijasa: consciousness associated with individual gross bodies in the dream state.

Tamas: darkness, one of the constituents of primal nature, that which is characterised by inertia, stupidity etc.

Ṭīkā: a commentary, very often on a major commentary called the *Bhāṣya*.

Turīya: the fourth state beyond waking, dream and sleep.

Uddeśya: that which is in mind as the subject of a statement.

Udgātṛ: one of the priests in the *jyotiṣṭoma*.

Uktha: a variety of the sāman.

Upalakṣaṇa: a qualification *per accidens,* contrasted with *upādhi* and *viśeṣana.*

Upalakṣita: implied by way of synecdoche; qualified *per accidens.*

Upanayana: the ceremony of investing with the sacred thread and taking the pupil to a preceptor.

Upasad: name of a subsidiary rite in the *agniṣṭoma.*

Upādānatva: being the material cause.

Upādhi: an adjunct, which qualifies, but not in the same way as an attribute, sometimes means locus (as in *pratipanno-'pādhi*); in the former sense, contrasted with *viśeṣaṇa* and *upalakṣaṇa.*

Vaiśya: a member of the commercial class, the third of the three twice-born castes.

Varuṇa: the god of the waters; the donee in the story of Prajāpati's gift of horses.

Vākyaika-vākyatā: syntactical unity with another text, contrasted with *padaika-'vākyatā.*

Vāmadeva: a sage, who is said to have attained Brahman-knowledge, even at his birth.

Vākya-bheda: sentence-split, the defect involved in taking a single syntactical unit to convey fresh information about more than one item.

Vāravantīya-sāman: name of a sāman.

Vāsanā. trace; residual impression.

Vāyuh-prāśastya: the glorification of the Air-deity.

Vijñāna: cognition.

Vikṛti rite: a rite whose subsidiaries, not being expressly taught, have to be understood from another (*prakṛti*) rite on which it is modelled.

Virāṭ: consciousness associated with the collective gross body, in the waking state.

Virodhā-'dhikaraṇa: the section of the *Pūrvamīmāṃsā,* which lays down that traditional codes are to be discarded where they conflict with Scripture, and that in the absence of conflict scriptural support is to be inferred for them, though not expressly known.

Viśeṣaṇa: an attribute, contrasted with *upādhi* and *upalakṣaṇa.*

Viśeṣya: the substrate of qualification by an attribute.

Viśiṣṭa-vidhi: an injunction of the qualified, *i.e.,* of a rite as qualified by certain material or a particular deity, *e.g.* *somena yajeta,* which means "He should bring about what he desires by a sacrifice qualified by the use of the soma juice".

Viśliṣṭa: separated.

Viśva: consciousness associated with individual gross bodies in the waking state.

Viśvajit sacrifice: a sacrifice whose fruit, though not expressly mentioned, is inferred to be heaven, since that is what is desired by all without exception.

Viṣṇu: one of the three forms of Saguṇa Brahman, specifically associated with sattva-guṇa and the function of protection.

Vyāpya: pervaded; the pervaded, *e.g.* smoke by fire, the *probans* by the *probandum.*

Vyavasthā: distinction, adjustment.

Yajus: a sacrificial formula; a text of the *Yajurveda*.

Yoga: path; discipline; one of the six systems, which while taking over Sāṅkhya psychology and metaphysics admitted the existence of God and prescribed a course of discipline of the mind, meditation of the formless (as understood by Bhāratītīrtha).

INDEX OF AUTHORS CITED BY NAME.

Ācārya:

Not mentioned more specifically; possibly the same as Advaitavidyācārya referred to in II: 3·51; III: 2·143[illegible]. III: 6 2.

Advaitavidyācārya:

Possibly identical with Raṅgarāja, Appayya's father, mentioned by Nīlakaṇṭha Dīkṣita in the *Naḷacaritra* as the author of the *Advaitavidyāmukura, Vivaraṇadarpaṇa* and other works, referred to in I: 5·14232, II: 3·4112; II: 4·2; III: 5 4, IV: 2 3; IV: 2·31; see *JORM,* IX, iv, pp. 279–294.

Ānandabodhācārya:

Pupil of Vimuktātman, who wrote the *Iṣṭasiddhi;* author of the *Nyāya-makaranda, Nyāyadīpāvalī, Nyāyadīpikā, Pramāṇamālā* etc.; referred to in IV: 2 2; the view expressed there is really that of his preceptor, Vimuktātman. (See Hiriyanna, *JORM,* V, p. 332).

Bhāratītīrtha:

Possibly the preceptor of Vidyāraṇya (14th Century A.D.); reputed to be the author of the *Dṛgdṛśyaviveka* and the *Vivaraṇopanyāsa,* as also of the greater part if not the whole of the *Pañcadaśī;* referred to by name in I: 4·1; II: 3·5421; III: 3·1.

Citsukha:

(Early 13th Century A.D.), pupil of Jñānōttama, also called Ārādhyapāda; author of the *Tattvapradīpikā,* besides commentaries on Śankara's *Bhāṣya,* the *Brahmasiddhi,*

the *Nyāya-makaranda* and the *Khandanakhandakhādya;* referred to by name in II: 3·81; IV: 2 42.

Nṛsiṃha Bhaṭṭopādhyāya:

Kavitārkika Cakravarti (probably before the 13th Century A.D.); referred to in I: 5·153.

Prakaṭārthakāra:

Referred to in I: 1·21.

Rāmādvaya Ācārya:

(13th Century A.D.) author of the *Vedānta-Kaumudī;* disciple of Advaya Āśramin, referred to by name in II: 3 82.

Saṅkṣepaśārīrakānusāriṇaḥ:

Referred to in I. 1·139, I: 2 221.

Sarvajñātmaguru:

(10th Century A.D.), author of the *Saṅksepaśārīraka;* referred to in IV: 1·4.

Vidyāraṇya-guru:

(14th Century A.D.), referred to by name in II: 3·4112; reference is clearly to Bhāratītīrtha, not certain whether the above compound means the preceptor Vidyāranya or the preceptor of Vidyāraṇya.

Vivaraṇā-'nusāriṇaḥ:

Referred to in I: 1·135, I: 2 222, I: 2 312; II: 3·4111; III· 1 2.

Vivaraṇai-'kadeśinaḥ:

Referred to in I: 1·136.

INDEX OF WORKS CITED.

Advaitadīpikā:

By Nṛsimhāśrama Muni (15th Century A.D.; see Das Gupta, *HIP*, II, 216); author of *Tattavaviveka*, *Bhedadhikkāra* and other works, referred to expressly in II: 4·51; II· 6 6221, in respect of the second reference one Ms. reads "advaitavıdyā"; a number of doctrines referred in the *SLS* are found ın the *Advaıtadīpikā;* these are summarised ın the Appendıx.

Bhāmatī:

By Vācaspatı Mıśra (9th Century A D.); referred to in I: 1 5—1 53, I· 1·55, I 2·234; I: 4·5; II: 2·2; III: 1 1; 4·2; 7·1 (not mentioned by name), IV: 4·2242; IV· 4 2245.

Bhāṣya:

Of Śankarācārya (8th Century A.D.); referred to ın I: 1·121 and 1·122; I· 1·135; I: 1 5, I· 2 2231; I: 2·224; I: 2 322; I: 3·3, I: 4·4; II: 3 52; II: 3·81, III: 1·422; III: 2·12; III: 2·143; III: 3·1; IV: 4·2241—4 2244.

Brahmānanda:

The eleventh chapter of the *Pañcadaśī*, attributed by some to Vidyāraṇya, by others to Bhāratītīrtha and by yet others to both of them; referred to in I: 2·3116.

Brahmasiddhi:

By Maṇḍana Miśra (8th Century A D.); there is a quotation from this work in III: 6 2, though in the *SLS* it is referred to the *Vārtika;* there is a reference in IV· 2 1, but this is not traceable in so many words in the *Brahmasiddhi.*

Bṛhadāraṇyaka:

Referred to in II: 2·3115.

Bṛhadāraṇyaka-bhāṣya:

By Śankarācārya; referred to in I: 2·314.

Citradīpa:

The sixth chapter of the *Pañcadaśī;* referred to in I: 2·3115.

Dṛgdṛśyaviveka:

By Bhāratītīrtha, preceptor of Vidyāraṇya; referred to in I: 2·3117.

Dhyānadīpa:

The ninth chapter of the *Pañcadaśī;* the authorship of this chapter at least is definitely assigned to Bhāratītīrtha by Appayya Dīkṣita, referred to in III: 3 1.

Gauḍapādīyavivaraṇa:

Śaṅkara's Commentary on Gauḍapāda's *Māṇḍūkya-kārikās;* referred to in I: 2·3116.

Gautama-Smṛti:

Cited in III: 1·21; III: 1 422.

Gītābhāṣya:

By Śaṅkarācārya; referred to in I: 1·137.

Iṣṭasiddhi:

By Vimuktātman (10th Century A.D.), referred to but not by name in I: 5·132.

Kalpataru:

By Amalānanda (13th Century A.D.), a commentary on the *Bhāmatī;* referred to in I: 2·12; I: 2·312, I: 3·2; II: 3·613, III. 1·321, III. 4·12, IV: 4 23.

(adhikaraṇa) of the *Vedānta Sūtras;* referred to in II: 2·31; II 3 612, extract given in the Appendix.

Nyāyaratnamālā:

By Pārthasārathi Miśra, author of the *Śāstradīpikā* (9th Century A.D), referred to in II: 2 3212.

Nyāyasudhā:

Probably by Ārādhyapāda, author of the *Jñānasiddhi,* and preceptor of Citsukha; unpublished, referred to in II: 1·2.

Padārthatattvanirṇaya:

By Ānandānubhava, disciple of Nārāyaṇa Jyotis; attributed by Das Gupta to Gaṅgāpuri Bhaṭṭāraka (second half of the 10th or first half of the 11th Century A.D.); referred to in I: 2 231; unpublished, extract given in the Appendix.

Pañcapādikā:

By Padmapāda, (early part of 9th Century A.D.); disciple of Śaṅkara; referred to by name in I: 5·153, II: 3·81.

Pañcīkaraṇa:

Probably by Śaṅkara, (see Belvalkar's *Lectures on the Vedānta,* Part I, p. 226); has a Vārtika on it attributed to Sureśvara; referred to in III: 3 0.

Prakaṭārthavivaraṇa:

Author unknown; probably of the 12th Century A.D.; in course of publication by the University of Madras; referred to in I: 1·121; I: 2·3111; I: 4·2.

Saṅkṣepaśārīraka:

By Sarvajñātman (10th Century A.D.); disciple of Deveśvara; referred to in I: 2·222; I: 2·233; I: 2 3114;

Vārtika:

(Short for *Bṛhadāraṇyakopaniṣadbhāṣyavārtika*) by Sureśvara, disciple of Śaṅkara; referred to in I: 2·314; III: 1 41; III: 2·12; III: 2·14; III: 2·141, III: 2·142; III· 6·2 (seems to be a mistake for the *Brahmasiddhi*); III: 6·3.

Vivaraṇa:

By Prakāśātman (12th Century A.D.); a commentary on the *Pañcapādikā;* referred to in I: 2 224; II: 2·3115; I: 3·2; I 5·1, I: 5 132133; I: 5·1321331; I: 5 1321333; I: 5·1422; I: 5 151; I: 5 156; II: 3·52; II· 3 81; II: 3 82, III: 4 2.

Vivaraṇavārtika:

Author and date unknown; referred to in II: 2·31

Vivaraṇopanyāsa:

Also known as the *Vivaraṇaprameya-saṅgraha*, by Bhāratītīrtha, contemporary and possibly preceptor of Vidyāraṇya (14th Century A.D.); referred to in II: 3·5421.

INDEX OF TOPICS.

SIDDHĀNTALEŚASAṄGRAHA

(Text)

SCHEME OF TRANSLITERATION.

अ	आ	इ	ई	उ	ऊ	ऋ	ऌ
a	ā	i	ī	u	ū	ṛ	ḷ
	ए	ऐ	ओ	औ	ं	ः	
	e	ai	o	au	ṃ	ḥ	

क्	ख्	ग्	घ्	ङ्	च्	छ्	ज्
k	kh	g	gh	ṅ	c	ch	j
झ्	ञ्	ट्	ठ्	ड्	ढ्	ण्	त्
jh	ñ	ṭ	ṭh	ḍ	ḍh	ṇ	t
थ्	द्	ध्	न्	प्	फ्	ब्	भ्
th	d	dh	n	p	ph	b	bh
म्	य्	र्	ल्	व्	श्	ष्	स्
m	y	r	l	v	ś	ṣ	s
			ह्	क्ष्			
			h	kṣ			

Long compounds have been split up into components joined together by hyphens. Where a word is broken up solely because the end of the line has been reached, a double hypen (=) is used, thus while "ajñānāśraya" is ordinarily printed as "ajñānā-'śraya", where the line ends with "ajñā", it is printed "ajñā=nā-'śraya".

ABBREVIATIONS.

A_1,	Adyar Ms. No. xxv B. 10.
A_2,	Adyar Ms. No. xxvi B. 33.
AKS,	Mahāmahopādhyāya N. S. Anantakṛṣṇa Śāstrī's edition.
Āp. ŚS,	Āpastamba Śrauta Sūtras.
B,	Benares Chowkhamba Press edition of *SLS*.
Bh. G.,	Bhagavad Gītā.
Bṛh.,	Bṛhadāraṇyaka Upaniṣad.
Bṛh. Vārt.,	Bṛhadāraṇyaka - upaniṣad - bhāṣya-vārtika.
C,	Jīvānanda Vidyāsāgara edition of *SLS*.
Chānd.,	Chāndogya Upaniṣad.
E_1,	Oriental Mss. Library Egmore Ms. No. DC 4766.
E_2,	Oriental Mss. Library Egmore Ms. No. DC 4764.
E_3,	Oriental Mss. Library Egmore Ms. No. R. 1885.
JORM,	Journal of Oriental Research, Madras.
K,	Advaitamañjarī edition of *SLS*.
Kaṭha,	Kaṭha Upaniṣad.
Māṇḍ.,	Māṇḍūkya Upaniṣad.

ABBREVIATIONS.—(*Contd.*)

Mem. Ed.,	Memorial edition of Śaṅkara's works, Vāṇī Vilās Press.
MNP,	Mīmāṃsānyāyaprakāśa.
Muṇḍ.,	Muṇḍaka Upaniṣad.
Nṛs. Ut.,	Nṛsiṃha Uttaratāpanīya Upaniṣad.
Pat.,	Patañjali's Mahābhāṣya.
PM.,	Pūrva Mīmāṃsā Sūtras.
Praśna,	Praśna Upaniṣad.
SB,	Siddhāntabindu (Advaitamañjari edition).
SLS.	Siddhāntaleśasaṅgraha.
SŚ,	Saṅkṣepaśārīraka.
Ś,	Śrīraṅgam edition of *SLS.*
Śvet.,	Svetāśvatara Upaniṣad.
TPH.,	Theosophical Publishing House.
Taitt.,	Taittirīya Upaniṣad.
Taitt. Sam.,	Taittirīya Saṃhitā.
V,	Vizianagaram Sanskrit Series edition of *SLS.*
VPS,	Vivaraṇaprameyasaṅgraha (*VSS*).
VSS,	Vizianagaram Sanskrit Series.
Ved. Sū.,	Vedānta Sūtras.